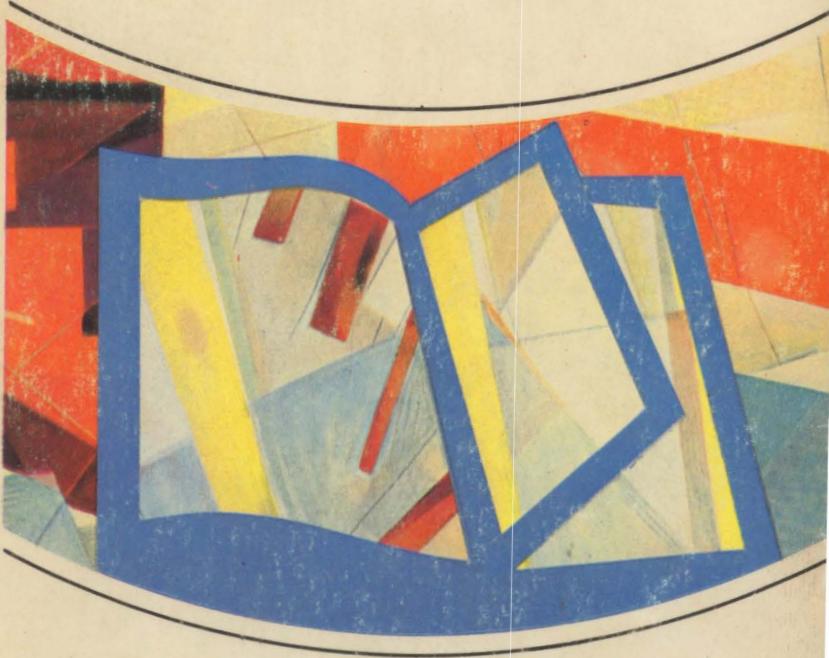

felicien challaye dinler tarihi

Çeviren: samih tiryakioğlu

Varlık

Bilgi Dizisi: 18
Varlık Yayınları, sayı: 163

ISBN: 975-434-004-8

Varlık Yayınları A.Ş.
Cağaloğlu yokuşu 40/2, İstanbul
Tel : 522 69 24

Dizgi: Varlık – Film: Gözlem Matbaası
Baskı: Kurtiş Matbaası
Mücellit: Güven Mücellithanesi

FELICIEN CHALLAYE

*

DİNLER TARİHİ

FELICIEN CHALLAYE

DİNLER TARİHİ

Çeviren: SAMİH TİRYAKIOĞLU

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Din, yurdumuzda, hele son yıllarda, oldukça güncel bir konudur.

Fakat, din nedir;

Fransa'nın en büyük filozof ve düşünürlerinden Félicien Challeye, işte bu soruyu karşılamak için şimdi elinizde bulunan kitabı yazmıştır.

Yapıtta, en ilkel dinlerden en üstünlerine değin hepsinin tarihleri hakkında bilgi ve kutsal kitaplarından parçalar verilmiştir.

Müslümanlıkla-Bahaîlik, kitapta ayrı birer bölüme konu olmuş bulunmaktaydılar. Fakat biz, Müslümanlığın ayrı bir cilt halinde daha geniş ve derin incelenmeye değer çok önemli bir konu olduğunu düşünerek yapıtın o bölümünü dilimize çevirmediğimiz.*

Bahaîlik ise dünyanın her yanında din sayılmakla birlikte, yurdumuzda bu konuda henüz kesin bir sonuca varılmış değildir. Nitekim, Bahaî âyinleri zaman zaman adli kovuşturmalara yol açmaktadır. Bu bakımdan, yapıtın o bölümünü de çevirimize almamış bulunuyoruz.

Yurdumuzda ilk kez yayınlanan bu çapta bir yapıtı çevirirken dilimizdeki değişme ve özellikle bilim terimleri bakımından söz dağarcığımızın darlığı dolayısıyla birtakım terimlerin tam karşılıklarını bulmakta çok büyük güçlüklerle uğradığımızı gizlemeyeceğiz.

Yapıtın ilgi ve zevkle okunmasını sağlamak için çok uğraştık. Sayfaların altlarındaki notları, metnin içinde vermeye özen gösterdik. Latince ve Yunanca adları, terimleri asıllarındaki gibi, fakat gerektiğinde Türkçedeki yaygın biçimleri, ya da daha kolay anlaşılabilirleri için Osmanlıca ya da Fransızca karşılıklarıyla birlikte verdik.

Eski Ahit ve *İncil* gibi kutsal kitaplardan yapıta aktarılmış parçaları, doğrudan doğruya bu kitapların daha önce yapılmış Türkçe çevirilerinden aldık.

Dileğimiz, dinleri bilimin ışığında inceleyen bu yapıtın, aydın Türk okurları arasında hakettiği ilgiyi görmesidir. Yapıtı çevirirken karşılaştığımız bütün güçlükleri, yaptığımız bütün uğraşmaları, bu ilgi bize unutturacaktır.

S.T.

* S.F. Mahmud'un *İslâm Tarihi* adlı kitabı 1962 yılında yayınlarımız arasında çıkmıştır.

BAŞLARKEN

Ernest Renan "Din Tarihi İncelemeleri" adlı yapıtının önsözünde : "Din, insan doğasının en yüksek, en çekici belirtilerinden biridir," diyor.

Serbest düşünce sahibi¹ bir kimsenin bu yargısını doğru olarak kabul edebiliriz.

Olayları inceden inceye gözden geçirdikten sonra, *din duygusunu*'nun bir tanımını kitabın sonunda yapmaya çalışacağız: fakat bu tanım ne olursa olsun din duygusu, insan yüreğinin derinliklerinde keşfedilebilecek en karmaşık eğilimlerden biridir: Bu temel eğilimin çevresinde yaşam üzerine, evren üzerine, öbür dünya üzerine her çeşitten özleyişler, atılımlar, meraklar; her çeşitten acılı kaygılar ve aşırı heyecanlar toplanmış bulunmaktadır. Bu ise psikoloji ve ruh meraklısı her insan için ilgi çeken bir çözümleme konusudur.

Sonra çeşitli toplumlar, çeşitli uygarlıklar üzerinde dinler iyi veya kötü, yerli veya yersiz, fakat herhalde derin bir etki yapmışlardır. Bu ise tarihten, sosyolojiden, felsefeden zevk alan her insan için çok meraklı bir düşünme konusudur.

Çevresi ne olursa olsun her aydın kişinin din hakkında, dinler hakkında belirli sayıda açık, sarıh bilgilere sahip olması gerekmektedir.

Bu kitabın yazarı da bu temel bilgileri bu kitabın birkaç yüz sayfasında kısaca toplamak amacını gütmüştür.

*

Bu kitapta biz tüm büyük dinleri, basitten bileşiğe gitmek mümkün olduğu zaman mantıksal, olaylar aynı anda değil de birbirinden sonra meydana geldikleri zaman tarihsel, komşuluk ilişkileri az-çok önem taşıdıkları zaman da coğrafi bir sıra izleyerek gözden geçireceğiz.

1) Bu deyim Fransızcada Tanrıya inanmayanlar hakkında kullanılır.

Bunu yaparken en ilkel iki din olan Ongunculuk (Totemizm) ve (Animizm, Fetişizm) le işe başlayacağız. Oradan da, bu çok eski tapınımların kalıntıları ile dolu olmakla birlikte duygu ve düşüncenin en karmaşık biçimlerine yükselmiş olan dinlere geçeceğiz ki bunlar, Mısır ile Hindistan'ın dinleridir. Hindistan'da doğmuş olan Budizm bizi Çin'e ve Japonya'ya götürecektir. Yine Hindistan'a dönüp bu kez oradan başka bir yönde ayrılacağız ve İran'ın, sonra Batı Asya'nın dinleriyle, peşinden de Yahudilikle karşılaşacağız. Avrupa'da Kuzey ve Doğunun dinlerine bir göz attuktan sonra Güneydeki dinler, yani klasik antik çağdaki Yunan ve Roma dinleri üzerinde daha çok duracağız. Böylece Doğu gizemciliğinin (misticizminin), Yahudi Mesihçiliğinin, Yunan düşüncesinin ve Roma evrenselciliğinin buluştukları noktaya geldiğimiz zaman, karşımıza Hristiyanlık çıkacaktır. Bu tarih çözümlememleri de bizi din duygusunun niteliği, kökü, değeri üzerinde bireşimli (sentetik) bir sonuca götürecektir.

Bu kısa incelemelerimiz sırasında yararsız yere çapraşık bir dil kullanmaktan, aşırı derecede teknik tartışmalara gitmekten olanaklar ölçüsünde kaçınacağız.

Böyle bir kitapta bir takım boşluklar bulunabilir. Fakat biz az sayıdaki sayfalara, sayılamayacak kadar çok olan düşünceler ve olaylar arasından olabildiğince fazlasını seçip sığdırmak durumunda kaldık. Seçmek ise, feda etmek demektir.

Bu seçimi ne gibi bir düşünceyle yaptık? Şimdi de bunu anlatalım.

*

Bu kitapta ne göklere çıkaran övgüler, ne de saldırgan eleştiriler bulunacaktır: Biz yalnızca nesnel olarak anlamaya çalışmak için çaba göstereceğiz.

Fakat, nesnel olmak, kesinlikle soğuk ve aldırılmaz olmak demek değildir.

Sırası gelmişken, okuyucularımızdan bizi hiç tanımayanlara kendimizi tanıtmak gereksinimini duyduk.

Biz Hristiyan dininin kurallarına göre yetiştirilip büyütüldük; fakat Gerçeği yalnız bu dinin açıkladığı gibi kabul etmekten vazgeçtik ve bu geniş dünyanın birçok bölgelerinde dolaşmak, buralarda da dinsel yaşamın çeşitli yönlerini incelemek gibi değerli bir fırsat elde ettik. Buralarda da pitoresk ve heyecan verici, bazen de görkemli görüntüler saptadık.

Böylelikle Yeni Zelanda'daki Maori kulübelerinin totemik be-

lirtilerini gördük. Gabon'daki dinsel rakslarda hazır bulunma olanağını elde ettik ve Ubangi'nin bir köyünde, bir fetişçinin davranışlarını izledik. Cizze'deki Büyük Ebram'a tırmandık. Beranes'in dar sokaklarındaki kutsal hamamlara giderken mübarek ineklere rastladık, Hint fakirleriyle dirsek dirseğe geldik. Kamboçya'daki Angkor Vat'ta bulunan soylu anıtın duvarlarına işlenmiş freskler gözlerimizin önüne Ramayana'nın sahnelerini serdi. Kandi'deki bir Budist manastırında kanarya sarısı urba giymiş Bir Buda keşişiyle, ölen kişinin ruhunun başka bir kalıba geçmesi (ruhgöçü, tenasüh) üzerinde tartışmalar yaptık. Pekin'de görkemli Gök tapınağı ile Konfüçyüs'un asıkyüzlü tapınağı ve lamaların erotik tapınağını ziyaret ettik. Tokyo'da heyecana gelmiş bir amatör olarak (XV. yüzyılın lirik dramları olan) *no*'ları izledik ve bunlar sayesinde kendimizi Japon ruhunun en iyi yanlarıyla temas halinde hissettik; bu ruh, Şinto dini gereğince atalara beslenen saygıyı, Budist'lere özgü yumuşaklığın sevimliliği ile katışmaktadır. Bombay'da Parsî'lerle düşüp kalktık, onlarla birlikte *Sessizlik Kuleleri*'ni ziyaret ettik; tapınma kuralları gereğince ölümler bu kulelerde akbabalara yedirilmektedir. Odamızdan ayrılmaksızın, büyük Hollanda filozofu Spinoza'nın yapıtlarıyla başbaşa, vecid dolu aylar geçirdik. Atina'da Delphoi'de, Olympia'da Yunan tanrıları onuruna düzenlenen şenliklerin anılarını tattık. Roma'nın görkemli büyüklüğünün zevkine vardık. Avrupa ülkelerinin birçoğundaki çeşitli katolik ya da protestan törenlerinde bulunduk. Bayreuth'te Graal'ın çanlarına elimizle dokunduk; Floransa'daki San Marco manastırında, keşiş ressam Fra Angelico'nun, Hristiyan ruhundaki o hoş gizemi öylesine kusursuz biçimde ifadelendirdiği tablolar karşısında hayranlık dolu saatler geçirdik; Kuzey Afrika'nın mavi gökü üzerinde İslâmlığın beyaz minarelerinin profillendiğini gördük; Agra yakınında Müslüman sanatının başyapıtı ve evrensel sanatın başyapıtlarından biri olan –bir sultanın, karılarından en sevgilisi için yaptırdığı bir türbe– Tac Mahal'i seyrettik.

*

Bunlar çok güzel anılardır!.. Bu çok sayıda deneylerden sonra da şu kesin inanca vardık ki, bütün insan ırklarında üstün nitelikler, erdemler, hoş taraflar vardır; hiçbir din değersiz değildir; bunların her birinde büyük, soylu, ya da güzel bir yan bulmak mümkündür.

Biz bu dinlerin hepsinden hoşlandığımız için, tümü hakkında sevgi dolu bir ifade kullanacağız ve onları tanıtip anlatmak için en öğretici olayları, en yüksek düşünceleri, en göze çarpan veya dokunaklı yöntemleri seçeceğiz.

Bununla birlikte, bu dinlerin kimilerindeki başka inançları hor gören hoşgörüsüz bağnazlığı ayıplamaktan da geri durmayacağız: Zaten bu bağnazlık, bu dinlerin kendilerini yıkmak gibi bir eğilim göstermektedir. Sevgi duygusunun kendisi bile, bu hınç karşısında hınç duyulmasını emreder.

*

Dinleri tanıtır anlatmak kadar sevdirmek amacını da güden bu kitapta, geçmişte zihinleri kurcalamış, gönülleri heyecana getirmiş en güzel metinlerden birkaçı da bulunacaktır.

Tarihin özellikle kaba, haşin ve kanlı olan bu döneminde bu huzurlu ve iyicil düşüncelerle temasa gelmek, kimi ruhlar üzerinde belki de hayırlı bir etki yaratacaktır.

Dinin çoğu zaman inananlara verdiği güven dolu güçten, sakin tevekkülden, huzur ve neşeden birazını olsun bu kitap, okuyucularına sunabilirse, yazarın yüreктen duyduğu bir dileği de böylece yerine gelmiş olacaktır.

I

ONGUNCULUK (TOTEMİZM)

Bazı sosyolog ve tarihçiler *Totemizm*'i dinlerin en ilkeli olarak kabul ederler.

Ongunculuk, *adına klan denen bir insanlar grubunu bazı kutsal yaratıklara, ya da kimi kutsal nesnelere bağlayan dindir.*

Ongun (Totem) sözcüğü, Kuzey Amerika Kızılderililerinden Algonkinler tarafından kullanılmaktaydı. Bu sözcüğe ilk kez 1791'de, Londra'da J. Long tarafından yayınlanan ve bu kişinin yolculuklarını anlatan bir kitapta rastlanmıştır.

Totemizm kurumlarıyla inançları da ilkin Kuzey Amerika'da Kızılderililer arasında incelenmiştir.

XIX. yüzyılın ortasına doğru, Avustralya'nın ilkel insanları arasında da buna benzer olaylara rastlandığı keşfedilmiştir.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Baldwin Spencer ve Gillen adlı değerli iki İngiliz gözlemci Orta Avustralya'nın kabileleri arasında önemli bir soruşturma yaptılar. O dolaylarda uzun yıllar geçiren ve onların dillerini de konuşan Karl Strehlow adlı bir Alman misyoneri, bu aynı incelemeye olağanüstü değerde yardımda bulundu. O gün bugün de Avustralya'nın, Totemizmin en iyi korunmuş bölge olduğu anlaşıldı.

Totemizm kurumlarıyla inançları daha iyi tanındıkça, Totemizmin tüm insanlığın tarihinde büyük bir rol oynamış olacağı varsayımı da güçlenmektedir. Daha XIX. yüzyılın yarısında MacLennan Totemizmle antik çağların dinleri, Robertson Smith de Sâmî'lerin dinleri arasında birtakım yakınlıklar bulmuşlardı. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Sir James-George Frazer (1854-1941) adlı İngiliz bilgini, bu konu üzerinde çok geniş belgeler topladı.

O zamana değin öğrenilen bütün olayların en dikkate değer sentezi, büyük Fransız sosyologu Emile Durkheim (1858-1917) tarafından, "Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri" adlı çok önemli yapıtta ortaya konmuş bulunmaktadır.

Totemizmin ana düşünceleri *totem, mana ve tabu*'dur. Başlıca âyin ve törenler bir *müspet tapınma* ile bir *menfi tapınma*'dan ibarettir.

Totem terimi, bir klanın bütün üyelerinin kutsal saydıkları yaratıklar ya da şeyler çeşidini göstermektedir. Bunlar çoğu zaman (kanguru, opossum, manda, kartal, şahin, papağan, tırtıl gibi) hayvanlar, kimi (çay fidanı gibi) bitkiler, daha seyrek olarak da (yağmur, deniz, bazı yıldızlar gibi) şeylerdir.

Örneğin, kanguru klanının bütün üyeleri, bütün kanguru çeşitlerini kutsal sayarlar.

Totem aynı zamanda klanın bütün üyelerinin taşıdıkları ve bunların hepsini birleştiren addır. Sırf bir klanın adını taşımak yüzünden, bir insan o klana üye sayılır. Toplumların büyük çoğunluğunda çocuk, daha doğuştan, anasının totemini taşımak hakkına sahip olur.

Totem ayrıca bir belirtir, Durkheim'ın dediği gibi: "Bir grubun arması, hem de gerçek bir armasıdır ki bunun hanedan armaları ile olan benzerliği çoğu zaman göze çarpmıştır." Kimi zaman bu simgenin resminin yere yapıldığı; kimi zaman da kana bulandıktan sonra kalkanların, sandalların, çadırların, sonra da köylerin içine dikilen direklerle evlerin üzerine resmedildiği görülmüştür. Totemi gösteren şekil çoğu zaman dövme biçiminde beden üzerine basıldığı gibi, yaşayan bir kimsenin klanının toplantısından önce bunun bedeni ya da cesedin gömülmesinden önce ölünün bedeni üzerine de resmedildiği olur.

Zaten klanın üyeleri de dış görünüşlerini kendi totemlerinin biçimine uydurmaya çalışırlar ve bunu en çok saçlarına verdikleri biçimle yaparlar: Manda klanında saçlar boynuz şeklinde düzenlenmiştir; kaplumbağa klanında baş traş edilmiş, fakat hayvanın kafasını, ayaklarını ve kuyruğunu taklit eden altı tutam saç bırakılmıştır. Totem bir kuş ise, bu kuşun tüylerinin taşındığı da görülmüştür.

Durkheim'a göre "totem, ilkin ve her şeyden önce bir isim ve bir imdir."

Hatta daha da fazla bir şeydir: "Totem, ortaklaşa bir etiket, bir im olmakla birlikte, bunun dinsel bir niteliği de vardır... Nesneler, totem esas tutularak kutsal olan ya da olmayan diye sınıflandırılırlar. Totem, kutsal şeylerin ta kendisidir. Zaten, "totemik yaratığın tasvirleri, totemik yaratığın kendisinden daha kutsaldırlar."

Kutsallık vasfı totemle onun tasvirinden insanın kendisine geçer.

Bu kişisel kutsallığın nedeni ise şudur; İnsan kendini, sözcüğün

kullanılan anlamıyla insan saymakla birlikte, totem çeşidinin bir hayvanı ya da bir bitkisi de sayar. Nitekim, zaten onun adını da taşımaktadır: Buna göre ise adın verdiği kimlik, bir doğal kimlik haline girer... Kanguru klanının bir üyesi kendine Kanguru adını verir; şu halde o, bir bakıma, o türden bir hayvandır.

İnsan bedenindeki kimi kesimlerin özel bir kutsallığı vardır. Örneğin kan (kanı anımsatan aşı boyasının dinsel niteliği bu yüz-dendir) ve saçlar gibi (bunların kesiliş tarzı, dinsel bir işlemdir).

Dinsel rütbe eşit olarak bölünmüş değildir: Bu bakımdan erkekler rütbece kadınlardan : yaşlılar ise –hatta dine kabul edilmiş olsalar bile– gençlerden üstündür.

Çoğu kez totem, klan üyelerinin babası,büyük babası, atası sayılır.

Totemik klanlara bölünmüş olan kabilede tüm yaratıklar ve tüm nesneler toteme göre sınıflandırılır. Tüm hayvanlar, tüm bitkiler, yağmur, gök gürültüsü, yıldızlar, mevsimler çeşitli totemler arasında paylaşılmış durumdadır. Bir Avustralya kabilesinde güneş beyaz papağana benzetildiği için, beyaz papağandır; ay ise kara papağana benzetildiği için kara papağandır.

Yine Durkheim'ın daha önce sözünü ettiğimiz yapıtında dediği gibi: "Totemizmin de kendi kozmolojisi vardır... Dinsel nesnelerin çevresi, ilkin içinde kapalı gibi görüldüğü sınırların çok daha ötesine kadar yayılır... Totem dininin alanı, bir veya iki yaratık çeşidine ayrılmış olmaktan çok uzaktır; bu alan, bilinen evrenin en son sınırlarına dek yayılır."

*

Totemizmin başka bir temel düşüncesi de, *mana* fikridir.

Bu söz bir Melanezya terimidir. *Hem maddi, hem manevi ve ruhani olan, her yere yayılmış bulunan, kutsal imlerle kutsal yaratıklarda ve nesnelerde, tüm yaratıklarda ve tüm nesnelerde görülen kişilik dışı bir gücü gösterir.*

Bu düşünceyi Melanezya'da ilk olarak incelemiş bulunan İngiliz misyoneri Codrington, *mana* terimini şöyle tanımlamaktadır:

"Bu maddedışı türden ve bir anlamda da doğaüstü bir güç, bir etkidir; fakat kendini bedensel güç ya da insanın sahip olduğu her tür kudret ve üstünlük sayesinde açığa vurur. Mana belirli bir nesne üzerinde sabit değildir; her çeşit nesne üzerine getirilebilir... Melanezyalının dini, ya kendisi yararlanmak, ya da bundan başkalarını yararlandırmak için *mana* edinmekten ibarettir."

Aynı düşünceye Kuzey Amerika Kızılderililerinde de rastlanır ki orada Siyular bunu anlatmak için *vakan*, Irokualar *orenda*, Algonkinler *manitu* vb. terimlerini kullanırlar.

Durkheim'a göre Avustralyalıların Totemizmi totemik imlere, kutsal türden kişilere klanın üyeleri için ortaklaşa olan bir ilkeye inanmayı da içermektedir. Bu ilkeyi anlatmak için kimi zaman *sur-vinga* teriminin kullanıldığı olur.

Gerçekte tapınma, bu ortak ilkeye seslenmektedir. Başka bir deyimle Totemizm filân hayvanın, filân insanın, filân tasvirin değil, bir çeşit isimsiz ve kişilikdışı gücün dinidir ve bu güç, bu yaratıkların hiçbirine karışmamakla birlikte, bunların herbirinde bulunur. Hiçbiri bunun tümüne sahip değildir ama bundan hepsinde vardır. Bu güç, kalıbı içine girdiği öznelliklerden öylesine bağımsızdır ki, onlardan önce varolduğu gibi, onlardan sonra da varolmaya, yaşamaya devam eder. Kişiler ölürler; kuşaklar geçerler ve yerlerine başkaları gelir; fakat bu güç her zaman güncel, canlı ve kendine benzer olarak kalır. Çünkü kuşaklara nasıl can veriyor idiyse, bugünlüklere de can verir, nitekim yarınkilere de can verecek olan, yine odur. Sözcüğü çok geniş anlamda almak koşuluyla denebilir ki bu güç her totemik mezhebin tapındığı tanrıdır, dünyada kalıcıdır, sayılamayacak denli çok nesnelere dağılmış haldedir...

Totem, bu maddedışı özün hayal gücü karşısında özümlendiği maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir; ayrı cinsten her çeşit yaratığın içine işleyip dağılmış bir enerjidir ki, tapınmanın konusunu yalnız ve yalnız o temsil eder

*

Totemizmde ayrıca *tabu*, yani *yasak* düşüncesi de bulunmaktadır.

Tabu, bir Polinezya terimidir: Kimi *nesnelerin*, kimi *eylemlerin yasak olduğunu onaylayan kurum*'u gösterir. Tabu, yasak sayılan nesnelere, eylemlere de sıfat halinde eklenir.

Tabunun başlıca amacı kutsal olanı, kutsal olmayandan ayırmaktır.

İlke olarak –herbiri gerçek birer "komünyon" (yani kurbanların yenmesi) olan gösterişli kimi törenler dışında– totemik hayvanı öldürüp yemek, totemik bitkiyi koparıp yemek yasaktır.

Çalışmak, dışkutsal (profane) eylemin en belirli biçimidir. Görünürde yaşamın cismanî gereksinimlerini karşılamaktan başka amacı yoktur; çalışma bizi ancak bayağı şeylerle karşılaştırır. Ters-

ne olarak, bayram günlerinde dinsel yaşam olağanüstü bir yeğinliğe ulaşır. Buna göre, bu iki çeşit varlık arasında karşıtlık, o anda, özellikle belirli bir hal alır; bundan dolayı da bu iki varlık yanyana olamaz... Şu halde din gereğince boş oturmak, kutsalla dışkutsalı birbirinden ayıran genel uyumsuzluğun özel belirtisinden başka şey değildir; yani bir yasağın sonucudur.

Kökünü dinden alan başka yasaklar da ahlâki ve sosyal yaşama egemen bulunmaktadır. Aynı klanın bir üyesini öldürmek yasaktır. Aynı klandan bir kadınla birleşmek yasaktır; klanın dışından bir kadının almak gerekir. *Exogamie* (yani dışardan evlenme) görevi bunu gerektirmektedir.

Bu yasaklar insana bir takım perhizler, yoksunluklar, dolayısıyla acılar yüklemektedir.

Durheim diyor ki: "Bundan da anlaşılacağı üzere perhiz ve nefse karşı koyma, sanıldığı gibi, yasakların dinsel, olağandışı ve hemen hemen anormal bir meyvesi değildir; tersine olarak bu, bir ana ögedir; çünkü bir yasaklar sistemine rastlandı mı kesinlikle bu da meydana çıkar."

*

"Yasalara saygı gösterme" nin adına *olumsuz tapınma* diyebiliriz.

Kimi törenlerin konusu, tek bir baş üzerine tam bir yasaklar sistemini toplamaktan ibarettir. Avustralya'da da, bir kimse dine kabul edildiği zaman, işte bu hal meydana gelir.

Dine kabul edilecek kimse toplumdan çekilmek, kadınlar ve dine kabul edilmemişlerle görüşmemek, kendisine sağdıçlık eden birkaç yaşlının yönetimi altında cengelde ya da ormanda yaşamak zorundadır. Birçok yiyecekleri yemesi yasaktır; hatta yemesine izin verilen yiyeceklerle bile dokunmaması gerekir; sağdıçları onun ağzına, yaşaması için ucu ucuna ne kadar yiyecek gerekse o kadarını koyarlar. Bazen kendisi en sıkı biçimde oruç tutmak zorunda bırakılır. Konuşmaması, eğlenmemesi, yıkanmaması, kımıldamaması gereklidir... Bu sınavın sonucu tam bir değişme, ikinci bir doğustur. Bundan böyle artık dine kabul edilen kimse insan topluluğuna girecek, kutsal bir nitelik edinecek, tapınmalara katılacaktır.

Kutsal olanla olmayanı ayıran engel dolayısıyla insan ancak üstünde kutsal olmayan ne varsa onlardan sıyrılıp soyunmak koşuluyla kutsal şeylerle sıkı ve yakın temasa girebilir. Ancak cismani yaşamdan az çok tam olarak ayrılmaya başladıktan sonradır ki biraz geniş

bir dinsel yaşam sürebilir. Şu halde olumlu tapınma, bir bakıma, bir amaca erişmek için bir araçtan ibarettir: Olumlu tapınmaya başlayabilmek için gerekli olan koşul budur.

*

Olumlu tapınma'da bir sıra âyin, töre ve yol, yöntem topluğu vardır.

İlkin bunlardan *intişişyuma* adlı büyük şenliği anabiliriz. Bu, kışa bir yağmur mevsiminden sonra gelen güzel mevsimde kutlanır. Klanın üyeleri çırlıçıplak, yani kutsal olmayan tüm urbalarını çıkarmış oldukları halde, bir yere doğru yol alırlar: Bu yerde totem'lerle özdeşleşen efsenevi ataları simgeleştiren taşlarla kayalar vardır. Çeşitli yöntemlerle, örneğin çevreye bolluk ve verimlilik getirici tozlar serpererek, totem türünün bol olarak yetişmesini sağlamayı umarlar. Sonra yasaklara tam tamına uyup tam tamına kendilerini temizleyerek, kutsal hayvanı hep birden yemek için bir araya toplanırlar. Böylece de bu hayvanda bulunan kutsal özle haşır-neşir olurlar ve bu özü benliklerine sindirirler.

İşte bunda büyük bir dinsel kurumun halen bilinmekte olan en ilkel biçim altında, bütün ana ilkeleri bulunmaktadır ki bu kurum sonradan üstün dinlerdeki olumlu tapınmanın özleyişlerinden biri olmuş ve adına da *kurban*, *adak* kurumu denmiştir. Bu savı ilk olarak açıklayan Robertson Smith'e göre bu kurban şölenlerinin amacı inananla tanrısı arasında bir hısımlık bağı kurmak için bunları, yenen kurbanın etinde içli-dışlı etmektir.

Buna göre de kurban eti yenmesinin en gizemli biçimine, halen bilinmekte olan en ilkel dinden başlayarak rastlanmakta olduğunu böylece saptamak mümkündür.

Olumlu tapınmada ayrıca *mimetik âyinler* de vardır. *Benzer, benzeri doğurur* yolundaki inanca uyularak, bol miktarda üremesi istenen hayvanı taklit amacını güden hareketler yapılır ya da sesler çıkarılır; bunlar sıçrayan kangurunun, kozasından çıkan tırtılın hareketleri; papağanın ötüşleridir (Klanın şefi bu ötüşü bütün bir gece tekrarlar ve ancak dermanı kesildiği zaman durur. Bunun üzerine oğlu onun yerine geçer ama şef biraz dinlenince yine ötmeye başlar).

Ayrıca *temsili* ya da *anıcı* âyinler de vardır. Klanın bir takım efsenevi ataların torunları olduğu sanılır: Ovaları, dağları, nehirleri bu atalar yaratmışlar, canlıların tohumlarını onlar ekmişlerdir. Bu efsenevi öyküler anımsanır. Bazen bir çeşit dramatik temsil, bu uzak

çağı anımsama olanağını verir. Bundan da yalnız dinin sırrına erenlerin katıldıkları dinsel törenlere ve gençlerle kadınların da katılabildikleri topluluk halindeki şenliklere geçilmiştir. O zaman tapınma, bir çeşit eğlence halini alır. "Oyunlarla sanatın başlıca biçimlerinin dinden doğma oldukları ve uzun zaman da dinsel bir nitelik taşımış oldukları" durumu, böylece anlaşılmaktadır.

Son olarak da *tövbe ve istiğfar* âyinlerini, törenlerini anmalıyız. Bunlar, bir âfeti önlemek ya da yalnızca onu anımsatmak ve bu nedenle kederlenmek için yapılan bir takım hüznü törenlerdir.

Ölü kutsal olduğundan, onun karşısında kutsal olmayan her türlü işi, gücü durdurmak gerekliydi. Töreye göre ölüm halinde kimi hareketler yapmak, ağlamak, sızlamak, belirli zamanlarda kucaklaşmak gerekliydi. Dinsel usul ve erkân hısımlık ilişkilerine göre değişmektedir. Kadınlar saçlarını kesmek, bedenlerine toprak sürmek, bazen iki yılı bulan yas tutma süresince hiç konuşmayıp sessiz durmak zorundadırlar. Hattâ yas bitince bile kimi kadınlar meramlarını ancak işaretler, davranışlarla anlatırlar: Yaşlı bir kadın yirmi dört yıl boyunca hiç konuşmamıştır.

Ölü ne denli kutsal olursa olsun, yine de temiz değildir. Bu gözlem de kutsal olmayanla, kutsal olanın iki yönünü ayırdetmek gibi bir sonuç doğurmaktadır: Temiz olan, uğurlu olan kutsal ile temiz olmayan uğursuz olan kutsal vardır. Zaten bu kutsallık konusunda, birinden ötekine geçilmesi de olasıdır. Temiz olanla olmayan iki ayrı tür değil, tüm kutsal nesneleri içine alan aynı türün iki ayrı çeşididir... Temiz olan sayesinde temiz olmayan yapıldığı gibi, temiz olmayanla da temiz olan elde edilebilir. Eti yenince insanın güç, kudret edindiği totemik hayvan, bunun etini yersiz olarak yiyen kimse için bir ölüm kaynağı olabilir.

*

Ancak, perhiz ve nefse karşı koyma gibi eylemlerle tövbe törenleri gibi yol ve yöntemlerin, Totemizmin esasında gamlı, kederli bir din olduğu gibi bir düşünce yaratmamaları gerekir.

İlkel insan tanrılarını, her ne bahasına olursa olsun iyiliklerini, ihsanlarını elde etmek zorunda olduğu yabancılar, düşmanlar, tam anlamıyla zararlı varlıklar gibi görmemiştir; tam tersine bu tanrılar onun için birer dost ve hısım, doğal birer koruyucudur. Nitekim, totemik türün varlıklarına verdiği adlar da bunu göstermiyor mu? Tapınırken hitap edilen güç çok yükseklerde dolaşan ve kullarını üstünlüğü ile ezen bir güç değildir; tersine, bu güç, tapınanın hemen

yanıbaşındadır ve doğal olarak sahip olmadığı yararlı güçleri ona aşılır. Tanrı belki ancak tarihin bu anında insana bu denli yakın olmuştur: Çünkü insanın yakın çevresindeki nesnelerde vardır ve kısmen de insanın kendisinde bulunur. Sonuç olarak Totemizm'in kökünde olan şey tedhiş ve baskı değil, sevinçli bir inançtan doğan duygulardır.

*

Durkheim totemik inanç ve tapınışların parlak bir sentezini verdikten sonra bu ilkel dini doğuran nedenlerle bunun sonuçlarını da bulmaya çalışmaktadır. Bu noktadaysa görüşleri daha az nesnel, daha kişisel bir hal almakta, daha çok tartışma konusu olacak bir maceraya dökülmektedir.

Durkheim Totemizm'in açıklaması olarak önerdiği şeyi, kendi genel din görüşüne bağlamaktadır.

Din esasında *kutsal olan'ın kutsal olmayan'dan ayrılmasıyla* nitelenmektedir... Durkheim'a göre: "Dünya birisi kutsal olan, diğeri ise kutsal olmayan her nesnenin içinde toplandığı iki ayrı alana bölünmüş bulunmaktadır ve din düşüncesinin ayırmedici niteliği de budur." Beri yandan, din sosyal bir olaydır: "Şu halde tam anlamıyla dinsel inançlar her zaman belirli bir topluluğun malıdır, bu topluluk bu inançları benimser ve onun gereklerini dayanışma halinde yerine getirir." Buna göre dini şöyle tanımlayabiliriz: "*Din kutsal, yani ayrı, yasak nesnelerle ilgili bir inanç ve töre, yol-yöntem sistemidir ve bunların tümü, adına kilise denen, aynı manevi topluluk içinde birleştirilir.*"

Kişiyi kendi benliğinin üzerine yükselterek onda kutsal nesnenin duygusunu yaratan, toplumdur. "Bir tanrı inananlar için neyse, bir toplum da üyeleri için odur."

Avustralya toplumlarında ise ilkel insan özel olarak, kendi klanı tarafından korunduğunu, desteklendiğini, onun egemenliği altında olduğunu da hisseder. Sonra, dindışı yaşayışı boyunca genel olarak dağıntık bulunan halk, dinin sırrına ermiş kimselere özgü törenlerle henüz dine kabul edilmemiş kimselere ve kadınlara özgü öteki törenlerde bir araya toplanır. Bu toplantılar şevk ve heyecana yol açar. Herkes bağırıp çağırır, zıplayıp sıçrar, rakseder, adına "boomerang" denen silâhı birbirine çarpar. Kadınlarla erkekler her zamanki kurallara aykırı olarak birleşirler; kocalar karılarını değiş-tokuş ederler... İlkel insan o zaman "kendisini çılgınlık derecesinde bir tutkuya ulaştıran olağanüstü güçlerle ilişki haline girer." Kutsal nes-

neler âlemine ayak basar.

Kişinin o zaman edindiği izlenimler –bunlar bağımlılık ve git-tikçe artan bir canlılık izlenimleridir– klandan klanın imine, toteme geçer ve kişinin duyuları karşısında totemin çeşitli tasvirleri belirir. Klanın, kendisini öteki klanlardan ayırdeden ve grubun birliğini his-sedilir hale sokan böyle bir ime gereksinimi vardır.

İm, ilkel insanın en fazla ilişkide bulunduğu nesneler ve özel-likle yaratıklar arasından seçilmiştir. Strehlow'un bir gözlemi bizi şöyle bir düşünceye yöneltmektedir: Klan kendisine im olarak "öte-denberi toplanmayı adet edinmiş olduğu yerin yakınında en çok yaygın olan hayvan ya da bitkiyi" almış olmalıdır.

ler âlemine ayak basar.

Kişinin o zaman edindiği izlenimler –bunlar bağımlılık ve git-tikçe artan bir canlılık izlenimleridir– klandan klanın imine, toteme geçer ve kişinin duyuları karşısında totemin çeşitli tasvirleri belirir. Klanın, kendisini öteki klanlardan ayırdeden ve grubun birliğini hissedilir hale sokan böyle bir ime gereksinimi vardır.

İm, ilkel insanın en fazla ilişki de bulunduğu nesneler ve özel-likle yaratıklar arasından seçilmiştir. Strehlow'un bir gözlemi bizi şöyle bir düşünceye yöneltmektedir: Klan kendisine im olarak "öte-denberi toplanmayı adet edinmiş olduğu yerin yakınında en çok yaygın olan hayvan ya da bitkiyi" almış olmalıdır.

*

Totemizmi artık nedenleri değil de sonuçları bakımından inceleyen Durkheim, bu ilkel dinin, insanlığın en aydın, ahlâksal, sosyal ve dinsel yaşayışı üzerinde geniş ve derin bir etki yarattığı sonucuna varmaktadır.

Biz bu dinle her şeyden önce, düşüncemizin içinde hareket halinde olduğu çerçeveleri borçlu bulunmaktayız, bunlar zaman, mekân, genel düşünce ve kavramlar, aklımızın temel yasalarıdır.

Kişi hiç kuşkusuz duyuları ile, özellikle görme duyusuyla belirli bir alanı hemencecik kavrayabilmektedir. Fakat tüm insanların aynı biçimde tasarımıladıkları tek tür mekânın kökü sosyaldir, dinseldir. Kimi Avustralya toplumlarında kabilenin işgal ettiği konak alanı çember biçiminde olduğundan, mekân da çember biçiminde tasarımlanmaktadır; bu çember, kabileyi oluşturan klanlar sayısınca parçalara bölünmüş bulunmaktadır. Öte yandan, sağ ile sol arasındaki ayrılık da birtakım ortak tasarımlardan ileri gelmektedir: Sağ el kutsal nesnelere, sol el kutsal olmayan nesnelere yakındır.

Kişi hiç kuşkusuz benliğinde algılamalar, anılar, zevklerle acılar vd. gibi kişisel ruh hallerinin birbirini kovaladığını anlamaktadır. Fakat, kişinin yaşam sürecinin içinden, herkes için ortak, tutarlı zaman ayrılıp çıkmaktadır. Zamanın bölümleri de âyinlerin, bayramların, dinsel törenlerin dönerselliğinden oluşmaktadır.

Totemik kozmoloji, yaratıklarla nesnelerin, hepsini bir araya toplayan gruplara bölünmesini gerektirmektedir: İnsan sınıflarına egemen olan genel düşünceler ve kavramlar da bundan çıkmaktadır.

Kilikdışı, yani ortak aklın ilkeleri, kişisel düşünceden daha üstündür. Böyle ilkeler olmasaydı her ortak davranış da olanaksızla-

şırdı. Mimetik tapınış yöntemleri "benzer, benzeri doğurur" inancına bağlıdır. Bu ise "aynı nedenler aynı etkileri yaratırlar" yolundaki nedensellik ilkesinin, yani aklımızın temel yasalarından birinin ilk kez ifade edilışıdır.

Totemizm ayrıca estetik yaşamın da kökü olmuştur. Tapınışın nasıl bir eğlence haline geldiğini, oyunlarla sanatın kimi biçimlerinin, özellikle dramatik sanatın kaynağı olduğunu daha önce görmüştük.

İnsanlığın ahlâksal, toplumsal, hukuksal yaşamı, kökünü din-den ve dinlerin ilki olan Totemizmden almıştır. Bu dindeki yasaklar, toplumun kişilere kabul ettirdiği yasaların ilk biçimini özümlemektedir.

*

Son olarak Durkheim, ileride çok geniş bir gelişme edinecek olan *can, ruh, Tanrı* gibi dinsel düşüncelerin kökünü Totemizmde görmektedir.

Avustralyalılar her insan bedeninin yaşamın özü, can demek olan bir iç varlık içerdiğini kabul etmektedirler. (Bununla birlikte kimi kabileler kadında hiç can olmadığı düşüncesindedirler.) Her seferinde, bir atanın ruhu, canı, yeni bir bedende görünmektedir. Ölüm sırasında bu can, ruhlar ülkesine dönmekte, sonra yine geri gelerek başka bir bedene girmektedir.

Atalar hayvan gibi, bitki gibi totemik varlıklar, ya da örneğin kanguru-insan gibi insan-hayvanlardı. Durkheim'a göre de "atalar, totemin parçalanmış biçimleridir." Kişisel ruh, bir atanın bir bedene girişiyle oluştuğuna göre, "genel olarak ruh, her kişinin bedenine girmiş olan totemik özden başka şey değildir", yani bu, "kişileşmiş bir *mana*'dır.

Ruhun, kutsal olmayan beden karşısında kutsal bir nesne olduğu da böylece açıklanabilir.

Totemizmin zayıflamış olduğu toplumlarda, ruhun bir hayvan biçiminde olduğu da düşünülebilmektedir: Kuzey Amerika kızılde-rilileri, Brezilya'daki Bororo'lar ruhu bir ayı, bir geyik, bir kuş, bir yılan, bir kertenkele, bir arı biçiminde tasarımlamaktadırlar. Kişi ölünce, ruh biçimine dönerek bir hayvan bedenine girmektedir. Durkheim'a göre, "çok yaygın olan ruhgöçü (tenasüh, métempsyc-hose) öğretisi de herhalde bundan gelmektedir."

Canlar bedenden çıkınca ruh haline gelir. Ortak yaşamın sürekliliği için bunların ölümden sonra yaşamaları çok gereklidir. Ata'

nın ruhunun bir bölümü kadının bedenine girer; bir başka parçası yeni doğmuş çocuğu korur, insanı korur, koruyucu bir melek hizmetini görür. Kimi ölümlerin canları kendilerine konut olarak ormanları ya da mağaraları seçerler, birer doğa ruhu haline girerler.

Bir kabilenin tüm klanları için ortak tapınma yol ve yöntemini –örneğin dine kabul edilme yöntemlerini– kurmuş sayılan bazı ruhlar, gerçek birer *kabile tanrısı* haline girerler. Hattâ bu tanrıların –temsilcileri dine kabul olunma törenlerine çağrılmış– başka kabilelerce de tanındıkları olur. Bu törenler hem dinsel, hem laik nitelikte bir tür uluslararası panayırlardır. Bu tanrıların böylece, bu kabileler tarafından da benimsendikleri görülür. Bölece bir düşünce alışverişi oluşur ve "uluslararası bir mitologya" doğar. Bundan da anlaşılacağı üzere "dinsel enternasyonalizm en yeni ve en ileri dinlere özgü bir özellik" değildir.

Örneğin, Tanrı Bunjil, Victoria Devleti'nin hemen her yanında tapınılan bir tanrı haline gelmiştir. Her yanda da nitelikleri aynıdır.

Ölmez, hatta sonsuz bir varlıktır o; çünkü hiçbir başka varlıktan gelme değildir. Bir süre yeryüzünde oturduktan sonra gök'e çıkmış ya da çıkarılmıştır, orada da ailesiyle birlikte yaşamayı sürdürmektedir... Yıldızlar üzerinde gücü olduğu söylenir. Güneşle ayın yürüyüşlerini ayarlayan odur; onlara buyruk verir. Buluttan şimşek çıkaran, yıldırımı atan odur. Gökgürültüsü de o olduğundan aynı zamanda yağmurla ilişki halindedir: Kuraklık oldu, ya da çok yağmur yağdı mı herkes ona başvurur. Ondan tıpkı bir çeşit Yaratmış gibi sözedilir: İnsanların babası diye adlandırılır ve insanları yaratanın o olduğu söylenir....

Tanrı Bunjil'i böylece tanımladıktan sonra Durkheim şu sonuca varıyor: "İşte böylece Totemizmin yükseldiği en yüksek görüşe de erişmiş oluyoruz. Bu nokta, Totemizmin kendisinden sonra gelecek dinlere ulaşıp onları hazırladığı noktadır."

*

Totemizm üzerinde ileri sürülen kuramlardan hiç kuşkusuz en bütün ve en derini Durkheim'inkidir. Tümü bakımından bu kuram sağlam olarak kalmaktadır. Bununla birlikte bu kuram, bu dinsel olayı açıklayan tek öğreti olmaktan da uzaktır. 1920'de "Totemizmin Şimdiki Durumu" adı ile yazdığı bir yapıtta Arnold Van Gennep bu konu ile ilgili kırk üç kuram saymaktadır.

Durkheim'ın görüşü çok çetin tartışmalara yol açmıştır. En çok da, ileri sürdüğü olaylar için yaptığı sosyolojik açıklamalar eleştiril-

miştir.

Kutsal'la *sosyal* için ileri sürdüğü tıpkılık, genel olarak yersiz bir önerme sayılmıştır.

Özellikle Avustralya toplumları için ise klanın, kendisini öbür klanlardan ayıracak olan bir bitki ya da bir hayvan tasvirine gereksinimi olduğunu tüm dinsel yaşamın açıklaması olarak kabul etmek biraz güçtür. René Dussaud'nun "Dinler Tarihine Giriş" adlı yapıtında yazdığı gibi, "neden" –yani bir ime sahip olmak arzusu– ile etki –yani sosyal ve dinsel örgütlenme– arasındaki oransızlık apaçıktır."

Durkheim'ın ilkel insan için totemik tasvirin, totemik varlığın kendisinden daha kutsal olduğu yolundaki savı da biraz gariptir. Kutsallık niteliğinin daha çok varlıktan ya da nesneden onun tasvirine gitmesi daha akla yakın görünmektedir. Nitekim haç –yani çarmıh– da ancak buna çivilenen kimsenin kişiliği tanrısal sayıldığı içindir ki kimilerince kutsal sayılmaktadır.

Son olarak ve özellikle, totem'den mana'ya geçiş de anlaşılması çok güç bir şey olarak görünmektedir. Tersine olarak, "totemin kutsal niteliğini mana'dan aldığı, *yaygın haldeki büyü ile karışık dinsel gücün*, belki çok ilkel olan, bir çeşit cisimlenmesi olduğu düşünülebilir, ki bu gücün hemen tüm dinlerde bulunduğu hiç yadsınmayan bir gerçektir."

Klanın üyeleri için de bu, kendisinde en çok mana toplanmış bulunan özel bir hayvan ya da bitki türü olabilir.

Böylece de mana düşüncesinin totem düşüncesinden daha önce olduğu kabul edilirse Totemizm, Durkheim'ın yaptığından daha fazla olarak, Animizm (Fetişizm)e yaklaştırılmış olur.

II

CANLICILIK (ANİMİZM)

Animizmi doğada insanın ruhuna az çok benzer ruhlar bulunduğunu kabul eden din anlamına alabiliriz.

Animizm, önceleri *Fetişizm* diye adlandırılmıştır. Bu söz dinler tarihine ilkin XVIII. yüzyılda, 1760'da yayınlanmış olan "Fetiş Tanrılarının Dini Üzerine" adlı yapıtın yazarı De Brosses (1709-1777) tarafından sokulmuştur.

Fetiş (fétiche) sözü Portekizce *Feitiçio*'dan, o da Latince *Facticius*'tan gelmektedir: Büyü gücüne sahip *perili nesne*, *büyülü nesne* anlamına gelen bu terimi Portekizli gemiciler zencilerin dinsel eşyası ile büyücülük aletlerini anlatmak için kullanıyorlardı.

De Brosses'un fikrinde fetişlere tapınma tüm dinlerin kökünde bulunmaktadır.

Büyük Fransız filozofu Auguste Comte (1798-1857) da "*Pozitif Felsefe Dersleri*"nin birincisinde ünlü *Üç hat yasası*'nı formülleştirdiği zaman bu *Fetişizm* terimini benimsemiştir.

Auguste Comte'a göre insanlık birbiri ardınca üç halden geçmiştir: *Teolojik hal*; bunda insan olayların açıklamasını kendisinin-kine benzeyen, ama daha güçlü iradelerle yapar, *metafizik hal*; bunda insan olayları soyutlamalar (tecrit, abstraction) ve doğa gücüyle açıklar, son olarak *pozitif hal*; bunda insan olayları, başka olaylarla açıklar.

Teolojik halin kendisinde gelişme olmuştur: İnsan Fetişizm'le işe başlamış, buna iyi ya da kötü ruhları sokmuştur; sonra *çoktanrıcılığa* geçmiş, buna daha az sayıda fakat daha güçlü ruhları sokmuştur; sonra da bu tanrıları bir tek Tanrı halinde birleştirmiştir. Bu, *tektanrıcılık*'tır.

"Uydurma", yani düşsel sayılan *tektanrıcılık*'ın eleştirisi ise kimi aydınları ilkin metafizik, sonra pozitif hallere götürmüştür...

Bununla birlikte zencilerin, maddi şeylerin ötesinde olarak ruhlara benzetilebilecek kimi ruhani güçlere tapındıkları gittikçe daha iyi anlaşılmıştır. O andan başlayarak da daha sahih olan *Animizm* terimi, Fetişizm'e yeğ tutulmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz etnologu Tylor Animizmin teorisini kurmuştur. Onun görüşlerinin büyük bölümünü, evrimci İngiliz filozofu Herbert Spencer (1820-1903) de kabul etmektedir.

Totemizm üzerinde olduğu kadar Animizm üzerinde de büyük İngiliz bilgini J.G. Frazer çok sayıda belgeler vermiştir.

Fransa'da XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Lucien Lévy-Bruhl, ilkel insanların düşüncelerini bizim ruh hakkındaki düşüncelerimize çokca benzeterek bunları değiştirdikleri için Animizm yanlılarına takazada bulunmaktadır. Bununla birlikte, her iki düşünce tarzı arasında sıkı ilişkiler bulunduğu karşı çıkmamaktadır. Sonra, ilkel insanların kendilerinin de, insanı ve doğayı bize açıklarken, Animizmin dilini seve seve benimsediklerini kabul etmektedir.

*

Şunu kabul etmek gerekir ki Animizmi kendisine yakın dinsel görüşlerden belirli olarak ayırmak olanaksızdır.

Totemizmin temel tezlerinden birçoğuna Animizmde de rastlanmaktadır. Bunlar: Mana düşüncesi, tabu düşüncesi, yarı-insan, yarı-hayvan, efsanevi atalar düşüncesidir.

Diğer yandan bütün çevrelerdeki tüm dinlerde *Totemizmin* olduğu kadar *Animizm*'in kalıntılarına da rastlanmaktadır (ki bunlardan ileriki bölümlerde sözedeceğiz).

Bununla birlikte Avustralya kabilelerine göre daha olgun, fakat uygarlıkları eski olan toplumlarla kıyaslandıkları zaman daha ilkel gibi görünen birçok toplumların dinini de Animizm deyimiyile tanımlayabiliriz. Örneğin Müslüman olmayan zenci Afrika toplumları, Polinezya toplumları, Kuzey ve Güney Amerika'nın şimdiki kızılderili toplumları, Eskimo toplumları vd.

Bu ilkel insanların *can ve doğa üzerindeki inançlarını, büyük yöntemlerini, dinsel törenlerini* incelemek yerinde olur.

*

İlkel insana göre can ya da ruh bedene, bedenın kimi parçalarına; Avustralyalılar için de özellikle böbreklerdeki yağ tabakasına sıkı sıkıya bağlıdır.

Zaten can, beden ölmeksizin dahi bundan bir zaman için ayrılabilir: Bu durumda beden üzerinde uzaktan bile olsa, sanki bedenın içindeymiş gibi, etki yapar. Frazer bir yapıtında bu *dış can*'ı özellikle incelemiştir. Ona göre "can çalınabilir, yenebilir, geri getirilebilir ve kimi hallerde de yamanabilir, onarılabilir ve yerine başkası konabilir. Çeroke kızılderililerinden bir şef bir savaş sırasında canını bir ağacın tepesine yerleştirmişti; düşman boyuna ona ok atıyordu ama adam ne ölüyor, ne yaralanıyordu. Fakat hasmı, savaşta yapılan bu

büyüyü bildiğinden dallara doğru ok attırdı: Bunun üzerine kabile şefi düşüp öldü.

İlkel insana göre, "kişilik onun kişiliğinin çevresinde bitmez... İlkel zihniyete göre bu kişilikte bedeninin kendisiyle birlikte onun üzerinde biten (yetişen) ve ondan çıkan salgılar ya da bedeninin dışarıya attığı –saç, kıl, tırnaklar, gözyaşı, idrar, dışkılar, sperma, ter gibi...– maddeler de dahildir. Onun için birçok toplumda herkes saçlarının, tırnak parçalarının, ya da dışkılarının vd. kötü niyetler besleyebilecek bir başkasının eline geçmemesine büyük özen gösterir. Bunları elinde tutmak, o insanın canını da elinde tutmak demektir. Kişinin kılları, salgıları vd. tıpkı ayakları, elleri, yüreği ve kafası gibi, kendi benliğinden bir parçadır. Sözcüğün tam anlamıyla bunlar da ona *ait bulunmaktadır*.

Kişiliğin bu elemanlarına, bedeninin örneğin üzerinde oturan (iskemle) gibi bir eşya ya da yer üzerinde bıraktığı izleri ve özel olarak ayak izlerini de eklemek gerekir. Bir çocuğu güçlü bir büyücünün bıraktığı izler üzerine yerleştirerek, çocuğun da onun gücünden bir şeyler edineceği sanılır.

Kişinin gölgesi, sudaki aksi, resmi de yine onun kişiliğe giren nesnelerdendir (ilkel insanlarda genel olarak resmi yapılmak ya da fotoğraf çekirmek korkusu da bundan gelmektedir). Kişinin adı da kişiliğe giren bir nesnedir: Eskimolar üzerine çok derin incelemeler yapmış olan Rasmussen'e göre bir insan bir bedenden, bir candan ve isimden oluşmaktadır. Bir yolcu, Fiji adasında can çekişmekte olan insanların hayatta kalabilmek için umutsuz bir eda ile adlarını haykırdıklarını görmüştür.

Giyecek eşyası da kişilikle ilgili şeylerdendir: Terli bir erkeğin urbasını giymiş olan bir kadın gebe kalır, Bir insan tarafından sık sık kullanılan kap-kacak ve başka eşya da onun kişiliğine girer ve kimi toplumlarda o insan öldü mü, bunlar yakılır.

Yaşamın özü olan can,bedenden kesin olarak çıktı mı, ölüm meydana gelir. Bununla birlikte ölen kişinin ruhu, cesedine bağlı kalır. Ölen kimsenin yaşayanları kıskanıp onlardan öc almaması için, bu cesede dikkat etmek gerekir. Ölüler yiyip içmek gereksinimindedirler, saygı görmek isterler. Lévy-Bruhl'un fikrince ilkel zihniyete göre ölü hem vardır, hem yoktur, ya da aynı anda birkaç yerde birden vardır. Bu zihniyet ölülerin iki yerde birden, hazır, varolabileceklerini kabul ederek bunların, başka bir alemde oturmakla birlikte, kimi hallerde yaşayanlara görünebileceklerine inanmaktadır.

Ölüler yaşamaktadır... Ölüler alemi tıpkısı tıpkısına canlılar aleminin tersidir, karşıtıdır. Orada her şey tersinedir. Bizim gecemiz

onların gündüzü olduğundan, yeryüzüne geceleyin gelirler; geceleyin onlarla karşılaşmak tehlikelidir. Bununla birlikte ölülerin toplumu da canlılarınkı gibi klanlara bölünmüştür.

Ölülerin yeniden bir bedene girdikleri gibi, büsbütün yitip gittikleri de olur.

Lévy-Bruhl'e göre, "Tümüyle ruh halindeki canlar söz konusu olsa, bunlar aynı anda da ölmezliğe erişirlerdi. Fakat bu çeşit canlardan habersiz olan ilkel toplumlarda, *ölmezlikle* ilgili hiçbir inanca rastlamıyoruz. Her yerde *ölümden sonra yaşandığına* inanılmaktadır. Hiçbir yerde de bu ölümden sonraki yaşayış, sonsuz diye tasarımlanmamaktadır. Ölülerin ölümüne olan inanç, hemen hemen evrenselidir.

Kesin olan şudur ki, ölümler yaşadıkları sürece torunlarının refahı, rahatlığı, hatta yaşamı bile onların isteğine, arzusuna bağlıdır.

*

İlkel insanın alemi, hep gerçek olarak kabul ettiği bir takım hayallerden oluşmaktadır; bu hayaller uyanırken olduğu gibi, uyurken de görülebilir, fala bakmak için çağırılabilir ya da çok eski geleneklere uygun da olabilirler ama hep gerçek sayılırlar. Rüyanın, kehanetlerin ve -doğaüstü varlıkların tarihi olarak karşımıza çıkan bir mitologya tema'sının verileri hep algılama ile aynı hızda yer alır, böylelikle de doğa ve doğaüstü, sürekli olarak birbirine karışmış haldedir.

Örneğin Afrika'nın ekvator bölgesinde, düşte yapılan bir yolculuk gerçekten yapılmış sayılır. Kızılderililerde düşte kendisini bir yılanın soktuğunu gören kimse, gerçekten yılan sokmuş gibi, aynı tedaviyi görmek zorundadır.

Dış âlemi meydana getiren hayallerde ya ruhsal güçler vardır, ya da bu hayaller bu ruhsal güçlerin egemenliği altındadır. Lévy-Bruhl'e göre *ruh* sözcüğü çok açık ve kesin olmakla birlikte ilkel insanların çevresinde sürekli faaliyet halinde olan bu etkileri ve bu hareketleri anlatabilmek için bulabildiğimiz en "rahat" sözcüktür.

Bu ruhsal güçler arasında insani ehliyetler, iktidarlar da yer almaktadır. Bu güçler kendilerini açığa vurarak öz varlıklarında bulunan mutlu ya da mutsuz olayları doğurmaya yararlar. Tahiti'de sofu bir "târikidünya", bir cüzzamlının iyicil niyetlerle verdiği bir gömleği bir beyaza giydirir, çünkü bu temas ona tehlikesiz görünür: Onun fikrinde cüzzamlı ancak kendisine yaklaşanlara hınç beslediği zamandır ki, cüzzam hastalığı bulaşabilir...

Bu yönü alınca ilkel zihniyetin gizemli bir yanı da bulunduğunu görürüz. Bu zihniyete, Lévy-Bruhl'ün keşfetmiş olduğu bir yasa, *paydaşlık (participation) yasası egemendir*: "İlkel zihniyetin ortak belirtilerinde nesneler, varlıklar, olaylar, bizim için anlaşılmasa bir biçimde hem kendileri, hem kendilerinden başka şey olabilirler. Yine aynı anlaşılmasa biçimde kimi güçler, yetenekler, mistik davranışlar yayarlar ya da alırlar ki bunlar oldukları yerde kalmayı sürdürmekle birlikte, kendilerini yine de bulundukları yerin dışında duyururlar."

Örneğin, Kuzey Brezilya'daki Bororo kızılderilileri insan olduklarını bilmekle birlikte kendilerinin "arara" denen bir tür kırmızı papağan olduklarını söylerler. Birçok toplumlarda yiyeceklerin bolluğu mevsimlerin düzenliliği bazı törenlerin yapılması, ya da esrarlı güce sahip bir kimsenin hazır bulunmasına bağlı tutulur.

İşte bu noktada, Animizmin olduğu kadar Totemizmin de içinde, o *kişilik dışı güce* rastlıyoruz ki bu, *hem maddi hem manevi, ruhsal bir güçtür, her yana yayılmış bulunmaktadır*, Melanezya'da da bunun adına mana derler.

Kreglinger'e göre: "İlkel insanların bütün dinsel yaşamı mana ile tanımlanır. Bu insanların tüm tapınış yöntemlerindeki amaç ya, mana ile temasa hazırlıksız oldukları zaman kendilerini ondan korumak, ya da dinin sırrına erdikleri zaman –tersine olarak– bu kut-sal cevherden olabildiğince çoğunu benliklerine sindirmektir. Rahip, mana'ya sahip olan kimsedir, onun için bunu dilediği gibi kullanabilir... Diğer yandan tapınak mana'nın büyük miktarda toplanıp birleştiği yerdir."

*

Ruhlara benzetilebilecek olan mistik güçler doğada var iseler insan gerekli birtakım sözler söyleyip hareketler yaparak ruhsal varlıklar üzerinde etki yapabildiği gibi doğa üzerinde de etki yapabilmektedir. Böyle bir etki de adına *büyük* dediğimiz nesnenin esasını oluşturmaktadır.

Salomon Reinach (1858-1932)'ın dikkate değer bir formülüne göre büyük, "*Animizmin tekniği ve stratejisidir*".

Yüksek sesle ya da makamla söylenen sözlerde, birtakım güçler vardır.

Örneğin aşağıdaki gibi birtakım sözleri söylemekle hastalığın kaçıp gitmesi sağlanabilir:

Papağan uçtu gitti,

*Kuku kuşu uçtu gitti,
Bildircin uçtu gitti,
Hastalık da uçtu gitti.*

Bir olayın benzeri yapılmakla, o olayın meydana gelmesine yol açılabilir. Bir savaşa girilmeden önce, bunun ayrıntıları âdeta temsil edilir, oynanır, savaş dansları yapılarak zafer böylece sağlama bağlanır. Bir takım tapınma yöntemlerine uygun olarak su döküldüğü zaman, yağmur yağması sağlanır. Bunun adına *öykünmeli büyü* denir.

Kişi ile resmi arasındaki ortaklığı kullanan büyü türüne kimi zaman *duygudaşlı büyü* denir. Resmi yaralamak ya da yoketmekle, kişinin yaralandığı ya da yokedildiği sanılır. Bu, bir insanın resmine eza edip kendisine eza etmek amacını güden *sihir*'in ilkesidir. Kişiye ait, fakat resim dışında –örneğin kıllar, dışkı, beden ve ayak izleri gibi– şeyler üzerinde de etki yapılabileceğini daha önce görmüştük. Buna da kimi zaman *geçici, bulaşıcı* büyü denir.

Kimi nesnelerde büyülü bir güç vardır; felaketi uzaklaştırırlar, mutluluk getirirler: Muska, nazarlık, tılsım gibi.

Yine Lévy-Bruhl'e göre: "Erkeklerin de kadınların da süs olsun diye taktıkları ne kadar eşya varsa ilkin muska gibi kullanılmışlar, sonra süs haline gelmişlerdir."

Büyünün bir hayırlı türü vardır ki bu, şefler, rahipler ya da fetişçiler tarafından yapılır; bir de kötü biçimi vardır ki bunu büyücüler yaparlar. Sihirbazlar hastalığa, ölüme neden olurlar; bunlar bir çeşit yamyamdır: "Sihirbazın kurbanları kendileri de farkında olmaksızın yenilirler; sihirbaz bunları öldükten sonra yiyecek diye kullanmaz; tersine olarak bunlar, sihirbaz kendilerini *yiyip bitirmiş* olduğu için ölürler."

Kötü bir büyücünün eylemini felce uğratmak için, iyi bir fetişçi bunu bozmak üzere bir *karşı-büyü* yapar; bunun üzerine Kongo zencileri üzerinde çok esaslı incelemeler yapmış olan Mary Kingsley'in dediği gibi "ilâcın ruhu, hastalığın ruhu üzerinde etki yapar."

Büyücü toplumun tehlikeli bir düşmanı olduğundan, onu meydana çıkarmak gereklidir, bu da iyileri koruyup kötülerini vuran bir sınavla meydana çıkarılır. Bu sınav Afrika'nın ekvator bölgesinde zehirle yapılır: "zehir bir tür mistik tepkiye sahiptir", ancak suçluyu öldürür.

Son olarak, totemist toplumlarda olduğu kadar animist toplumlara da bir *mitology*'ya, bir *efsaneler sistemi*'ne rastlıyoruz ki zaten bunun birbirini tutmaz yanları vardır.

Efsaneler ya da masallar, tarihsel geçmişle ilgisi olmayan, doğaüstü bir tarihi anlatırlar. Bu geçmiş de zaten aslında, hal yani şimdiki zaman demektir.

Lévy-Bruhl'e göre, "ilkel insanlar her şeyin kökünü mistik âlemden aldığını söyledikleri zaman bu, bu mistik âlemin deyim yerindeyse *aşkın ve tarihötesi* bir eskilikte olduğu anlamına değil, fakat ve özellikle, var olan her şeyin bundan çıktığı ve bu çağın yaratıcı olduğu anlamına gelir... Yaratma olayları efsanede yalnız halden-ara yerde akıp gitmiş- belirli bir zaman uçuşumu ile ayrılmış oldukları için canlı değildir. Mistik bir sahne yaratış zamanında yer almış olabilir ama bunun kahramanları yaşamaktadır ve etkileri de hâlâ egemen durumdadır."

Yalnız şimdiki zamanda yaşayan ve geçmişle ilgilenmeyen Avustralya yerlilerinin bile birçok efsane ve masalları vardır.

Lévy-Bruhl'e göre, "efsane bizi akışkan (seyyal) bir âlemde do-laştırır, ki bunda hayvanlarla insanlar birbirlerine çok yakındır."

Efsane, efsanevi çağdaki atalarla temasa gelmek ve onların etkilerini dönemsel biçimde yenilenmelerini elde etme olanağını sağlar.

Efsane ataları onuruna yapılan törenler, Animizm dininin en şaşırtıcı gösterileridir: Bu törenlerde çoğu kez maskeler ve özel ur-balar taşıyan oyuncular müziğin sesine uyarak raksederler.

Sırf klanın şimdi yaşamakta olan üyelerinin gerek ölmüş üyeler ile gerekse görünmez güçlerle birleşerek bunlarla iç içe olmaları ve yarattıkları kutsal heyecanın derinliği bakımından bu törenler dinsel niteliktedir.

*

Avrupa'da ve özellikle Güney Fransa ile Kuzey İspanya'daki mağaralarda bulunan renkli ve renksiz resimlerle heykeller üzerinde yapılan tarihöncesi incelemeler, bu bölgelerde ilk oturan insanların Totemizme ya da Animizme çok yakın bir dine sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır.

Bu mağaralar bir takım tapınaklar, kutsal yerler olmalıydı. Renkli ve renksiz resimlerle heykeller mağaranın ta dibine yerleştirilmiş bulunmaktaydı. Nitekim bugün bile Avustralya yerlilerinin dinsel resimleri yasak yerlerdeki kayalık duvarlara çizilmiş bulun-

maktadır ve kadınlarla henüz dine kabul edilmemiş olanların buraya girmeleri yasaktır. Bu sanat yapıtlarının durumları bunların süs için değil, bir takım büyü işlemleri için yapıldıklarını göstermektedir. Mamut, ren geyiği, yabanöküzü, at, geyik gibi hayvanların renkli renksiz resimlerini, heykellerini yaparak, ilkel insan onlar üzerinde bir etki yarattığını sanır. Silâhları ile onları daha kolay vurabilsin diye, bu hayvanların yaralı haldeki resimlerini yapar. Fakat ancak erkekleri yaralı halde gösterir; çünkü soyun sürekliliğini sağlamakta olan dişilere saygı göstermek gerekir.

Fransa'da, Ariège'deki Tuc d'Audoubert mağarasında, balçık üzerine kabartma olarak yapılmış bulunan altmış santimetre uzunluğunda bir çift yabanöküzü tasviri bulunmuştur: Önde, pasif bir tavırla, boynunu uzatmış olarak, dişi durmaktadır; sonra, arka ayakları üzerinde yarı-doğrultmuş olan erkeğin "korkunç, külçe gibi ve şehvet dolu" bir hali vardır. Bu simgesel tasvirle güdülen amaç, avcılarının geçimini sağlayan hayvan türünün üremesini sağlamaktır.

Bu tarihöncesi başyapıtı bulmuş olan Begouen kontunun oğulları yine bu mağarada bundan yirmi-yirmi beş bin yıl önce raksetmiş olan kadın ve erkeklerin balçıkta kalmış ayak izlerini de bulmuşlardır. Türküler ve müzik gibi, dansların da bir takım büyücülük yöntemleri olması gerekmektedir.

Süs ve ziynetler, yüzde ve bedende keskin bir âletle yapılan yarmalar, sakatlamalar, dövmeler belki totemik bir takım işaretlerdi, klanlarla kabileleri birbirlerinden ayırdetmeye yarıyorlardı. Bazı mücevherler aslında muska olabilirler.

Büyücülüktan çıkmış olan ilk sanatlar, sonradan dinlerle birlikte gelişmiştir.

*

Animizm insanlara dünyayı inceleme olanağını veren ilk bir varsayım olmuş; eski çağların ilkel insanlarını olduğu gibi bugünün insanlarını da, kendilerinininkine benzer ruhlarla dolu sandıkları doğa üzerinde etki yapmaya kalkışmak bakımından yüreklendirmiştir. Auguste Comte'la birlikte biz de "Animizmin zihini, içinde bulunduğu hayvanca uyusukluktan çıkardığını" söyleyebiliriz.

Renkli ve renksiz resmin, heykelin, raksın, müziğin; doğrudan ya da dolayısıya tüm güzel sanatların kökünde animist büyücülüğün belki bulunabileceği gözlenmiştir. İnsanların yaşamında sanatın oynadığı ya da oynaması gereken tüm rol düşünülürse, bu ilkel dinin yüzyıllar boyunca tüm insanlara yaptığı iyilikten dolayı ancak minnet duyulabilir.

III

MISIR'IN DİNİ

Daha önce "*Üç hal kanunu*"nu andığımız Auguste Comte'a göre insanlığın bugün adına Fetişizm denen ve doğanın içindeki ruhlarla seçkin bir yer veren Animizmden, birkaç tanrıya tapan *Çoktanrı- cılığa* geçmiş olması gerekir. Tanrılar da insanlara benzerler, fakat bunlar daha az sayıda ve daha güçlüdürler.

Bu geçişi özellikle Mısır'da daha iyi incelemek olasıdır. Bir dinin kırk yüzyılı aşkın bir zaman, Afrika halklarıyla semitik halkların rastlaşma noktasında bulunan bir ülkedeki gelişimini burada özellikle iyi izlemek olasıdır. Bu halkların birbirleriyle kaynaşması, Mısır kavmini oluşturmuştur.

*

Mısır'ın dini üzerinde Yunan ve Latin yazarlar bize birçok bilgiler vermişlerdir. Bunların başında da M.Ö. V.yüzyılda Mısır'ı ziyaret etmiş olan Herodot vardır: "Mısırlılar, çok dindar bir kavimdir," diye yazmaktadır.

Bu dini tanıma olanağını veren başka belgeler de arkeolojik ve yazıtsal türdendirler, yani eski anıtlardan, yazıtlardan, papirüslerden gelmedirler. Mısır metinleri ya *hiyeroglifik* (yani küçük resimlerden oluşan), ya *hiyeratik* (yani rahipler tarafından kullanılan, ruhani olan), ya da *demotik* (yani halk tarafından kullanılan) harflerle yazılmış bulunmaktaydı ve bu metinler uzun zaman okunamamıştı. Fakat XIX. yüzyılın başında İngiliz Young hiyeroglif yazısının alfabetik olmadığını, iki çeşit işlek (cursif) yazının da bu hiyeroglif yazısının basitleştirilmiş biçimleri olduğunu keşfetti. Sonra da Fransız Champollion (1790-1832), hiyeroglifleri çözmenin çaresini buldu.

XIX. ve XX. yüzyıllarda Fransız, Alman, İngiliz, Mısır, Amerikan, Belçika, İtalyan vd. heyetlerce esaslı araştırmalar yapıldı.

Mısır anıtlarında bir takım metinler bulundu ki bunlar vahye-
dilmiş bir kutsal kitap vasfında olmamakla birlikte, Mısır'ın dini
üzerine çok değerli bilgiler vermektedirler.

Ehramlar Kitabı, biri V., diğeri VI. hanedandan kalma olan,
Sakara'daki beş küçük ehramın dehlizleriyle mihraplarının duvarla-
rına kazılmış metinlerin derlenmiş biçimidir, içinde dinsel âyinlerle
ilgili metinler ve kralın öbür dünyadaki yazgısı hakkında bir takım
formüller vardır; bunların kimileri çok eskidir. *Sandukalar Kitabı*
Orta İmparatorluk döneminden kalmaz; tahta sandukaların içleri-
ne işlek hiyeroglif harfleriyle yazılı metinlerden meydana gelmiştir;
ölüyü öbür dünyada tehdit eden tehlikelerden korumak amacını gü-
den ve ona orada hoş bir yaşam sürme olanağını veren formüllerle
doludur.

Ölümler Kitabı Yeni İmparatorluktan kalmaz; Bunun bölümleri
papirüs tomarlarında toplanmıştı; tomarlar mumyaların sargıları
içine yerleştiriliyordu; kitapların çok özenle yazılmış kimi nüshaları
resimlerle süslüydü. Bu metin özellikle büyü formüllerinden ve ölü-
lerin yazgısıyla ilgili dualardan oluşmaktaydı.

*

Mısır dininde Totemizm'in birçok kalıntılarına, izlerine rastla-
maktayız. Bunlar, ölümlerin ilkeri yaşamlarına verilen önemle beliren
bir Animizm; ve kimilerinin *Tektanncılığa* doğru yönelmek istedik-
leri bir *Çoktanncılıktır*.

Mısır'da kutsal hayvanlar vardır ki bunlar ülkenin her yerinde
saygı görürler; örneğin, kedi de bunlar arasındadır: İran hükümdarı
Kâvus M.Ö. VI. yüzyılda Mısır'ı ele geçirmek istediği zaman asker-
lerinin önüne kedilerle leylekler yerleştirmek gibi bir kurnazlık yap-
tı ve Mısırlılar da bunlara karşı silâh kullanmaya cesaret edemedi-
ler. Yine kutsal hayvanlar vardır ki bunların türü kimi yerlerde say-
gı görmektedir; Timsah bunlardan biridir: Herodot kulakları ve ön
ayakları mücevherlerle süslü timsahlar görmüştür. Belirli kimi nite-
liklere ve işaretlere göre tek tek seçilen kutsal hayvanlar da vardır;
örneğin Apis boğası beyazdır ve alnında üçgen biçimi bir beyaz leke
vardır. Fransız Mariette (1821-1881) tarafından bulunmuş olan Se-
rapeum tapınığında, içlerine bu boğaların yerleştirilmiş olduğu san-
dukalar vardı.

Bazı kutsal hayvanların tanrı haline gelmiş olmaları, ya da bun-
larda yerli bir takım tanrılar görülmüş olması düşünülebilir. Tanrı-
ların yanlarında, çoğu zaman kendilerine ayrılmış olan hayvanlar da
vardır; bu tanrılar çoğu zaman hayvan başlarıyla ya da hayvanlar

aleminden alınan kimi ayrıntılarla betimlenirler. Örneğin, Horus şahin başlıdır; Anubis'in çakal başı, İbis'in leylek başı, Bastis'te bir dişi kedi başı vardır; İzis ise çokluk inek boynuzları taşır. Yukarı Mısır'ın yerli tanrısı olan Khnum bir koç-tanrı, ya da koç kafalı bir tanrı idi. Efsaneye göre her insanın bedenine nasıl biçim veriyorsa, dünyaya da öylece bir çömlekçi çarkında biçim veren Yaratıcı, oydu. Bu yaratıcı hayvan-insan bize Totemizm'in efsanelerini özellikle anımsatmaktadır.

Yukarıdaki gözlemler dolayısıyla İsveçli tarihçi Söderblom şunları yazmaktadır:

"Dinler tarihi Ksenofon'la Feuerbach'ın, tanrıların insanlar örnek tutularak yaratıldığı yolundaki belitini (axiome) doğrulamamaktadır. Kural olarak tanrısal nesne insan biçimine girmezden önce hayvan şekline bürünmektedir. İlkel insan için hayvan, insana göre çok daha gizemlidir. Fakat hayvana tapınma yöntemi hiçbir yerde, Mısır dininde olduğu kadar direnişle korunmamıştır."

Animizm de eski Mısır'ın inançlarından biri olmuştur. Doğada, yıldızlarda ve özellikle güneşte, ağaçlarda, nehirlerde ve bu arada en çok Nil'de ruhlar vardır.

Eski Mısır'da da büyücülük biliniyor ve uygulanıyordu. Muskalar, *hastalıkları iyileştirici heykeller vardı*: Bu heykellerin üzerleri yılanlara, akreplere karşı afsunlarla kaplıydı; bu hayvanların soktuğu bir kimsenin, heykelin başından aşağıya su dökmesi gerekti; heykele kazınmış metinlerin üzerinden geçen su, iyileştirici bir özellik ediniyordu; iyileşmek için de bu suyu içmek yetiyordu.

*

Ölülerin sonradan yaşamaları sorunu da Mısırlıları özellikle ilgilendirmiştir. Bu konuda onların bilinçlerinde çoğu zaman belirsiz ve bize birbirini tutmaz gibi görünebilecek olan düşünceler birbirine karışmış haldedir. Bunlar ise, Mısırlılar için canlı bir insanın ne demek olduğu anlaşılmak yoluyla aydınlatılabilir. İnsan aynı zamanda bir beden, bir gölge, bir tasvir, bir ad, bir ruh (*ba*), ve eş diye adlandırılan bir (*ka*) idi. Bu çeşitli öğeler ise gelecekteki yaşamda bir rol oynamakta ya da oynayabilecek yetenekteydiler.

İnsan bedeninin, ölünün düşmanlarınca sakatlanmaması, parçalanmaması gerekir. Neolitik çağdan başlayarak ölümler (torunlarını seyredebilsinler diye) yüzleri konutlara dönük olarak mezarlara yerleştirilmişlerdir, çoğu kez elleri ağızlarının yakınındadır, avuçlarında ve başlarının çevresinde buğday taneleri vardır. Ceset hemen tahnit edilir, ya da içi boşaltılarak kurutulur ve mumya haline sokulur.

Bunun üzerine ceset, yani mumya bir ölüm anıtına yerleştirilir ki bu bir *sonsuzluk evi*'dir. Eski İmparatorluk çağında firavunlar ehramların içine gömülürdü: Sfenks'in koruduğu görkemli Cizze ehramlarını herkes bilir; hiçbir görüntü insanda aynı zamanda bu denli büyüklük ve bu denli gizem duygusu uyandıramaz. Cizze ehramları IV. hanedan, yani Hristiyanlık çağından önceki üçüncü bin yıldan; Sakkara ehramları ise V. ve VI. hanedanlar döneminden kalmadır. Krallık ehramının çevresinde kraliçe ile kral ailesi üyelerinin küçük ehramları ve kimi özel kişilerin, adına *mastaba* denen mezarları bulunur (arapçada sedir anlamına gelen bu söz, bu çeşit mezarlar için Mariette'in kazılarda çalışan işçilerince kullanılmıştır). Zaman geçtikçe ehramlar giderek daha ufalırlar, mastabalar ise giderek büyürler. Eski İmparatorluğun sonuna doğru ve Orta ve Yeni İmparatorluklar boyunca cesetler (adlarına Fransızcada *hypogée* denen) yeraltı mezarlarına yerleştirilerek onların daha iyi korunacakları sanılmaktaydı.

Tasvir gerçeğe eşdeğer olduğundan, ölünün sonradan yaşamasını sağlamak için mezarının, fakat öncelikle mumyasını içeren başka bir mezarın içine heykeli dikiliyordu. Evrensel heykelciliğin başyapıtları olan, firavunların ve yüksek kişilerin olağanüstü heykellerinin tüm gözlerden saklı ve Mısır mezarlarında gömülü olarak bulunuşunun nedeni işte budur.

Fakat ölünün sonradan yaşaması yetmez; öte dünyada onun mutlu olması da gerekir. Tarihöncesi zamanlardan beri mezara yiyecekler, inci gerdanlık gibi ziynetler, fildişinden oyulma tuvalet eşyası da konur. Heykelcikler kabartma olarak yerleştirilir: Bunlar, odalık görevi yapacak olan giyimli veya çıplak kadınlar; köleler, eğer sert bir Tanrı ölüden ağır, güç işler isterse onun yerini tutacak olan *uşebti*'lerdir. Bu türün başyapıtı, Louvre müzesinde bulunan zarif *armağan taşıyan kadın*'dır. Sonra, yine tasvirle gerçek arasındaki eşdeğerliğe dayanılarak, sandukanın içine boya ile yapılmış frizlerde ölünün sağlığında kullandığı bütün eşya gösterilir. Oyma ve boyalı kabartmalar ölüyü malikânesinin çalışmalarına gözkulak olurken, ya da şölenlerde veya gezilerde eğlenirken, ya da bol bol armağanlar alırken gösterir. Maspéro ve ondan sonraki Mısır uzmanlarının hepsi, bu sonuncu tasvirin, betimleyen sahnenin gerçekliğini ölen için büyümlü bir şekilde yaratması gerektiğini kabul etmektedirler.

Adın tasvirden daha da büyük gücü vardır. Adını dayanıklı

harflerle hâkkederek ve rahiplerle yoldan gelip geçenlerden bu adı söylemeleri istenerek, ölünün sonradan da yaşaması sağlanır.

Ruh da yokolmaz bir nesnedir. Ruh düşüncesi, insan başlı bir kuş hiyeroglifi ile anlatılır. Onun gökte, güneşin yanında uçtuğu, ya da yeryüzünde mutlu vâhalarda oturduğu, ya da bir yeraltı dünyasında yaşadığı tasarımlanır.

Ölüler Kitabı ölenlerin öte dünyada karşılaştıkları engelleri ve bunları güçlükten kurtarma çarelerini anlatır. Kimi zaman cenaze töreni sırasında, ölenin kendisine hasım iblisçe kuvvetlere karşı kazandığı zaferi simgeleyen dramlar oynanır.

İlk hanedanlar zamanında görünüşe göre ölümünden sonra da bir güneş âleminde yaşama hakkı olan kimsenin yalnız kral olduğu anlaşılmaktadır; fakat kralın tanrılar aşamasına erişebilmesi için bir yargılamadan geçmesi ve yeryüzünde adaleti egemen kıldığını kanıtlaması gerekiyordu. Ölümünden sonra yaşama ayrıcalığı sonradan en önemli memurları da kapsadı. Sonunda ölmezlik hakkı herkese bahşedildi. Fakat hepsi ölümlerin büyük tanrısı olan Oziris'in mahkemesinden geçmek; hepsi hal ve gidişlerini haklı göstermek zorunda oldular. O zamandanberi de dinî görüşlere eşitsiz değerde, fakat kimileri çok güzel olan, bazı ahlâki düşünceler de karıştı.

Ölümler Kitabı'nın ünlü CXXV. bölümü bize ölünün, Oziris'in mahkemesi önünde yapması gereken *olumsuz itirafı* anlatmaktadır:

"Hiç kimseye haince kötülük etmedim. Yakınlarını mutsuz etmedim. Gerçek evinde alçaklık etmedim. Kötülüğe yakınlık göstermedim. Kötülük yapmadım. İnsanların efendisi olarak kimseyi asla gücünün dışında çalıştırmadım... Benim yüzümden kimse korku duymadı, yoksulluk ve acı çekmedi, mutsuz olmadı. Tanrıların nefret ettikleri şeyleri hiçbir zaman yapmadım. Köleye efendisi tarafından kötü muamele ettirmedim. Kimseyi hiç aç bırakmadım. Kimseye göz-yaşı döktürmedim. Kimseyi öldürmedim. Kimsenin kahpece öldürülmesini emretmedim. Hiçbir insana yalan söylemedim. Tapınakların yiyeceklerini hiç yağma etmedim. Tanrılara ayrılan cevherleri azaltmadım. Mumyaların ne ekmeklerini, ne sargılarını kaldırmadım. Hiç zina yapmadım. Dinsel bölgemin rahibiyle hiçbir utandırıcı eylem yapmadım. Yiyecekleri pahalı ve eksik satmadım. Terazinin dirhemî üzerine hiçbir zaman elimi bastırmadım. Terazide tartarken hiçbir zaman hile yapmadım. Süt çocuklarının ağızlarından sütü hiç uzaklaştırmadım. Otlaklarında hayvanları hiç çalmadım. Tanrının kuşlarını ağ kurup avlamadım. Ölmüş balığı avlamadım. Taşkın zamanında suyu hiç geriye sürmedim. Hiçbir arkın suyunu başka yöne çevirmedi. Tapınakların alevini hiçbir zaman saatinde söndürme-

diin. Tanrılara sunulacak armağanlarda hile yapmadım. Tanrılık kişiliği olan hayvanları hiçbir zaman kovmadım. Göçtüğü sırada hiçbir tanrıya engel olmadım. Ben temizim, temizim, temizim."

Kimi nüshalarda bu metni süsleyen resim Oziris'i tahtında otururken, karşısında da ölüyü, bir kefesinde dirhem yerine gerçek bulunan terazinin gözüne yüreğini koyarken göstermektedir. Tanrı Toth da bu tartma işinin sonucunu tutanağa geçirir. Yalan söyleyen ruh idam, sonra da yokedilir. Gerçeği söyleyen ruh temize çıkar ve cennetlikler arasına girer.

Ruhun kendisi nasıl ölmez ise onun *eşi* diye adlandırılan nesne de ölmez sayılır. Görünüşe göre *ka*, kişinin şahsiyetinde en derin olan ne varsa onu betimlemektedir ve ailevî bir *ka*'dan çıkmadır ki bu, grubun tüm üyeleri için ortak bir çeşit peridir. Bu tanım da *ka*'yı totem'e yaklaştırmaktadır. Durkheim'ın kuramlarından esinlenen büyük Mısır uzmanı Fransız Moret *ka*'da mana'nın, tanrısal Öz'ün kişileşmesini görmektedir.

Gelecek yaşam üzerindeki inançlara karşıt olarak, kimi Mısırlılar mutluluğun ancak bu dünyada aranması gerektiği düşüncesindedirler. –Böylesine keskin bir düşünce karşıtlığı bu kavmin düşünsel canlılığını kanıtlamaya yeter–. Söderblom "Yaşam, rahatlık ve sağlık" biçimindeki Mısır özdeyişini bu nedenle anımsatmaktadır. Kreglinger de yine bu konuda, kimi ilgi çeken metinlerden söz etmektedir. Ölen bir kadın, kocasına şu mesajı gönderir:

"Ey benim arkadaşım, benim kocam! Hiçbir zaman yemekten, içmekten, sarhoş olmaktan, kadınlarla sevişmenin zevkini tatmaktan ve şenlikler yapmaktan geri kalma! Gündüzün de, geceleyin de kendini her türlü zevke terket! Yüreğinde kaygıların yeretmesine sakın fırsat verme! Çünkü Batı ülkesinde uyku ile karanlık hüküm sürmektedir; burası öyle bir konuttur ki, içinde bulunanlar hiçbir zaman dışarıya çıkamayacaklardır. Bunlar mumya biçimi altında uymaktadırlar ve artık hiç uyanmayacaklardır... Burada hüküm süren tanrının adı tam bir sönmüdür".

Orta İmparatorluğun başlangıcından itibaren, yani M.Ö. üçüncü bin yılda halk arasında yayılan ve mezarların üzerinde dinletilen *harp çalıcının türküsü* de aynı sonuca ulaşmaktadır:

"Yaşadığın sürece gönlüne uy; ölçsüzce eğlen; gönlünün üzüntüye kapılmasına fırsat verme; arzularını doyuma ulaştır, dünyada olduğun sürece mutluluğu araştı. Çünkü hiç kimse malını mülkünü yanında götürmez. Buraya gelen hiç kimse de geri dönmez."

Bununla birlikte birçok başka Mısırlılar da derin bir ölmezlik umudunu koruyagelmışlerdir; bu umut eski Mısır'ın diniyle, ilişki

kurmuş bulunan öteki dinlere de geçmiştir. Nitekim bu, Yahudilik yoluyla yeni yeni başlamakta olan Hristiyanlığa da geçmiş, bu ölmezlik umudu sayesinde ki Oziris ile İzis'in dini Roma İmparatorluğunun ilk dönemlerinde Roma dünyasının her yanına yayılmıştır.

*

Mısır dininin belirli niteliklerinden biri de hükümdara, yani *firavun*'a verilen önemdir.

Firavun, tanrıların ve özellikle şahin-tanrı Horus'un koruması altındadır. Güneşin parlaklığına o da katılır; XIV. Louis'den çok daha önce, Güneş-Kral olmuştur. Tanrı'nın oğludur. Tanrı'dır.

İnsanüstü gücünü nereden almaktadır? Bunu kalıtım yoluyla almaktadır herhalde; kralın kanının temiz olarak kalabilmesi için de hükümdar kızkardeşi ya da baba bir ana ayrı, ya da ana bir baba ayrı kızkardeşiyle evlenmektedir. Bununla birlikte tahtı zorla ele geçirenler bulunduğu gibi, ana-babasından hiç olmazsa biri kral kanından olmayan hükümdarlar da görülmüştür. Böyle hallerde, öğreti, bir yapıtı (fiction) sayesinde kurtulmaktaydı: Tanrı gûya gökten yere inmiş ve kralı kendisi yeryüzündeki annesine doğurtturmuştu; yani bir *Tanrı evlenmesi* olup bitmişti. Ayrıca tahta çıkış sırasındaki kutsama da hükümdara doğaüstü bir güç vermekteydi: Biri Aşağı, öteki Yukarı Mısır'ın olan ve yeni firavunun başına yerleştirilen iki tac, iki "büyük sihirbaz"dı ki ona tanrısal seyyaleyi de teslim ediyordu.

Daha önce de gördüğümüz gibi, hükümdarın başlıca ödevi, adaleti egemen kılmaktı. Şaşırtıcı bir yöntemeye göre, bu bakımdan "*Adaleti, onu yaratan kimseye doğru yeniden yükseltmek*" söz konusu idi.

Fakat firavunun görevi bu sosyal rol ile sona ermiyordu. Bütün doğa olayları ve özellikle, Nil'in verimli taşması ile güneşin düzenli biçimde yürümesi de ona bağlı olan şeylerdi. İnsanlar bir cezayı hak ettikleri zaman, kuraklık da firavundan gelebiliyordu. Çünkü o, dünyada yaratılmış olan ülküsel hükümdarın cisimlenmiş haliydi.

Yaşadığı sürece, tanrı Horus'la eş tutularak, kendisine tanrı niteliğiyle tapınılması gerektirdi. Nitekim ölümünden sonra da tanrı Oziris'le bir tutularak yine kendisine tapınılması gerekiyordu.

*

Eski Mısır'ın Totemizm ve Animizm'den esinlenen dini, bu ilkel evreleri geride bırakmıştır. Bu, çoktanrıci bir din olmuştur.

Tanrıların her biri ilkin yerli bir tanrı olmuştur ki bu belki de, galip gel - grubun totemi olan kutsal hayvanın başkalaşmış biçimiydi. Bulunduğu yerde her türlü yetkiye sahipti. Sonradan ülkede birlik kuruldu: Saltanat sürmekte olan hanedan her yerde kendi koruyucu tanrısının dinini kabul ettirdi, öteki yerli tanrıları da ikinci derecede Tanrılar olarak benimsedi.

Rahipler bu tanrıları üçlü, sekizli, dokuzlu topluluklar halinde grupladılar. Bu tanrıların ilişkilerini açıklamak amacını güden bir takım efsaneler anlattılar.

Asırlar boyunca Mısır dininin birliğini yapan şey ne kutsal bir metne, ne de bir dogmalar sistemine olan bağıllık değildir, bu dinin, başka başka tanrılara hitabetmesine karşın, birbirlerini izleyen firavunlar tarafından korunan sürekliliğidir. Bir yaza... dediği gibi, "Mısır dini her şeyden önce Mısır toprağının meşru sahipleri olan tanrılara fiilen tapınmaktan ibaretti. Onun özünü ve birliğini sağlayan bağ da buydu."

Mısır çoktanrıciiliğinin pek büyük sayıdaki tanrıları arasından kimileri, çeşitli nedenlerle, özellikle dikkati çeker.

Bunların ön planda, karısı İsis ve oğlu Horus'la birlikte Oziris yer almaktadır.

Delta'da tanrı Buziris olan Oziris, Memfis'le Abydosta iki ölümler tanrısı ile eş tutulmuş; bu da onu dünya tanrısı haline sokmuştur. Geleneğe göre, Yukarı-Mısır tanrısı olan kendi kardeşi Seth'in karşıtıdır: Çünkü söz konusu olan, Kuzey'le Güney'in savaşlarını ve delta'nın zafer kazanışını simgeleştirmektedir.

Oziris efsanesinin, çeşitli anlatılış biçimlerine göre, birbirinden farklı ayrıntıları bulunmakla birlikte özeti şöyledir:

"Oziris de tıpkı Adonis, Dionysos, Zagreus, gibi Orphe'nin mirasçısıdır, bunu da iyicil bir hükümdar olarak yönetir: Burada "savaşları durdurur", adaleti hüküm sürdürür. Halka sanatlarla zanaatları öğretir. İnsanlığı barbarlıktan uygarlığa geçirir. Fakat ne yazık ki kardeşi Seth -ya da, efsanenin hellenleştirilmiş biçiminde Typhoeus- onu kıskanmaktadır. Seth Oziris'i öldürür, cesedini on dört parçaya böler. Oziris'in kızkardeşi ve karısı olan İsis, onun dağınık organlarını birleştirerek kendisine yeniden can verir. Dirilen cesedin üzerine yatarak, Horus'a gebe kalır. Delta'nın bataklıklarında gizlenerek çocuğunu bin güçlkle büyütür. Fakat Horus büyür, Seth'le savaşır, onu yener, babasının öcünü alır. Oziris de ölümler ülkesinde hüküm sürer.

Bu iyicil, acı çeken, ölen ve dirilen Tanrı Mısır'ın halkça en tutulan, en büyük şefkatle sevilen tanrısı olmuştur. Bir erkek biçiminde betimlenir, sırtında eski Mısır'da ölümlere giydirilen mayoyu andırır bir urba, başında iki tüyle süslü sivri, yüksek bir tac vardır. Teni ise yeniden canlanmanın rengi olan yeşile boyanmıştır. İsis'e gelince, kucağında küçük Horus olduğu halde o, ana sevgisini hep dokunaklı bir biçimde simgeleştirir. Nitekim, Söderblom'un dediği gibi, onun bu tasviri Mısır dininde çok yayılmış, oradan Akdeniz ülkelerine de geçmiş ve sonunda, İsa'yı kucağında tutan Madonna'nın örneği haline gelmiştir.

Oziris efsanesinde bitkilerin ölüp sonra dirilişlerinin bir çeşit ifadesini görenler olmuştur. Bu efsaneyi başka dinsel öykü ve söylentilere benzetenler de bulunmuştur. Bu konuda S. Reinach "Orpheus" adlı yapıtında şöyle diyor:

"Oziris de tıpkı Adonis, Dionysos Zagreus, Orpheus ve İsa gibi acı çeken bir kahraman, arkasından gözyaşı dökülüp sonra dirilen bir kahramandır; efsanesine uyularak yapılan çok eski kurban törenleri gereğince, onuruna kutsal bir boğa kurban edilip on dört parçaya bölündükten sonra bir araya toplanan inananlar tarafından yenilmekte, sonra da Oziris'in dirilişini simgeleştirmek için, yenilen boğanın yerine başka bir kutsal boğa konulmaktaydı. Eski Yunanlıların Oziris efsanesinde Dionysos Zagreus, Titanlarca parçalanıp yenilmiş yavru bir boğaydı ki, sonradan Tanrı Zeus onu diriltip şan ve şeref dolu bir yaşama kavuşturmuştu. İkisi de kurban törenlerinden çıkma olan bu efsaneler, birbirlerine etki yapmamış olmakla birlikte çok benzeşmektedirler."

Heliopolis tanrısı olan başka bir tanrı daha vardı ki adına Râ (ya da Re) denmekteydi. Râ doğan güneş tanrısı ve güneş tanrılarının en büyüğüdür. Göklerde iki sandalla, kimi zaman gündüz sandalıyla, kimi zaman gece sandalıyla yolculuk yapar.

Küçük Thebae kasabasının tanrısı olan Amon, başlangıçta küçük bir tanrıdır, onuruna da üstünkörü bir tapınak yapılmıştır. Fakat Thebae başkent olunca, Amon da tanrılarının birincisi oldu. Bunun üzerine Heliopolis rahipleri onu Râ ile bir tutmak gibi bir kurnazlık gösterdiler: Ondan sonra da "türedi" tanrısı AmonRâ adı verildi.

Mısır dininin son zamanlarında da Serapis (Oziris-Apis) adlı bir tanrı yükseldi: Batlamyus'lar bu hellenleşmiş Mısır tanrısının dinini, Mısırlı ve Yunanlı uyruklarının inançlarını birleştirmek için bir araç olarak kullandılar.

Bu tanrılara tapınmak için yapılan ayinler, bunların "evleri" sayılan tapınaklarda oluyordu. Sonsuz yaratıkları barındırmakla görevli olan bu yapılar taştan, "sonsuzluk dek dayanıklı malzemeden" inşa edilmektedirler.

III. Ramses'in saltanat döneminde Thebae'deki Amon tapınağı 2500 km²'lik bir alana yayılmış bulunmaktaydı. Antonius sülâlesinin saltanat döneminde ise kırk iki tane Serapis tapınağı vardı.

Tapınakların hizmeti için çok sayıda rahipler kullanılmaktaydı. Bu rahip sınıfının elinde kimi zaman sonsuz zenginlikler bulunuyordu; sömürgeleştirilmiş kavimlerin alışılmış yağmasından büyük paylar alan, üstelik çok geniş topraklara sahip bulunan Amon rahipleri, özellikle zengindi. Driton ve Vandier'nin "Mısır" adlı yapıtta da yazdıkları gibi: "Büyük bir sömürge İmparatorluğunun sağladığı ekonomik yararlar firavunların gözünden kaçmamıştı... Her yıl Mısır'a her çeşit cizyeler oluk gibi akıyordu; bunlardan en başta yararlananlar da hiç kuşkusuz kralla rahipler (özellikle Amon rahipleri) idi."

III. Ramses döneminde Amon'un serveti 235.000 hektar toprak, 81.000 köle, dirilerle eşit muamele gören 5.000 heykel ve 421.000 baş hayvandan ibaretti.

Günlük dinsel tören tanrıyı yedirmek, tuvaletini yapmak, giydirmekten ibaretti. Tepsilerle getirilen yemekler sonunda, kralın kendilerine tapınak üzerinden bir yiyecek geliri bağladığı ayrıcalıklılara veriliyordu.

Arasıra geçitler, tapınma törenleri yapılmaktaydı. Herodotus'un kutsal Sais gölü üzerinde Oziris'le ilgili bir dinsel piyesin oynandığını görmüştü. Birtakım din bayramlarında Oziris'i simgeleyen çörekler yeniyordu.

*

XVIII. hanedan döneminde ve M.Ö. XIV. yüzyılda soylu bir ülkücülüğe ve şaşırtıcı bir enerjiye sahip IV. Amenhotep (ya da IV. Amenophis) adlı bir hükümdar, Mısır'da *Tektanrıcılık*'ı kurmak istedi.

Başlıca değil de tek tanrı olarak, o zamana dek önemsiz olan bir Tema'yu, Aton'u benimsedi: Aton, güneş yuvarlağını kişileştirmektedir.

Hükümdar Thebae'de oturursa bu devrimi yapamayacağını seziyordu; çünkü bu kentte Amon rahiplerinin güçlü etkisi vardı; onun için Amenhotep, saltanatının dördüncü yılında başkentten ayrıldı, Orta Mısır'da (*Güneş yuvarlağının ufku* anlamına gelen ve bugünkü

adı Tel-el-Amarna olan) Akhet-Aton adlı yeni bir kent kurdu.

İlkel toplumlarda adların sanki büyüğü bir önemi vardır. Nitekim Mısır'da da Amon adı böyle bir öneme sahip bulunmaktaydı. Amenhotep her yandan Amon'un adını kazıtıp sildirmeye uğraştı. Öteki tanrıların adlarını kazıtıp sildirmemekle birlikte, onlara tapınmasını yasak etti. Kendisi de "*Amon memnundur*" anlamına gelen eski adını bırakıp "*Aton'un görkemi*" anlamına gelen *Akhnaton* adını aldı. Yeni başkente yerleşen memurlar da onu örnek alarak *atonist* birer ad aldılar. Böylelikle olağanüstü bir din devrimi başarıldı; çoktanrıçı geçmişle bütün bağlar parlak bir biçimde kesildi.

Hükümdarın bu davranışının nedenine gelince: Onun, Amon rahiplerinin politik nüfuzunu kırmak istediğini, ayrıca Thebae dinini İmparatorluğun Mısırlı olmayan uyrukları için de kabul edilir hale sokmak için bu dinin özelliklerini kaldırmak istediğini söyleyenler oldu: Evrensel Güneş'te tapınma, evrensel bir din kurmaya olanak veriyordu. Ya da Akhnaton sadece içten gelen bir dinsel duyguya boyun eğmiş bulunmaktaydı.

Hükümdar daha önceki tapınışları kaldırmakla yetinmedi; yeni bir din, Evrensel Yaşam'ın dinini kurmaya kalkıştı. Bunda güneş aynı zamanda hem bir gerçek, hem bir simgedir. Güneş yuvarlağı her yöne, ellerle son bulan ışıklar saçmaktadır.

Kreglinger'in dediği gibi: "Kralın tanrılaştırdığı güçlü bir yaratık değildir ama, yine de insana benzemektedir ve onun gibi "sınırlı"dır; bu, fizik anlamda güneş değildir; onun dünyaya yaptığı bütün iyiliklerdir: Sıcaklıktır, evreni aydınlatan ışıktır ki güneş bunun en güçlü kaynağıdır. Hükümdar bu hayırlı etkiyi, bu canlandırıcı enerjiyi bütün çevresinde keşfetti; tanrısının yalnız dünyanın yaratılmasında, ya da çevresinde olup biten, açıklanması güç, tek ve olağanüstü olaylarda eli olduğunu kabul etmekle kalmadı; onu her yerde, bu toprağın üzerinde yürek gibi çarpmakta olan bütün yaşamda bütün güzellikte, bütün sevinçte, bütün mutlulukta gördü ki bunlar, tanrının dünyaya saçmakta olduğu iyilikler sayesinde bütün insanlarca duyuluyor; bunlar da onun yapıtını hayranlıkla seyredip değerlendirmeyi biliyorlardı."

Akhnaton'un kendisi de tanrısı onuruna çok güzel övgüler düzdü, ki bunlarda daha o zamandan, Hristiyan azizi François d'Assise'in edası çınlamaktadır:

"Sen ki nesnelerin oluşları sırasında zaten yaşamaktaydın, ufukta parlak olarak yükseliyorsun, ey canlı Aton! Doğu ufkunda yükseldiğin zaman, *güzelliğinle bütün ülkeleri aydınlatıyorsun!* Bütün büyüklük ve parlaklığımla görkemli ve güçlü bir halde, ülkelerin

hepsi üzerinde görüldüğün zaman ışıkların, yarattığın âlemin son uçlarına dek bütün ulusları kucaklıyor... Bizden uzaksın ama, ışıkların yine de yere iniyor ve yaptığın bütün çevrimlerinde kendini insanlara gösteriyorsun...

Sabahları doğduğun, gün boyunca ışıklarını yerin üzerine saçtığın zaman, karanlığı kovuyorsun; bize ışığı sunuyorsun. O zaman iki ülke de sevince garkoluyor; insanlar kalkıp ayakları üzerinde doğruluyorlar, onları uyandıran sensin. Ellerini yüzlerini yıkıyorlar, giyiniyorlar ve görüldüğün zaman, *bütün kollar sana tapınıyor. Bütün dünya yeniden işe koyuluyor.* Hayvanlar kendilerine verdiğin ot için seviniyorlar, ağaçlarla çayırlar yeşeriyorlar; kuşlar yuvalarından çıkıyorlar ve kanatları bile senin "ka"na tapınıyor. Keçiler bacakları üzerinde zıplaşıyorlar; kuşlarla havalarda uçup gezen yaratıkların hepsi, sen gökte yükseldiğin zaman yeniden yaşamaya başlıyorlar. Gemiler nehirde aşağı-yukarı gidip geliyorlar; hatta nehirlerin balıkları bile sana doğru atılıyorlar; çünkü ışıkların suların derinliklerine değin sokuluyor.

Anasının kucagındaki çocuğu besleyen sensin; ağlamasın diye onu yatıştıran sensin. Yarattığın her çocuk gün ışığına kavuştuğu zaman, onu canlandıran soluğu sen veriyorsun. Bağırmaya başladığı zaman onun ağzını sen açıyorsun; onun yaşamına göz-kulak oluyorsun. Küçük kuş yumurtadayken ve kabuğunun içinde haykırırken kendisini yaşatan havayı ona veren sensin ve senin sayendedir ki, her yanını saran kabuğu kıracak gücü bulabiliyor.

Yarattığın nesneler ne kadar da çeşitli! Yeryüzünü yalnızken, kendi isteğine göre yarattın; bütün insanlar, sürüler, hayvanlar, yerde yürüyen ve yaşayan, gökte uçan her şeyle birlikte, yeryüzünü de sen yarattın. Yabancı ülkelerde, Suriye'de, Habeşistan'da, *her yerde insanı yerli yerine sen koydun, onun bakımına sen göz-kulak oluyorsun, bütün insanlara da istedikleri rızkı sen veriyorsun...*

Ey nurlu Aton, yeryüzünün üzerinde ısıldamaya başladığın zaman bütün gözler seni seyrediyor."

Bu soylu dinsel devrimin yanı sıra derin bir ahlâk değişimi de oldu. Güneş bütün ulusları, bütün insanları, bütün varlıkları aydınlattı. Onların herbirinde tanrısal bir zerre vardı. Hepsinin içten gelme bir biçimde harekete geçmeye hazır olduklarına inanılabilir. Drioton ve Vandier'nin "Mısır" adlı yapıtlarında dedikleri gibi: "Özgürlük, Amarna'da doğan dinin yüce düşüncelerinden biri oldu... Yeni öğretinin öteki büyük düşüncesi de doğa sevgisiydi... Böyle bir öğretinin de yaratıkları sevmeyi ve yaşama neşesini öğütlediğini insan, kolayca anlayabilir."

Değişiklik kendini dinde de gösterdi. Tanrı ile kulları arasına bir rahipler topluluğunun girmesi artık gerekli görülmedi: İyicil Tanrı'yı keşfetmek için gözlerini açmak yetiyordu. Amarna tapınağı, üzerleri gökyüzüne bakan, açık avlular ve dehlizlerden oluşmaktadır; ana mihrap ise güneşin ışıklarına boğulmuş bir haldedir.

Bu arada bütün güzel sanatlar da baştan başa değişti. Yine Drioton ve Vandier'nin dedikleri gibi: "bundan böyle sanat artık gerçekçilikten ve tinselcilikten meydana geldi... Tel-el-Amarna'nın her yanında doğa sevgisine rastlanmaktadır: Dinde, güneşe söylenen övgüler de, günlük yaşamın sahnelerinde ve hatta evlerin süslenişinde bile bu, böyledir. Kuşlar, çiçekler ve yemişler artık stilleşmiş süs motifleri değil de, doğanın çok değerli vergileri sayılmakta ve bunlar anlatılması güç bir doğruluk, duygululuk ve sevimlilikle betimlenmektedir."

Bununla birlikte gelenekçiler her alanda böylece meydana gelmiş olan devrimden hoşlanmamışlardı. Rahipler, çıkarlarına dokunan sosyal bir değişmeyi onaylamıyorlardı. Akhnaton yirmi dokuz yaşında ölür ölmez de gericiliğin tepkisi başladı. Hükümdarın büyük damadı ancak bir yıl saltanat sürdü; küçük damadı Amon dininin rahiplerine boyun eğdi, Amarna'dan ayrılp Thebae'ye gitti ve Tutankhaton olan adını, Tutankhamon olarak değiştirdi.

(Tel-el-Amarna'nın birdenbire bırakılışı şöyle bir sonuç verdi: Çöl kumlarının örttüğü tapınaklarla saraylar oldukları gibi kaldılar ve burada yapılan kazılar sayesinde bakanlıkların arşivlerini, Akhnaton'la yabancı hükümdarlar arasındaki mektuplaşmaları bulup çıkarmak mümkün oldu. Bu ise bize, M.Ö. XIV. yüzyılı daha iyi tanıma olanağını verdi. Öte yandan Tutankhamon'un mezarı da Mısır'da soyulmamış olarak keşfedilen tek mezardır ve içindeki "ölüm eşyası" paha biçilmez bir zenginliktir.)

Tutankhamon'un yerine geçen Horemheb, rahiplerin oyuncağı olan bir askerdir. Tapınakları yıktırdı, Aton adını kazıtıp her yere Amon adını yeniden yazdırdı.

Evrensel tarihin tanıdığı dinsel hareketlerin en güzeli de böylece sona ermiş oldu.

*

M.Ö. IV. yüzyıldan başlayarak, ölümden sonra yaşamak vaadini taşıy sayılan İsis dini Yunan ve Roma dünyasında da yayıldı. Ozi- ris ile Serapis de İsis gibi makbul tutuldular. Jüpiter'le eş tutulan Serapis, Tektanricılığa eğilim besleyenlerin gözde tanrısı haline geldi.

Hristiyanlık çağının başlangıcı sıralarında daha evrensel bir nitelik kazanan bu Mısır dinleri, çok canlı bir gizmecilik hareketinin doğmasına yol açtılar.

Latin yazarların bize anlattıklarına göre İzis rahipleri sakalsızdı, başlarının tepesi traşlıydı, keten gömlek giyerlerdi, Madonna'nın önünde bir çeşit ayini kutlamak üzere inananları küçük çanlar çalarak çağırırlardı.

Roma dini ile Latin İtalya dinini incelerken bu Mısır dinlerine yine rastlayacağız ve bunlardan ileride sözedeceğiz. Hatta "Tibullus'un Ağtıları"nın Mirabeau tarafından çevrilen ve 1798'de yayınlanan bir baskısında rastlanan bir not okuyucuya, Lutetia'nın (yani bugünkü Paris'in) dolaylarındaki Issy köyünde bir İzis tapınağının bulunduğunu ve XVI. yüzyılda bir kardinalin, o zamana dek merak dolayısıyla saklanmış olan bir tanrıça heykelini devirtip kırdığını haber vermektedir.

*

Mısır'ın dini, insanın minnet dolu bir yakınlık duygusu beslemeden inceleyemeyeceği dinlerden biridir.

En eski çağlardan beri ruhani çevrelerde çok derin bir aydın yaşam gelişmiş ve hatta bundan, bizzat din düşüncesinin dışındaki başka faaliyet kolları da yararlanmıştır. Örneğin, ilk kez Firavunlar zamanındaki Mısır'da güneşin çevrimi (devri) ve mevsimlerin sıra ile geri gelişi üzerine kurulu, yirmi dört saatlik günlerden ve yedi günlük haftalardan oluşan bir takvim kullanılmıştır. Julius Caesar tarafından birtakım değişikliklerle Roma dünyasına kabul ettirilen ve XVI. yüzyılda Papa XIII. Gregorius tarafından daha da iyileştirilen bu takvim, sonradan evrensel takvim olmuştur. Görünüşe göre bu takvim, Hristiyanlık çağından önceki beşinci bin yıldan kalmaz ve büyük bir din merkezi olan Heliopolis'in astronomları tarafından hazırlanmışa benzermektedir.

Ehramlar yapılmasını zorunlu kılan dinsel ödev, geometrinin yaratılmasına ya da geliştirilmesine yol açmıştır.

Din duygusunun da canlı tuttuğu ölümden sonra yaşamak umudu ilkin yüzyıllar boyunca Mısır'da; sonradan İzis, Oziris ve Serapis'e tapınış Roma dünyasına da yayıldığı zaman Mısır dışında herhalde birçok kaygıları yatıştırmış olsa gerektir.

Ölümlerden günahlarını açıklamalarını istemek düşüncesi de yakınlarını mutsuz etmemek, hiç kimseye kötülük yapmamak, çevresinde acı yaratmamak ve gözyaşı döktürmemek gibi çok güzel ahlak

düşüncelerini yaymış olmalıdır. .

Akhnaton'un tektanrıcılığının yüceliğini ise daha önce anlatmıştık. Tüm varlıkların, yaratıcıları olan Güneş karşısındaki eşitliklerini ileri süren, herkese özgürlük ve tüm yaratıklara karşı sevgi duyma hissi ile yaşama zevkini aşıl原因 düşünce de bundan doğmuştur.

IV

HİNDİSTAN DİNLERİ

*Vedizm–Brahmanizm–Hinduizm
–Jianizm–Budizm*

Hindistan denince biz bugün, İngiltere'nin egemenliği altında kalmış olan kıtayı anlıyoruz. Burada 22 milyonu aşkın insan Hinduizm, 60 milyon kadar insan da İslam dinine bağlıdır. On milyon kadar insan Animist olarak kalmıştır. Burada ayrıca Hristiyanlar, Şih'lar, Jainist'ler Parsîler de vardır. Bu noktayı böylece saptadıktan sonra konumuza dönebiliriz:

Mısır'da olduğu gibi Hindistan'da da çok ilkel tapınımlardan başlayan ve bunların birçok izlerini taşımakla birlikte hepsini de mucizeli biçimde geride bırakmış olan bir dinle karşılaşırız. Başka hiçbir yerde, insanlık ne fizikötesi alanda bu denli olağanüstü başarılar göstermiş, ne de ruhanî yaşamın sırlarını böylesine derin bir tarzda eşelemiştir.

Hindistan'ın dinleri bol miktarda Totemik ve Animist kalıntıları karışımı ile; bazen tektanrıcılığa, bazen de koyu bir tairritanmazlığa (Athéisme) doğru yönelen bir çoktanrıcılık biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu düşünce bile insanın bu birlikten yoksun, uçsuz bucaksız âlem karşısında duyduğu karışıklık izlenimini açıklamaya herhalde yeter. Bize çok gerekli olan bir açıklığa erişebilmek için, başka yerlerde olduğundan daha çok burada, çok karmaşık bir gerçeğin kimi yönlerini gözden çıkarmak zorunda kalacağız. Mısır Hindistan'a da, niçin Avustralyalılarla Polinezyalılarınki gibi ilkel dinlerle Semit'lerinki gibi en olgunlaşmış dinler arasında yer verdiğimizizin nedeni herhalde kolayca anlaşılacaktır. Zaten Paul Mason-Oursel de "Doğuda Felsefe" adlı yapıtında bize hak veren şu satırları yazıyor: "Hindistan her bakımdan, Sumer Mezopotamya'sı ya da Semitlerle Pasifik'in adalardan oluşan adalar âlemi arasında ortalama bir yerde bulunmaktadır."

Hindistan'da başlıca ortodoks, ya da bir ölçüde ortodoks (bu deyiimi biz burada "hak dini" olduğunu savunan anlamına kullanıyoruz) bir din olan *Brahmanizm*'le Hristiyanlık çağından önce en az VI. yüzyılda beliren iki şîa'yı *Jainizm* ve *Budizm*'i görüyoruz. Brahmanizm, bu dine bağlı olanlarca, Hristiyanlıktan önceki en az VII. yüzyıldan bugüne değin korunmuştur.

Bununla birlikte kimi tarihçiler (Brahmanizm'e daha sınırlı bir anlam vererek) daha eski bir din olan *Vedizm*'le daha yeni bir olan *Hinduizm*'i Brahmanlığın kendisinden ayrı tutmaktadırlar. Biz de incelemelerimizde başlangıç noktası olarak bu ayrımı ele alacağız.

*

Gerek Baltık dolaylarından, gerekse Güney Rusya'dan gelmiş olan ve sonradan Hint-Avrupa deyiimiyle adlandırılan gruplar, bugünkü İran'ı işgal etmişler; sonra (kimilerince ileri sürülen kronolojiye göre) M.Ö. XVI. yüzyılda bunlardan bir bölümü Hindistan'ın Kuzey-Batısını kuşatmıştır. Kimi metinlerde bu Hinduİranlılar sarışın ve yakışıklı olarak nitelenmektedir, bunlar kendilerine Arya (yani *soylu, asil*) adını veriyorlardı.

Bunlar Hindistan'da Pencab'ı, sonra Ganj vadisini, daha sonra da ülkenin geri kalan yerlerini işgal ettiler. Az-çok esmer, azçok siyah tenli, Güney Hindistan'ın bugünkü Dravidyen'lerine (yani Hindistan'dan Annam'a dek olan bölgedeki zenci kanı izi taşıyan kavimlere) az-çok benzeyen nüfus yığınlarını egemenlikleri altına alma işini başardılar.

Bu insan grupları Arya'ların istilâsından önce ne gibi bir durumdaydılar? Galiplerin kimi sözleri doğru kabul edilerek, bunlar uzun zaman sıradan barbarlar sayıldı. Tersine olarak, daha sonraki zamanlarda Hint bilgini Bannerji ve İngiliz Sir John Marshall M.Ö.3000 yılına doğru İndus nehri vadisinde Vedizm dininden önce kurulmuş olan dikkate değer bir uygarlık bulunduğu tezini savundular. Nitekim İndus havzasındaki Harappa ile Mohenja-Daro'da yapılan çok esaslı kazılar, böyle bir düşüncenin doğması gibi bir sonuç vermiştir. Hatta Kalde'yi ilk işgal eden ve kendilerinden daha ilerde sözünü edeceğimiz Sümerlerin bu kültürün kökü olabilecekleri bile akla gelebilir; bu arada bir Sümer-Draidyen uygarlığından sözedenler bile olmuştur.

Herhalde şu var ki, egemenlik altına giren kavimler, ilkel Totemizme Animizme fatihlerinden daha yakın bulunmaktaydılar. Bu dinler o sıralarda ya henüz yaşıyor, ya da bir ara kaybolduktan sonra

yeniden canlanmış olmalıydı; çünkü bu dinlerden kimi izler yalnız Güney Hindistan'ın en geri halklarının "boş inançları" diye adlandırılan şeyler arasında değil, bugünkü din olan Hinduizm'in içinde şimdi bile ayakta durmaktadır. Bunlar, inek, maymun, yılan gibi kutsal sayılan ve kutsal kalacak olan, ya da hayvan başlı tanrılar haline gelmeye hazır bir takım hayvanlardır: Nitekim bugün de buralarda fil başlı olup Ganeş diye adlandırılan bir tanrı vardır; sonra kutsal bitkiler vardır; belki –Dekkan'da da hâlâ kalmış olduğu üzere– erkek tanrılardan önce varolmuş kadın tanrılar vardır, gök-sel cisimlere, nehirlerle ve özellikle Ganj'a kutsal bir nitelik verilmiştir; ölümlere saygı gösterilmektedir; bir takım büyücülük işlemleri yapılmaktadır; kalkık durumdaki erkeklik organı olan *linga* büyük rol oynamaktadır. Bunun, evrensel doğum bolluğu ve verimli bereket lehinde büyülü bir etki yapacağı sanılmaktaydı; işte bugün bile Hindistan'da karşılaştığımız bu şeyler, Totemizm ya da Animizmin apaçık kalıntılarıdır; buna göre bu düşünüş ve davranışların Aryalıların gelişlerinden önce de varolduklarını kabul edebiliriz. Hatta, atalara tapınısla hayvanlara saygıyı bağdaştıran *ruhgöçü*'nün lbu gibi çevrelerde ortaya çıkıp çıkmadığını bile insanın kendine sorası gelmektedir.

İstilâcı gelince, bunlar, zihinlerinde öyle büyük bir yer tutan o *kurban* görüşünü belki de Totemizmden almış bulunmaktaydılar. Ayrıca doğanın içinde bütün bir ruhlar âlemi bulunduğuna inanıyorlardı. Fakat bunlarda Animizm daha o zamandan *çoktanrıçılık* haline gelmiş bulunuyordu: Yani kimi ruhlar, tanrı olmuşlardı. Eski Kapadokya'daki Boğazköy'de yapılan kazılarda M.Ö. XIV. yüzyıldan kalma bir barış antlaşması bulunmuştur. Bu antlaşma Hititlerle, iki yüzyıl önce İran'dan Pencap'a geçenlerin artçıları olan Aryalar (ki bunlara Mitannililer de deniyordu) arasında yapılmıştı. İşte bu antlaşmada Mitannililerin koruyucu tanrıları olarak Indra, Mithra ve Varuna'nın adları geçmektedir ki sonradan bunlar, Vedizmin büyük tanrıları olmuşlardır.

Vedizmin tanımı bu dinin kutsal metni olan *Veda*'da (ya da *Veda*'lar da) yapılmaktadır. *Veda* sözü, bilgi anlamındadır. Bu, gözler yoluyla değil de, kulak yoluyla edinilen bir bilgidir. Metinde "yazılı olduğuna göre" yerine "duyulduğuna göre" denmektedir. Bu ise "kutsal bir sözün duyulmuş olması" demektir.

Metnin en eski parçası olan ve içinde 1.028 övgü (kaside), ilâhi bulunan *Rig-Veda*, söylendiğine göre M.Ö. 1500 ile 1000 yılları arasında düzenlenmiştir; en eski övgülerin M.Ö.'ki ikibin yıllık dönemin ilk bölümünden kalma oldukları sanılmaktadır. Söderblom'a

göre bu, "insanlığın en eski Kutsal Kitap'ıdır".

Veda'larda özellikle âyinlerde okunacak övgü ilâhilerle büyü-cülük formülleri, özellikle büyü çözme yöntemleri ve sevgiyi uyandırma çareleri, ayrıca felsefi şiirler ve hatta monden koşuklar vardır.

Dikkate değer olan şudur ki, istilâcı Aryaların getirdikleri bu yapıtta, ötedenberi Hindu düşüncesinin en belirginini olarak sayılması âdet olmuş bulunan düşüncelerden biri, yani ruhgöçü düşüncesi tümüyle eksiktir.

*

Veda'larda adı en sık geçen tanrı, İndradır. İndra bir doğa tanrısıdır: Gökgürültüsünün, fırtına ve yağmurun tanrısı o olduğu gibi, aynı zamanda bir çeşit ulusal Tanrı, savaşçı tanrıdır ki kavmi için zafer dolu savaşlar yapar.

Kaba, haşin gücün tanrısı olan İndra'nın karşısında, akıl tanrısı olan Varuna bulunmaktadır. Varuna ilkin Gök, fakat daha çok gece Gökünün, yıldızlı Gökün tanrısıydı. (Bu *Varuna* sözcüğünü, Grekçede Gök anlamına gelen *Uranus* sözü ile, eski İran'ın büyük tanrısı *Ahura*'yı gösteren terime yakın bulanlar olmuştur). Varuna yavaş yavaş doğanın düzgün işlemlerini sağlayan Evrensel Düzen tanrısı ve dünyaya göz-kulak olup insanlığa yol gösteren ahlâk tanrısı haline gelmiştir.

Varuna'nın yanısıra bir de Mithra vardır ki gündüz Gök'ünün ışığın ve aynı zamanda hakkın tanrısıdır (Her şeyi gören tanrı, insanlar arasında adaletin iyice egemen olmasını sağlamaya da yetkilidir.)

Söylentiye göre Varuna ile Mithra'nın anaları, Aditi'dir; Aditi tanrılarla tüm varlıkların ortak özüdür ve belki de ilkel mana'yı simgeleştirmektedir. Kadın tanrıların erkek tanrılara göre önceliklerini bu nedenle bir kez daha gözlemek yerinde olacaktır. Nitekim insan toplumlarında ataerkillikten önce anaerkillik vardı.

Veda övgülerinde ayrıca -Greklerin *Zeus poter*'lerinin karşılığı, öteki tanrılarının babası olan- Diyaus pitar'ın da adının geçtiğini görürüz. Onun yanı sıra Prithivi Matar yani Toprak-Ana; onun oğullarından biri olup Güneş tanrısı olan Surya; (adına Cermen tanrısı gibi Votan da denen) rüzgâr tanrısı Vata; yasaları koyan Manu vd. de vardır ki bu sonuncu tanrının adı, Almandada *erkek* anlamına gelen *man* terimini de anımsatmaktadır.

Yavaş yavaş tüm bu tanrılar önemlerini yitirmektedirler; ön

plana geçenler ise *kurban tanrıları* ve bu arada özellikle ocak (yurt) tanrısı olan ateş tanrısı Agni ile kutsal sıvı tanrısı Soma'dır.

Zira *Veda*'ların ana teması, Vedizmin ana düşüncesi, *kurbanın değeridir*. Ölülerin, sonradan yaşamak için, kendilerine sunulacak cenaze armağanlarıyla beslenmeleri gerektiğinden, tanrıların da kendi onurlarına, ateşin yardımıyla ve törenle kurbanlar kesilmesine ve ölmezlik şerbeti olan somanın sunulmasına gereksinimleri vardır.

Kurban, tanrıların nafakasıdır; kurbanlar ise tanrıları yaratırlar. Böylece de *varlığı yaratan, eylemdir*. Hindu düşünceleri arasında bir Batılı için anlaşılması en güç olanı, hiç kuşkusuz, bu düşüncedir. Çünkü bir Batılı için harekete geçmek gerçeği yaratmak değil, onu değiştirmek demektir. Hatta buradaki, insandışı, insandan üstün olan bir gerçeği yaratan, insanî bir eylemdir.

Tanrıları yarattıktan sonra onları besleyen kurban, onların aracılığı ile insan arzularının giderilmesine olanak verir. Bu arzular öldükten sonra yaşamak, uzun ömürlü, zengin ve erkek evlât sahibi olmak gibi şeylerdir.

Bu dönemde insan için kurtuluş *kurban yoluyla elde edilen kurtuluş*dur.

Kurban töreni büyücü-rahiplerce yapılır. *Brahman sözü* ile anlatılan kurban formüllerini bilenler, yalnız onlardır: Nitekim kendi kendilerine de *Brahman* adını vermişlerdir.

Bu durumda onlar, bizim adına kamu hizmetlisi dediğimiz şey değildirlər: Zira Devlet dini diye bir şey yoktur. Rahipler başkalarının büyücülük yapmasını yasak ederler ve bunun dine aykırı olduğunu ileri sürerler; fakat büyücülüğü kendi hesaplarına olduğu gibi, hizmetlerine girdikleri özel kişiler hesabına da yaparlar. Bu hizmetleri için onlardan uygun bir ücret, örneğin öncelikle bir veya birkaç inek isterler ki o zaman inek çok değerli bir hayvandı. *Rig Veda*'nın X. kitabının onuncu övgüsü şöyle sona ermektedir: "İnsan bir Brahmana bir inek verirse dünyalara kavuşur." Bu arada toplumun da dört irsî kasta bölünmeye başladığını görmekteyiz ki bunların en üstünü, Brahmanlar kastıdır. Bunun altında iki Arya kastı vardır ki birisi prenslerle savaşçıları olan *Kşatriya*, öteki hayvan yetiştiricilerle tarımcıları olan *Vaiçya* kastıdır; dördüncü olarak renkli insanların, zanaatkârların, işçilerin, kölelerin olan *Çudra* kastı gelir. Kast'ların dışında ve altında olanlar ise *Parya*'lar ya da *Çandal*'lardır ki bunlar insanlığın en aşağı sınıfı sayılır.

Bununla birlikte Veda döneminin en civcivli zamanında bile bazı kimseler kendi kendilerine şunu sormuşlardır: Acaba bu çok sayıdaki tanrılar, asıl yüce tanrı olan bilinmez bir tanrının çeşitli yönleri değil mi? *Rig Veda*'nın X. kitabının 121. övgüsünde bu kaygı, çok görkemli bir biçimde ifadelendirilmiştir:

"O ki can vermektedir, güç vermektedir, gölgesi hem ölümdür hem yaşımdır; kimdir bu tanrı? Kurbanlar keselim onuruna..."

O ki karlı dağlarla denizi ve uzaklardaki nehri yaratmıştır, o ki kollarını göklerin içine salmıştır; kimdir bu tanrı? Kurbanlar keselim onuruna..."

O ki güç verendir ve kurban töreninin ateşini doğuran gözlerini sular üstünde gezdirmektedir; o ki tüm tanrılar üstünde tek tanrıdır; kimdir bu tanrı? Kurbanlar keselim onuruna..."

Rig Veda'nın bir başka övgüsü de aynı ruh haline uygun düşmektedir:

"Bilgeler tek Varlığı başka başka adlandırırlar: Agni derler, Mithra derler, Veda derler ona..."

Bu metinlerde mana düşüncesinin yüceltilişini ve aynı zamanda kamutanrı (panthéistique tektanrıcılığa doğru bir yönelişi görmek olasıdır.

Kesin olan, bu bölümlerin ateşli bir düşünce yaşamının varlığını görmedikleridir, ki Vedizm'den Brahmanizm'e giden dinsel evrim bununla açıklanabilir.

*

Hristiyanlık çağından önceki IX. ya da VIII. yüzyıla doğru Brahmanlar Vedizm'den, kendilerinin toplumun ilk planında kuşatıkları yeri haklı gösterecek olan bir din çıkardılar. Sözcüğün dar anlamıyla Brahmanizm diye adlandırılan işte budur.

Brahmanizm'in kutsal metinleri *Brahmana*'larla *Upanişad*'lardır.

Brahmana'ların Hristiyanlık çağından önceki 800 ile 600'üncü yıllar arasında düzenlenmiş olmaları gerekir. Bunlarda kurbanlarla ilgili ve bunların karmaşık ayrıntılarını ya etimolojilerle, ya da tanrılar üzerine efsanelerle haklı gösteren bölümler vardır.

Upanişad'lar (yani gizli bildiriler) de Hristiyanlık çağından önceki 600 ile 300 yılları arasında düzenlenmiş olsalar gerek. Bunlara *Vedanda* (yani *Veda*'ların *vargısı*) adı verilmektedir.

Upanişad'larla Hindu metnlerinin en güzellerinden birçoğu vardır.

*

Sırası gelmişken, *Upaṇiṣad*'ların ne gibi bir raslantı yüzünden XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya tanıtılmış olduğunu da anlatalım:

Anquetil-Duperron (1731-1805) adında meraklı bir Fransız genci Zerdüşt dinine hayran olmuştu. Gidip bu dini yerinde, Bombay bölgesindeki Parsi'lerden öğrenmek istedi; Hindistan'a gitmek için de yirmi yaşındayken gemici oldu. Dönüşte, İran'ın bu eski dini hakkında Hindistan'dan birçok elyazmaları getirdi. Bunlar arasında, Farsçaya çevrilmiş elli *Upaṇiṣad* da vardı. AnquetilDuperron bunları Latinceye çevirdi. Kitabı birçok Avrupalı ve bu arada büyük Alman filozofu Schopenhauer (1788-1860) için de esin kaynağı oldu.

Söderblom diyor ki: "*Upaṇiṣad*'larda Hind'in şimdiye dek söylemiş olduğu en büyük sözler bulunmaktadır. *Upaṇiṣad*'lardan çıkmakta olan taze ve temiz soluk, ruhları besleyip onarmış, onlara daha özgürce soluk alma olanağını vermiştir. Bugün bile Hindistan' da binlerce insan günlerine *Upaṇiṣad*'ların, yani *Veda*'ların bir bölümü üzerine düşünceye vararak başlarlar. Bu kutsal metinlerin birlik ve özgürlük, ruhun rahat ve huzuru hakkındaki sözleri Batıda da yankılar yaratmıştır. Schopenhauer şöyle diyor: "Bunları okumak, dünyada en kazançlı, en öğretici işi yapmak demektir. Yaşamımın avuntu kaynağını onları okuyarak buldum ve öleceğim âna kadar bana destek olacak olan, onlardır."

*

Upaṇiṣad'lar çok derin bir felsefeyi açıklamaktadırlar. Bu öğretinin ne çeşit insanların eseri olabileceğini herkes merak etmiştir. Bir cizvit papazının fikrince böyle bir vahyi getirebilecek olanlar, ancak rahiplerdir. Başkalarına göre ise tersine olarak, kurtuluş için beslenen özleyişler, asil *Kṣatriya*'lar olan laikler tarafından gelmiş olmalıdır: Çünkü bunlar pek yüzeysel olan kurban töreniyle kendilerini tatmin edilmiş saymıyorlardı. Kesin olan şudur ki Brahmanlar bu çeşit düşünceleri benimsemişlerdir. Kurban yoluyla kurtuluşa erişme konusunda eskisi kadar ayak diremeyerek, *bilgi yoluyla kurtuluşa erişilebileceğini* açıklamışlardır. Bilgiye onlar sahip olduklarından, bunları da müritlerine onlar vermişlerdir.

*

Çeşitli Brahman okullarını çok teknik biçimde incelemeyi bir

yana bırakırsak, Brahmanizmin ana tezlerini şöylece sıralayabiliriz: *Brahman*'ın özdeşliği (evrenin temel özü); *âtman* (yani *derin ben*), daha önceki varlıkların eylemleri (*karman*) ile belirlenen *nihgöçü* (*samsâra*).

Brahman terimi (ki o döneme ilişkin bu terimi, daha sonraki dönemlerin *Brahma* adlı tanrısı ile karıştırmamamak gerekir) ilkin kurban formülünü anlatmak için kullanılmıştır.

"Başlangıçta yalnız Brahman vardı: Tanrıları o yarattı." "Gerçekte, ölümsüz olan Brahman her yerde, önde, arkada, sağda solda, yerde gökte vardır, hazırdır. Yerin gökün, havakürenin, sonra ruhun ve tüm duyuların benliğinde dokunmuş olduğu kimse, odur." "Köpüklerle dalgalar, denizin tüm görünüşleriyle tüm manzaraları nasıl denizden ayrı değilse, evrenle Brahman arasında da hiçbir fark yoktur." "Gerçekte, her şey Brahmandır."

Brahman, duygun imgelerden oluşan dış âlemin, "adların ve biçimlerin âlemi"nin derin özüdür.

Brahman hem büyümlü kudretin ana aracı ve hem de her gerçeğin en yükseği anlamına alınınca, Melanezya mana'sının tam tamına bir "takdim-tehir" i gibi görünmektedir.

Dış âlemin özünü böylece keşfettikten sonra, Hindu düşünürleri kendi benliklerine dönmüşler ve ben'lerinin derinliğinde de *âtman*'ı görmüşlerdir. İnsan bedenine bir takım yaşamsal soluklar işlemiş bulunmaktadır; tüm bunlar ise bir tek merkezi soluğa, *âtman*'a bağlıdır.

"Atman ortada, yaşamsal soluklar çevrededir." "Atman, gönlümün derinliğindeki ruhumdur, bir arpa tanesinden daha ufak, bir hardal tohumundan daha küçük, bir pirinç tanesinden daha miniktir. Ve atman, gönlümün derinliğindeki ruhumdur, dünyadan daha geniştir, havaküreden daha geniştir; göklerden ve bu sonsuz âlemden daha geniştir."

Atman'da biz, hem yaratılmamış, hem yokolmayacak olan bir gerçeği buluyoruz. Başlangıç, olu (devenir) ve son, ancak dış görünüşlerdir.

Brahman'da nesnel mutlak'ı, *âtman*'da ise öznel mutlak'ı görünce, Hindu düşünürleri bir ana gerçeği daha keşfedeceklerdir ki o da *brahman*'la *âtman* arasındaki *derin özdeşliktir*. Şu halde gerçek mutlak, *âtman-brahman*'dır: "Gerçekten temaşası, dinlenilmesi, anlaşılması, üzerinde düşünülmesi gereken, *âtman*'dır; çünkü *âtman*'ı gerçekten dinlemiş, anlamış, temaşa etmiş, onun üzerinde düşünmüş olan kimse, bu evrenin tümünü de tanıyor demektir." "İnsanın derinliğiyle güneşin içinde bulunan, tek ve aynı nesnedir."

Varlığımızın derinliğini kazıdığımız zaman, Varlık'ı buluyoruz. Bütün ins. · bilinçlerinin, bütün hayvan ve bitki varlıklarının, bütün gerçekleri, derinliğinde bulunan, bu aynı Varlık'tır.

Varolan her şeyin karşısında duymak, hissetmek zorundayız: *Sen busun* (Sanskritçesi: Tat tvam asi.)

Bununla birlikte "ben" gerçekte özdeşlik halinde olduğu bu evrenden, görünürde ayrılmaktadır.

Varlıkların ve nesnelerin çokluğu, bir kötülüktür. O olmasaydı, acı da olmayacaktı. "Evrenin gözü olan güneş nasıl insan gözüne musallat her hastalıktan uzak ve bağışık kalırsa, tüm varlıklarda bulunan o Tek nesne, yani âtman da *dünya açısından* öylece uzak ve bağışık kalır."

Oldenberg bu metni şöyle yorumluyor:

"Tek ve yargılayıcı Atman'ın çokluk ve olu âleminde de görünmek istemiş olması çok mutsuz bir şeydir; bu çokluk olmasaydı daha iyi olurdu."

Çokluk dediğimiz bu kötülüğü, benle evren arasındaki bu ayrılığı nasıl yorumlamalı?

Brahman öğretisi, bu olayı açıklamak için Totemizmden uzak-tan uzağa esinlenen halk inançlarından *samsâra* (yani *ruhgöçü*, *transmigration*) düşüncesini benimsemişe benzemektedir.

Vedizm, Animizmden ölümlerin sonradan yaşadıkları düşüncesini alıp korumakla birlikte, aynı varlık tarafından birbirini sonsuz biçimde izleyen yaşamlar sürülebileceğini kesinlikle kabul etmiyordu.

Şimdi ise tersine olarak, bu yaratıkların birden çok oluşlarının yeryüzünde ya da öte dünyalardaki insan ya da hayvan yaşamları içinden birbirini izleyip geçişlerine bağlı olduğu hatıra gelmektedir.

Bu yaşamların her biri, daha önceki yaşamlar içinde yapılmış eylemlerle belirlenmektedir: İşte bu zorunluluk *karmân* diye adlandırılıyor. Bu tıpkı, "alacak ve borç haneleri olan manevî bir sermaye" gibidir.

Az ya da çok iyi bir yaşam sürmüş olduğumuza göre, ölümden sonra da az ya da çok yüksek bir yaşama kavuşuyoruz. Yani yeni bir bedene giriş biçimimiz daha önceki hal ve gidişimize bağlı olan bir şeydir.

Böylece din düşüncesi, ahlâkın da özü haline gelmektedir: İnsanın yaptıklarının iyi ya da kötü oluşunun ödülü ya da cezası, sonradan daha iyi ya da daha kötü bir bedene giriş biçiminde kendini göstermektedir.

Fakat yeniden doğmak, "dünyanın acılarına" yeniden ortak ol-

mak demektir. Yaşamın böyle sonsuza dek yeniden başlayışı, acıların da sonsuza dek yeniden başlayışı demektir. Kurtuluş nereden gelebilecektir? Bir Brahman metni şöyle diyor: "Kurtar beni, kendimi susuz bir kuyunun dibindeki kurbağa gibi hissediyorum."

İnsan âtman'dan başka hiçbir şey istemese, bu mümkün olabilecektir, çünkü sonsuz âtman, çokluğun ve acının ötesindedir: "Ölmez olan o, iyilikle kötülüğün ötesindedir; O, yapılmış ya da yapılmamış olanı umursamaz: Bulunduğu yerde ona, hiçbir eylem erişemez."

Oldenberg'in "Yüz çeşit yolun Brahmana'sı"ndan aldığı güzel bir metin, aşağıdaki vahyi açıklamaktadır:

"Nasıl ki işleme yapan bir kadın rengârenk bir kumaştan bir parça alıp bundan bir başka, yeni ve daha güzel örnek çıkarırsa ruh da (ölüm sırasında) tıpkı böylece, bu bedeni kaldırıp bilmezliğin gayyâsına atar ve bir başka, bir yeni biçime girer... ki bu ya tanrısal, ya insanî, ya da başka herhangi bir varlığın biçimidir... Nasıl hareket etmiş, ne türlü davranmışsa o zaman da öyle olur. İyilik yapan iyi, kötülük yapan kötü bir varlık olur; temiz işler yapmışsa temiz, haince işler yapmışsa hain olur... Kendini arzuya kaptırmış olan için de durum aynıdır. Fakat ya artık arzu duymamayan? Arzusuz olan, arzudan sıyrılmış olan, âtman'dan başka şey arzulamayan, arzusuna erişmiş olan böyle bir kimsenin bedeninden yaşamsal soluklar çıkıp (başka bir bedene) gitmezler; onun bedeninde toplanıp birleşirler; böyle bir kimse artık Brahma'dır ve Brahma'ya döner. İşte aşağıdaki dizeler de bunu anlatmaktadır:

*Bir fani gönlündeki tüm arzulardan kendini sıyırdı mı,
Daha bu dünyada ölmezliğe erişip Brahma'ya girer."*

İnsan âtman'la Brahma'nın tıpkılığına inandığı anda, arzu da sönecektir. İşte bu *bilgi yoluyla erişilen kurtuluştur*.

Upaṇiṣad'lar ben'le evrensel Varlık arasındaki birlikten doğan sevinci kutlamaktadırlar ki bu, aşağıdaki vahyile açıklanmaktadır.

"Gören kişi parlak varlığı, kudret dolu yaratana, Brahman'ın kendisine özdeş olan Ruhı seyretti mi, o zaman iyilikle kötülüğün üstüne yükselerek, her tutkudan temizlenerek, yüce özdeşliği kavrayabilir... O zaman gören kişiler âtman'ı, hem uzak hem yakın olduğu halde, gönüllerine sinmiş olarak bulurlar... Böylece yetkinliğe erişen, derin bir huzura kavuşan bilge insan, Bütün'le birleşir ve her nesnenin içine işlemiş olan âtmana erişir... Nasıl ki ırmaklar Okyanus'un içinde eriyip giderler, adlarıyla biçimlerini yitirip Okyanus'un

kendisi olurlarsa; tıpkı onun gibi, addan ve biçimden sıyrılan bilge insan, öbür dünyanın da ötesinde, ruh'un ışıldayan özü içinde yitip gider... Brahman ki yüce Varlık'tır, onu tanıyanın kendisi de Brahman olur."

Önemli bir Hindu okulu olan *Yoga* üstteki, dıştaki ben'i yokedip derindeki, içteki ben'i kalıcı kılmak amacını güden bir takım yöntemler göstermektedir. Bu okulun müridi olan *yogin*, *olduğu gibi olmak* çarelerini araştırır. Kimi zaman kımıltısız durarak, kimi zaman soluğunu disiplin altına alarak, kimi zaman da duyularını iptal, düşüncesini teksif ya da her türlü düşüncüyü yokederek, çok inceden inceye ayarlanmış bir takım işleri gittikçe ilerleterek yapar. Kimi zaman da "ani ve zorlama bir kendine telkin" yöntemi kişiliğin çerçevesini kırar, fenomenal ya da yüzeysel ben'i öldürür.

René Grousset'nin "Doğu Felsefesi Tarihi" adlı yapıtında yazdığına göre: "Gaipen haber verme hassası, her yerde bulunabilme, maddedışı olma yetisi, *yogin*'in en olağan üstünlüklerindendi. Çilekeşin benliğinde yarattığı kendine telkin, kendinden geçme, hipnoz ve katalepsi halleri ona, çevresi üzerinde adeta bir miknatıs gücü vermekteydi.

Brahman, ya da onun çömezi, aile ödevlerini yerine getirdikten sonra, oğluna topluluğun yönetimiyle malını mülkünü teslim eder, dünyadan elini eteğini çekerek ormanın derinliklerine çekilip orada sessizlik içinde, dinsel düşüncelere dalar. Ya da dilenci keşiş olur. Oldenberg'in dediği gibi: "Brahman'lar âtman'ın kendisini tanıdıkların, döl sahibi, varlık sahibi, malmülk sahibi olma arzusundan vazgeçerek dilenci olup yollara düşerler." Hindu *keşişliği* de işte böyle başlar; *fakir*'ler ortaya çıkar. "Bu uzun saçlı, giysi olarak esmer bir kir tabakasıyla kaplı, çırpınarak titreyen kimseler, tanrı bedenlerine girince, rüzgarın peşine takılıp öylece giderler.

*

Kurtuluş için yeter derecede değilse bile gerekli bilgiye artık sahip olduklarından, Brahmanlar tüm toplum üzerinde ağır bir egemenlik kurdular. Hristiyanlıktan önceki VI. yüzyılda bunların güçlerine karşı gelen iki önemli şîa, yani *Jainizm* ile *Budizm* çıktı, ki bunları da ileride inceleyeceğiz. Bunun üzerine rahipler, yönetimleri altındaki dini halk inançlarına yaklaştırmamanın gerekli olduğunu düşündüler. Çoğu kez *Hinduizm* terimiyle anılan ve gelenekçi yüksek öğretilerle az-çok eski köklere dayanan bir takım boş inançlardan meydana gelme karışım da böyle doğdu.

Düşüncelerin böyle derece derece değişişini doğru bir tarih sırası ile göstermek mümkün olmamakla birlikte Hinduizm'in M.S. ilk yıllarda ortaya çıktığını söyleyebiliriz, ki Budizm'in çökmeye başla-yışı da o döneme rastlar.

Hinduizm'in kutsal metinleri –daha önceki metinler olan *Veda*'lar, *Brahmana*'lar ve *Upanişad*'lardan ayrı olarak– şunlardır:

Purana'lar, ki eski efsaneleri anlatırlar;

Mahâbhârâtâ, ki bu belki M.Ö. III. ya da II. yüzyılda yazılmış olup sonraki çağlarda baştan başa değiştirilmiştir: Bunun en güzel parçası, tanrı Krişna'yı öven *Bhagavat Gita* (yani *Cennetliğin Şarkısı*)dır.

Râmâyana, tarihi pek belli olmayan bir destandır ve belki Ma-hâbhârâtâ kadar eskidir; XVI-XVII. yüzyıllarda ozan Tulsî tarafın-dan yeniden yazılmış olup tanrı Râma'nın yaşamını anlatmaktadır.

*

Aydın Hindu'lar eski Brahmanizm'in derin felsefesinin, bazen kötümser yanından ayıklanmış olarak, hâlâ korumaya devam eder-ler. *Bhagavat Gita* gibi yapıtlarda bu felsefenin güzel ifadelerini bulurlar.

Örneğin, Tanrı Krişna, kendisinin eski zamanın kişilikdışı Brahma'sının devamı, yani eski çağların hem kurbanı, hem de ev-rensel Varlığı olan tanrı Brahman ile eş olduğunu anlatır:

"Ben kendim kurbanım, duayım, adakım ve adakın yarattığı iyilikim. Ben kurbanın işlemiyim, kutsal içkiyim ve hem de mihrabın üstünde çitirdayan ateşim.

Ben tüm nesnelerin anası, babasıyım; doğuran ve koruyan kim-seyim, tüm bilgeliğin sonu, temizliğin ve –tüm tanrısallık nesneleri içinde toplamış olan– kutsal OM hecesinin, Kelâm'ın, *Veda*'ların ta kendisiyim.

Ben Ses'im, efendi ve besleyiciyim, konut ve evim, sığınak ve dostum, tüm yaşamın kaynağı ve yaşam okyanusuyum. Ben başlan-gıçla sonum, hazineyim; değişiklikleri ben yaparım, yemişleri dur-madan yetiştiren tohum da benim.

Güneş ışıkla sıcaklığı beenden alır; yağmuru veren ve isterse vermeyen benim. Yaşanı ve ölmezlik ben olduğum gibi, ölüm de benim. Ben Varolan'la Varolmayan'ım...

Bilgelik olarak herkesin gönlünde yeretmiş bulunmaktayım. Ben iyilik yapmanın iyiliğiyim...

Ben her şeyin tanrısıyım; güçlünün gücü, güzel nesnelerin gü-

zelliği, zeki insanların zekâsıym; bilen kişilerin zihinlerindeki bilgi, tanrısal gizemin egemen olduğu sessizlik de yine benim." Evrensel Varlığın keşfi tüm bencil arzulardan uzaklaşmak ve bilgeliğin, yürek huzurunun verdiği rahatlığa kavuşma olanağını yaratır:

"Doğanın işleyişini aldırılmaz ve çıkar gütmeyen bir seyirci gibi hoşlanarak seyreden kimse, onun bir yasaya uyduğunu kabul eder;

Bir kimse ki onun için sevinçle acı, bir taşla bir külçe altın, dostla düşman eşittir; bir kimse ki övme ile sövme karşısında her zaman sakindir;

Böyle bir kimse için artık hiçbir şey çekici olamaz; evrende artık hiçbir şey korkutamaz, çünkü hangi yasaya boyun eğdiğini bilir o; biz böylesine, doğayı dizginlemiş kimse deriz...

Keder böyle bir insanı yormadığı gibi, hiçbir zevk de onu neşelendirmez; böyle bir insan ne tamah, ne kıskançlık, ne korku, ne öfke işler; eriştiği bilgelik içinde böyle bir insan, halinden memnun yaşar. O bir keşiştir, bir azizdir, dünyadan elini eteğini çekmiş bir kimsedir, bütün dış nesnelerden sıyrılıp kendi öz varlığına egemen olarak, kendi iç hayatını yaşar.

Hiçbir kimseye, hiçbir şeye bağlı değildir; her türlü arzudan kurtulmuş olduğundan, mutsuzluk artık onu sarsamaz, mutluluk artık onu heyecanlandıramaz. Gerçek bir bilgenin nitelikleri işte bunlardır."

*

Bu yüksek felsefe kurgularıyla halk tapınışları arasındaki ortalama, Hinduizm'in kendine özgü *bhakti*, yani *sofuluk* düşüncesidir. Bu da bir tanrıya inanmak, bu tanrısal Kurtarıcıyı sevmektir.

Kurtuluş artık kurbanda ya da bilgide değil, böyle bir sevgidedir.

Bu tanrı, kendisine inananların en aydınlarına, gelenekçi, felsefi görüşlere uygun, görkemli vahiylerde bulunur:

"Tüm inancı ve itikadının tüm ateşliliği ile kendini bana adayan kimseyi ben, doğanın tüm güçlerinden bağışık tutarım; benimle içiçe olur o, ben ki Brahma'nın özü Krişna'yım...

Kendini olanca benliği ile bana bırakan, benden başkasını sevmeyen kimse, beni keşfeder...

Beni tüm varlıkların içindeki tek varlık olarak tanıyan kimsenin benliğinde ben yaşadığım gibi, bu dünyada yazgının kendisini götürceği yol ne olursa olsun, o kimse de bende yaşar."

Bu tanrı aynı zamanda kadınlarla aşağı kastlara bağlı kimseler

gibi en güçsüz, aciz kimselerce de sevrilebilir; oysa eski Brahmanizm, bunlara kendi içinde hiç yer vermiyordu: "Râma'nın adını kim söyleyemez, Krişna'nın tasvirini kim süsleyemez, rakeden Siva'nın ayağını kim öpemez?"

Felsefelerin en etkini, evrensel Varlığın birliği içinde insanlar tarafından yaratılmış olan farkların boşluğunu göstermektedir. Böylece bu felsefe, Söderblom'un da dediği gibi: Tasvirlerle olan tapının en kaba-sabasına bile simgesel bir anlam vermektedir."

Hinduizm'in halk arasında en yaygın olan tanrıları Siva (ya da Şiva) ile, birçok tanrılar arasında Râma ile Krişna'nın da cismine girmiş olan, Vişnu'dur.

Siva yaratıcı yöketmenin tanrısıdır, varlıklarla nesneleri yokedip yetiştiren odur; bir Varlığı hem yokeden, hem vareden bir eylem gösterir. Kendisine hem eğlence alemleri, hem de perhiz ve nefis isteklerini kırma ile tapınılır.

Bu tanrı, Hindu "fallüs"ü olan linga ile simgeleştirilmiştir; onunla içiçedir. Nitekim kendisinden "siva linga" diye de söz edilir.

Ayrıca Durga ve kara renki Kali gibi kanlı tanrılarla da eş tutulur.

Siva çoğu zaman başında bir hilal taşıdığı halde, üç gözlü olarak betimlenir; boynunda ölü kafalarından meydana gelme bir gerdanlık asılıdır. Birçok kolları, baltalarla mızrakları tutup havaya kaldıran elleri vardır, bedenine yılanlar dolanmıştır. Kimi zaman yarı-erkek, yarı-kadındır; çünkü o hem erkek hem kadın sevgili, tüm insanların babası ile anası, şehvet tadıldığı zaman kendisine tapınılan tanrıdır. Kimi zaman rakeder ve çok sayıdaki kolları bedeninin çevresinde bir hale biçimini alır. Kimi zaman da çıplak ya da ağaç kabukları giymiş olduğu halde, perhiz yapan bir keşiş kılığında betimlenir. Bu ise doğayı anlatmak için bulunmuş çok güzel bir simgedir, çünkü Doğanın sinesinde birleşmiştir.

Lotüs çiçeği biçiminde gözlü, Mutlu Vişnu tanrı ise dünyayı korur, sakınır. Yanıbaşında Lakshmi vardır ki bu, güzellik, aşk, döl ve bolluk tanrısıdır ve inek, ona özgü kutsal bir hayvandır. Vişnu'nun yanında çoğu kez bir güneş kuşu olan Garuda da vardır.

Vişnu dört kollu bir tanrı olarak betimlenir, ellerinde de bir yuvarlak, bir sedef kabuk, bir balyoz, bir de lotüs çiçeği tutar.

Dünyayı kurtarmak için birkaç kez başka başka kalıplara girmiş; sıra ile balık, kaplumbağa, domuz, arslan, cüce; ayrıca Râma ile Krişna olmuştur.

Bir Hindu kralının büyük oğlu olan Râma'yı, bir üvey kardeşin entrikaları yüzünden babası kovmuştur. Bir ormana çekilerek yok-

sul bir yaşam sürecektir. Karısı olan güzel Sita da onunla gelmek ister. Fakat ifritlerin kralı olan Râvana, güzel kadını kaçırp Seylan adasına götürür. Bunun üzerine Râma maymunlar kralı ile anlaşır; Hanuman adlı maymun-generalin kumandasındaki maymun ordu-suyla Seylan'a girer, Râvana'ya saldırıp onu öldürür, güzel karısı Sita'yı yine elde eder. (Nitekim Râmayana adlı kutsal kitabın birçok sahneleri Kamboçya'daki Angkor Vat tapınağının duvarlarını ka-bartmalar halinde süslemektedir.)

Vişnu'nun kalıbına girmiş olduğu bir başka tanrı da Krişna'dır ve Hindu tanrıları arasında en çok sevilenlerden biridir. Hindistan'da bugün bile dinsel eşya satan dükkanlarda onun küçük heykelleri-ne ya da resimlerine adım başında raslanır. Krişna kara, ya da koyu mavi bir tanrıdır, uzun rengarenk gözleri vardır, çoban kızları ara-sında flüt çalar.

Krişna'nın efsanesi özellikle Hristiyanlara pek alışık oldukları birtakım öyküleri anımsatır. Kızoğlan kız bir anadan, mucizeli bir biçimde bir ahırda dünyaya gelmiştir, kötü bir kralın hışmına uğra-mış, bu kral onu yoketmek için çok sayıda çocukları öldürmüştür; mutlu bir raslantı sonucu kurtulunca ilkin kendi halinde bir çoban olmuştur, fakat günün birinde onu alıp tapınağa götürmüşler, o da bilgeliğinin derinliği ile brahman rahiplerini şaşırtmıştır. Erkeklik çağına gelince en şehvet dolu zevklerle en yüce vazılardan, öğütler-den oluşan garip bir yaşam sürmüştür: Bu bakımdan kendisini Don Juan bir Hz. İsa'ya benzetebiliriz. Tam on altı bin tane sevgilisi vardır, bunlara her şeye boyun eğmelerini ve iyicil olmalarını, çıkar gütmemelerini salık verir.

Bir XII. yüzyıl şiiri olan *Gita Govinda* bize, Krişna'nın aşkları-nı anlatmaktadır. Bu şiire Hinduizmdeki "*Şarkıların Şarkısı*" denil-miştir. Bu şiir Krişna'nın çevresinde hem şehvet, hem sevgi dolu bir tapınışı yaratmıştır.

Nihayet Vişnu'ya inananlar onun son olarak Buda'nın bedeni-ne girdiğine itikat ederler; Buda ise Budistler için bir tanrı değil, bir kurtarıcıdır.

Çoğu zaman Siva ile Vişnu'yu Brahma ile eş tutup bir "üçlü" yapanlar olmuştur. Buna göre, kişilikdışı Brahma yaratıcı olarak Brahma'da, yokedici olarak Siva'da, tanrısal inayet olarak Vişnu'da ortaya çıkmaktadır. Fakat bu, halk sofuluğunun bir verisi olmaktan çok, tanrıbilimciler tarafından yaratılmış bir kuramdır.

Hinduizm'de ayrıca daha birçok tanrılar --örneğin bilgelik tan-rısı olan fil başlı Ganeş-- vardır. Birçok kutsal hayvan vardır ki bunların başında inek, sonra maymun, sonra yılan gelir. Kutsal

ağaçlar, kutsal nehirler de vardır ve bu nehirlerin en ünlüsü, Ganj'dir.

Hindu'lar ruhgöçüne inanmayı sürdürmektedirler. Cenaze töreninin usule, adaba uygun, doğru bir biçimde yapılması, sonradan daha iyi bir bedene girmeleri konusunda ölümlere yardım edebilir. Ölümler yakılıp külleri Ganj nehrinin suları içine serpilirse, kendilerine hizmet edilmiş olur.

Kast'lar (yani toplumun sınıflara bölünüşü) rejimi, toplumun temeli olmaya devam etmektedir. Kast'lar rejimi bir Brahman anlayışı olan *karman* ile sıkı ilişki halindedir. Sylvain Lévi'nin dediği gibi: "Eğer şimdiki doğum, önceki eylemlerin toplamının bir sonucuysa toplumun değiştiremediği bir şeyi gözetip korumaktan başka yapacağı şey yoktur. Kan aristokrasisi yüksek hakkın, doğal hakkın verdiği bir aristokrasidir." İlke olarak kast, beslenme ve evlenme bakımından bazı zorunluluklarla bağlı, kalıtsal ve mesleksel bir gruptur. Bu zorunluluklar kadının çok aşağı bir durumda tutulmasına yol açar.

İşbölümü yayıldıkça kast'ların sayısı da sonsuz biçimde çoğalmıştır. Fakat Brahman'lar yönetici kast olmayı sürdürmektedir.

Mahatma Gandhi gibi kimi aydın Hindular kast'ları birbirlerine yakınlaştırmak ve özellikle –toplumun en aşağı derecesinde yer almış– kast-dışı kişiler olan ilişkileri daha insani hale sokmak için büyük çaba göstermişler ve göstermektedirler.

Hinduizm'de tapınış tanrı'ları yüceltmekten, onların onurlarına ya da kutsal hayvanlarına özen gösterip gözetmekten, kutsal nehirlerde yıkanmaktan, en uğurlu tapınaklara, özellikle Benares'e ziyaretler yapmaktan ibarettir.

Hindistan'da dinsel yaşamın merkezi, her zaman –"dünyanın göbeği" olan– Benares kentidir. Hacıları, fakirleri, kutsal inek ve maymunları, iki bin tapınağı, sayısız daha küçük tapınakları, beş yüz bin tane tanrı heykeli, kutsal hamamları, cenazelerin yakıldığı odun yığınları ile bu kent, dünyada görülmemiş çok olağanüstü bir manzara yaratmaktadır.

*

Büyük Hindu şîa'larını incelemeden önce Hinduizm'le Müslümanlığın bir bileşimi olan ve XV-XVI. yüzyıllarda başlamış bulunan *Şih'ların dini* ile, Vişnuizm, Budizm ve Hristiyanlığın bileşimi olan ve XIX. yüzyıldan kalmış bulunan *Brahma Samaj*'i de anmak yerinde olur.

XIX. yüzyılın sonunda yaşamış dikkate değer iki Hindu kişisi

olan Râmakrişna ile Vivekananda'da da bunlara benzeyen bir düşünceler karışımına raslanmaktadır.

*

Brahman'ların dini olan "ortodoks" hindu dininin karşısına, M.Ö. VI. yüzyılda iki şîa çıkmıştır. Bunlar, yalnız Hindistan'da etkinlik göstermiş olup bugün bile varolan *Jainizm* ile, Hindistan'dan kovulup Asya'nın içerilerine yayılan ve orada hâlâ çok sayıda inananları bulunan *Budizm*'dir.

İki din arasında birçok benzerlikler vardır.

Bu dinler, kast'larından ayrılmış olan insanları birleştirirler; bu insanlar da güçlü bir kişi tarafından ileri sürülen bir ülküyü tüm bir özgürlükle benimserler ve bu yeni yaşam anlayışını yaymak için birleşirler.

Her iki grup da daha önceki dinin tapınma yöntemlerini reddederler, Veda geleneklerine ve o zamana dek tapınılan tanrılara aldırılmazlar ve kast'lar rejimine de hiç önem vermezler.

Yeni dinin kurucusu ortaya bir tanrı olarak çıkmamaktadır; bu bir insan, bir haberci, bir kurtarıcıdır. Jainizm de Budizm de *kurtuluş dinleridir*.

*

Jainizm, Budizm'den biraz önce ortaya çıkmıştır.

Onun kurucusu da, Buda gibi bir *tşatriya*'lar (yani savaşçılar ve prensler) ailesindendi. Kendisine *Mahâvîra* (Büyük Kahraman) ve *Jina* (Muzaffer) adı verildi. Perhizle geçen bir yaşam sürdü, hiçbir giysi giymedi. Öğretisini, kendisinin de bağlı olduğu soylular çevresinde yaymaya başladı. Birçok müritler edindi. Söylendiğine göre de yetmiş yaşındayken öldü.

Jainizmin de Budizm gibi, *Tanrıtanımaz* bir dindir: Yaratış diye bir şey olmamıştır: Dünya sonsuzdur. Bir nesneyi yoktan vareden bir yaratış düşüncesi, aklın almayacağı şeydir. Yaratan da yoktur. Nesnelerin köklerinde zaten mükemmel Varlık da yoktur. Mükemmellik ancak insan çabalarının ülküsel amacıdır.

Jainizm de Budizm gibi ruhgöçünü kabul eder. O da Budizm gibi çok yüksek ahlâk kuralları öne sürer: İlk kural, hiçbir canlı varlığa kötülük yapmamaktır.

İki şîa arasındaki başlıca fark, Jainizm'e bağlı olanlara çok sıkı bir perhiz önerisinde bulunmasıdır. Orucun değerli olduğunu ileri

sürer. Başlangıçta üyelerinin çıplak gezmesini de emretmişti. Sonra, zayıf kimselerin hafif bir urba giymelerine izin verdi. Hatta bu bakımdan *giyinikler* ile *çıplaklar*, *beyaz giymişler* ile *hava giymişler* arasında bir mezhep ayrılığı bile oldu.

Perhizi, nefis isteklerini kırmayı son haddine dek götüren Jainizm, sonunda intiharı da övmüştür: İnsanın aç durarak kendisini öldürmesi çok iyi bir şeydir, demiştir. İnananların bir bölümü keşişler ve özellikle dilenci keşişleri; öbür bölümü de bir çeşit dinsel tarikat üyeleri gibi yaşayan laiklerdir.

Jainizm'in Hindistan'da bugün bile üyeleri vardır. Sayıları bir buçuk milyon kadar olan Jain'ler özellikle Ahmedabad bölgesinde yaşarlar.

*

Jainizm gibi M.Ö. VI. yüzyılda ortaya çıkmış olan Budizm de dünyada çok önemli bir rol oynamış ve oynamaktadır.

Bu dinin kutsal metnine Sanskritçede *Tripitaka*; Orta Hindistan'da konuşulmakta olan ve kimilerince Buda'nın dili olduğu sanılan *pâli* dilinde de *Tipitaka* (Üç Sepet) denir. Sepetlerin birincisinde keşişlik kuralları, ikincisinde kurtuluş çareleri, üçüncüsünde felsefi ve özellikle psikolojik görüşler vardır.

Söylentiye göre Buda'nın ölümünden hemen sonra müritleri bir takım yazıları toplamışlar,sonradan bu yazılara yavaş yavaş başkaları da eklenmiş. Bu metinlerin gerçekliğini doğrulayan "Knon" yani kural, okullara ve eğilimlere göre değişmiştir. Pâli kanon'u ancak Hristiyanlık çağının başlangıcında bitirilebilmiştir.

Hint uzmanı Alman Max Müller'e göre Brahman dini kutsal kitap'ların en eskisine sahip bulunmaktadır; Budizm ise Kutsal Kitap'ların en kalınına sahip olmakla övünebilir.

*

Budizmi çok sayıda başka dinlerle karşılaştırdığımız zaman onun özgün yanı şudur: Kimi noktalarda toplumsal çevrenin geleneklerine karşıt olan bu öğreti kurucusu tarafından kendi yaşam deneyiminin içinden çekilip çıkarılmıştır.

Onun için ilkin bu yaşamı tanımanın önemi vardır. Pek açık biçimde efsanevi olan kimi ayrıntılar bir yana bırakılarak, bu yaşam şöylece özetlenebilir:

Henüz *Buda* olmayan, fakat sonradan bu adı alacak olan Gotama, M.Ö. VI. yüzyılın ortalarına doğru Kuzey Hindistan'da, Himalaya yakınlarında dünyaya gelmiştir. Küçük prensler olan Sakya ailesindendi: Şiir dilinde kendisine verilen *Sakya ailesinin Bilge insanı* (*Sakya Muni*) adı da buradan gelmektedir.

Doğumundan birkaç gün sonra, annesi Mâyâ öldü.

Gotama ilkin soylu ve zengin delikanlıların lüks yaşamını sürdürdü. Bir oğlu oldu. Bu elverişli dış koşullara karşın derin bir melankoliye tutuldu.

Bir budist efsanesi onun ne gibi konuları düşündüğünü bize öğretmektedir ki bunun adı, *Dört Rastlayış*'tır. Gotama sarayından çıkar; yaşlı bir kişiye rastlar, eninde sonunda yaşlanmayla bitecek olan gençliğin boş şey olduğunu anlar. Bir başka kez yine sarayından çıkar, bir hastaya rastlar, günün birinde sağlığın yerini hastalığa bırakacağını keşfeder. Bir üçüncü kez sarayından çıkınca bir cesede rastlar, kendi kendine: Ölüm kaçınılmaz olarak geleceğine göre, yaşamak niye? der. Bir dördüncü kez, sarayından çıkışında, mutlu ve sakin yüzlü bir keşişle karşılaşır. Bunun üzerine keşişin örneğine uymaya, lüksten vazgeçmeye, dinsel gerçeği ve gönül rahatını arayanların özgür yaşamını sürmeye karar verir.

Yirmi dokuz yaşındayken mehtaplı bir gecede sarayından ve ailesinden ayrılır. Yedi yıl boyunca çok sıkı perhizler yapar, oruçlar tutar, hemen hemen hiçbir şey yemez, kendisiyle birlikte yaşamakta olan ve perhiz yapıp oruç tutan beş kişi daha vardır, onlar da onun bu yığıtçe çabasına hayran kalırlar.

Fakat Gotama bu perhizlerin, oruçların insanı ne mutluluğa, ne de kurtuluşa götürmediklerini anlar; bu boş yöntemlerden vazgeçer, yıkanır, yitirdiği gücünü yeniden edinmek için yemeğe başlar. Keşişler onun bu düşüşü karşısında umutsuzluğa kapılırlar, arkadaşlarından ayrılırlar.

O sıralarda otuz altı yaşında olan Gotama, kendi iç âlemine kapanıp düşüncelere dalar. Bir incir ağacının altında oturmaktadır, ki buna sonradan *bilgi ağacı* adı verilecektir, 8 Aralık gecesi, gerçek karşısına çıkar. Bundan böyle o artık Buda, yani *Nura kavuşan, Bilen, Kurtaran* kişi olacaktır. 8 Aralık, Budizm'in kutsal gecesidir. Bütün insanlık için yeni bir çağ başlamaktadır.

Buda dört kere yedi gün bilgi ağacının altında kalarak "kurtuluş-tan ileri gelen mutluluğun zevkine varır". Daha sonraki bir efsane Buda'yı, Budizm'in şeytan'ı olan Mâra tarafından baştan çıkarılmak istenirken, ve Buda'yı da bu düşmanı yenerken betimler.

Derken bir fırtına patlak verir, yedi gün sürer. Buda, kendisine

yedi kez dolanmış bir yılan tarafından korunduğu halde, gönül rahatlığını korur. Yılan bir delikanlı kılığına girince, Buda ona ilk sözlerini söyler (bunları İncil'in yazdığı "*Öbür dünyadaki Yedi Mutluluk*"a benzetebiliriz):

"Gerçeği bilen ve gören mutlu kimsenin yalnızlığı ne hoştur: *tuttuğu yoldan ayrılmayan, hiçbir varlığa kötülük yapmayan kimsenin hali ne hoştur*; hiçbir tutku, hiçbir arzu duymayan kimsenin hali ne hoştur; ben'in inatçılığını yenmek, gerçekten, mutlulukların en yücesidir."

Buda keşfettiği gerçeği, ya da gerçekleri yaymayı düşünmektedir. Bunları ilkin eskiden yapmış olduğu dindarca çabalarda kendisine arkadaşlık eden beş keşişe açıklamak ister. Gidip Benares'te bunları bulur. Perhizci keşişler, Buda'yı tasarılarından vazgeçip yine lüks dolu bir yaşamın içine düştüğü için kınarlar. Buda onlara şunu anlatır. "Her iki aşırı uçtan, yani iğrenç ve boş olan bir zevk ve safa yaşamından da, iç karartıcı ve boş olan bir perhiz ve oruç yaşamından da sakınmak gerekir; bilgiye, gönül rahatlığına, mutluluk dolu bir hiçliğe erişmek için ikisinin ortasından geçen yoldan gitmek gerekir."

Bunun üzerine Buda beş keşişin karşısında ünlü *Benares Vaazı*'nı verir ki bu, onun bütün öğretilerini dört *kutsal gerçek*'te özetlemektedir. (Bu dört gerçeği daha ileride inceleyeceğiz).

Beş keşiş inanırlar; Üstadı yüceltirler; *Budist Topluluk*'un da ilk beş üyesi olurlar.

Ondan sonra Buda'nın ömrü gerçeği yaymak, vaazetmek, kendi dine adam toplamakla geçer. Kast ayrılıklarına hiç aldırmaz, emeksizin, en sıradan işçilerden krallara dek herkesi kendi dine kabul eder. Hepsine de dinsel yaşamın kapılarını açar: Bu, çok derin bir ahlâk devrimi olur.

Budizm yalnız alt düzeydeki insanları değil, toplumun içine almadığı, düşmüş insanları da kalkındıracaaktır. Buda'nın en sadık çömezi olan kendi kuzeni Ananda, bir kuyunun başında günahkâr bir kadınla karşılaşır, kendisiyle çok yumuşak bir eda ile konuşup onu da Buda dinine geçirir.

Buda yaşlanınca gücünün, kuvvetinin azaldığını duyar. Seksen yaşında da Nirvâna'ya girmeye karar verir.

Kusinârâ'da, bir çift ikiz ağacın altındadır. Ağaçlar, mucizeli biçimde çiçeklenivermiştir. Buda muritlerine veda eder. Kendi yakınlarından en sevdiği olan Ananda'nın ağlamak için saklandığını öğrenir. Sevgi dolu bir sesle onu yanına çağırır, kendisine şöyle der:

"Ey Ananda, böyle ağlayıp sızlama, umutsuzluğa kaptırma

kendini. Sana daha önce de demedim mi?: İnsanın sevdiği her şeyden, hayran olduğu her şeyden, bunların hepsinden ayrılması, yoksun kalması, sıyrılması gerekir. Doğan, yaratılan, elle yapılan, dolayısıyla geçici olan her şeyin yokolmaması mümkün müdür, ey Ananda? Olur şey değildir bu. Fakat sen, ey Ananda, sen uzun zaman Mükemmel'e karşı sevecenlikle, iyicilikle dolu bir saygı gösterdin; bunu yapmacığa sapsmadan sevinçle, sınırsız biçimde, düşüncenle olduğu kadar sözlerin ve eylemlerinle de yaptın. Sen iyilik yaptın, ey Ananda; tuttuğun yolda direnirsen, çok geçmeden tüm günahlarından arınacaksın.

Müritlerine son olarak: "Yılmadan savaşınız," dedikten sonra da Buda ölür.

Güneş doğarken kentin kapılarında toplanan müritlerle Kusi-nâra soyluları, onun cesedini yakarlar.

*

Yukarıda anlattıklarımızın tarihsel bir değeri olduğu kabul edilebilir mi? Buda gerçekten varolmuş mudur? Bu soruya çeşitli yanıtlar verilmiştir:

Hollandalı bilgin Kern, özellikle Kuzey (Nepal, Tibet, Çin) de-ki Budistler arasında yaygın olan efsanevi bir özgeçmişe, *Lalita Vistara*'ya dayanarak, Buda'nın Krişna kadar az tarihsel bir esatir kişisi olduğunu ileri sürmektedir.

Bir Hint uzmanı olan Fransız Senart ise Buda'yı bir güneş efsanesinin kahramanı yapmıştır. Güneş nasıl karanlıklardan çıkmışsa, Buda da (*hayal, serap* anlamına) Mâyâ'dan çıkmıştır; güneş doğar doğmaz karanlıklar nasıl kaybolurlarsa, Buda'nın anası da onun doğumundan sonra ölmüştür. Buda Şeytan'ı altetmiş, zafer dolu bir yaşam sürmüş, güneşin bulutları yendikten sonra yükselip ışıldayan yuvarlağını gökyüzünde döndürüşü gibi, o da "yasanın çarkını döndürmüş"tür. Sonra, güneşin ufka inışı gibi, o da yere inmiştir. Varlığının sona erdiği odun yığınının alevleri, batan güneşin son ışıklarıdır.

Bu ustalikle varsayıma *Lalita Vistara*'nın çokca karıştırıldığı ileri sürülmüştür. Nitekim *Sahte İncil* denen bir kitap vardır ki bu, İsa'nın tarihselliğini inkâr eder. Bu Sahte İncil'e dayanarak İsa'nın tarihsel olmadığını ileri sürmek nasıl yanlışsa, Buda için *Lalita Vistara*'yı ileri sürmek de o denli yanlıştır. Nitekim Şalomon' Reinach biraz da alaylı bir biçimde, Napoléon'un da bir güneş efsanesinin kahramanı sayılabileceğini ileri sürmüştür: Çünkü o da bir

adada doğup bir adada ölmüştür, yılın nasıl on iki ayı varsa onun da on iki mareşali vardır vb.

Senart, yapıtının ikinci baskısında, geleneğe dayanan öykülerde "sahte saymak için hiçbir kesin nedene sahip olmadığımız belirli sayıda ögeler" bulunduğunu; birçok ayrıntının öykünün geri kalan bölümü üzerinde belirgin halde bulunan tarihsel bir renge, gerçekçi bir niteliğe sahip bulunduklarının kuşkusuz olduğunu kabul etmiştir.

Oldenmberg ise Budanın tarihselliğine inanmaktadır. Buda'nın ölümü ile ilk ruhani meclisin toplantısı arasında yalnız yüz yıllık bir zaman geçmiştir: Bu meclis ise, toplantısından çok önce Buda'nın yaşamına ve öğretisine dayanılarak yazılan metinleri benimsemiştir. Öte yandan Jainist metinlerde de Buda'nın adı geçmektedir.

Bundan başka, Buda'nın doğduğu yerin neresi olduğu da buraya M.Ö. III. yüzyılda büyük budist kral Asoka tarafından diktirilen (ve 1896 da keşfedilen) bir anı taşı sayesinde bulunmuştur. Üstadın geçtiği ve tüm müritlerinin, örneğin budist Çin hacılarının da mola verdikleri konakların hepsi saptanmıştır. 1898'de yadigârlara özgü bir tepede bir de vazo bulunmuştur ki, üzerindeki yazıya göre bunun içinde Buda'nın külleri vardı.

Söderblom bu olaylardan, "Buda'nın tarihselliğinden kuşku duyulamayacağı sonucuna varmaktadır.

*

Buda ölüm döşeginde Ananda'ya şöyle demişti: "Ben ölünce öğrettiğim ve vaazlarımda belirttiğim öğretiler size hocalık edecek tir."

Bu öğreti her şeyden önce kişinin her konuyu özgürce incelemesi, özgürce denemesi esasına dayanmaktadır; ve sırf bu noktadandır ki, tüm diğer dinsel öğretilerden ayrılmaktadır. Buda şöyle diyor:

"Bir şeye sırf kulaktan duydunuz diye inanmayınız; birkaç kuşaktanberi değer veriliyorlar diye, geleneklerinde doğru olduğuna inanmayın... Sırf hocalarınızın ya da rahiplerin otoritesine dayanıyor diye hiçbir şeye inanmayın. *Ancak kendi hissettiğiniz, denediğiniz ve doğru olarak kabul ettiğiniz, kendinizin ve başkalarının iyiliğine olan şeylere inanın ve tutumunuzu onlara uydurun.*"

Kişisel akla olan bu inanç öylesine kesin olarak belirtilmiştir ki Budizm ilk ağızda bir din değil, bir felsefe sanılabilir. Bununla birlikte o, yine de bir dindir. Çünkü amacı kesinlikle soğuk bir gerçeği

bulmak değil, fakat ruhları kurtarmaktır. Buda diyor ki:

"İnsan nasıl ki engin denizi bir tek tatla tuzun lezzetiyle anlarsa, bu öğreti ve bu kural da bir tek tatla, kurtuluşun tadıyla anlaşılır."

Durkheim Budizm'i gerçek bir din olarak görmektedir. Çünkü bunda bir insan topluluğu, kutsal olanla olmayan arasında az çok ayrılık bulunduğunu kabul etmektedir. *Benares Vaazi*'nda anlatılan dört gerçek, kutsaldır.

Tüm öğretiyi içinde özetleyen bu dört gerçek nelerdir?

Bunların birincisi, *acı hakkındaki gerçek*'tir: Yaşam acılarla doludur.

"İşte, ey keşişler, acı hakkındaki kutsal gerçek. Doğum acıdır, yaşlılık acıdır, hastalık acıdır, ölüm acıdır, sevilmeyenle birleşmek acıdır, sevilenden ayrılmak acıdır, arzunun gerçekleşmemesi acıdır, bizi kendilerine bağlayan tüm nesneler acıdır."

Budist şâ'sı, "ortodoks" öğretilerden ruhgöçü düşüncesini almış olup korumaktadır da. Buna göre, acı dolu bir halin gerisinde ve ilerisinde sonsuz bir acı geçmişiyse engin bir acı geleceği uzayıp gitmektedir. Buda bu kötümser buluşu anlatmak için çok yüce bir ifade tarzı kullanmıştır:

"Ne dersiniz ey müritlerim, dört büyük okyanustaki su mu daha çoktur, yoksa dökülen ve sizin de döktüğünüz gözyaşları mı? O gözyaşlarınızı sizler rasgele, boş boş dolaştığınız o uzun yolculuğu yaparken döktünüz: Nefret ettiğiniz nesneden pay alıp sevdiğiniz nesneden alamadınız diye ağlayıp inlerken döktünüz bu yaşları... Bir ananın ölümü, bir babanın ölümü, bir kardeşle kızkardeşin ölümü, bir oğulun ölümü, bir kızın ölümü, hısımların ölümü, malın mülkün yitirilmesi... Uzun çağlar boyunca tüm bu acılara uğradınız siz. Siz çağlar boyunca bu sınavlardan geçerken dört büyük okyanusta olduğundan daha fazla gözyaşı döküldü."

Evrensel acı varlıkların, nesnelerin, duyguların devamlı olmayışından ileri gelmektedir. Her şey geçer; insanın bağlanabileceği hiçbir şey yoktur. "Ey keşişler, size acıdan başka şey duymadığımı söylüyorsam bilin ki bu, tüm nesnelerin sürekli olmayışından ileri gelmektedir."

Budizm'in Brahmanik öğretilerin çoğundan ve özellikle *Upa-niṣad*'lardaki Brahmanizm'den ayrıldığı nokta işte budur: Ne madde dünyasında, ne de ruh dünyasında sürekli hiçbir şey yoktur. Evren yoktur, öz yoktur, öz-ruh yoktur. Ancak hal'ler vardır –ki bunların koşulları kendilerinden öncekiler tarafından meydana getirilir– bu haller geçici olarak biraraya gelip yalan ve boş bir evren, yalan ve

boş bir "ben" yaratırlar.

Oldenberg diyor ki: "Brahmanların kurgusu her oluda varlığı kavrar; Budistlerinki ise her görünen varlıkta oluyu kavrar." Neden-selliklerle sonuçlar olu aleminde belirdiklerinden, Oldenberg şunla-rı ekliyor. "Birinci nedenselliksiz öz, öbüründe özsüz nedensellik vardır."

Temel yasa, nedenselliksizleri sonuçlara izleten *karman*'dır. Bu simge kendi çevresinde dönen bir çarkla simgeleştirilmiştir, ki bu *olu çarkı*'dır. Karman, yani kendi çevresinde dönen tüm, bu dışözel alemleri yaratan kumaştır.

Bu gözlemler ise ikinci kutsal gerçeğin, yani *acının kökü üzerindeki gerçeğin* anlaşılmasına yardım edecek niteliktedir:

"Ey keşişler, işte acının kökü hakkındaki kutsal gerçek: Hayata susamışlıktır ki insanı yeniden doğuşun birinden ötekine götürür. Bunun yanı-sıra da zevkle zevkini şurada burada bulan aşırı tutku vardı: Zevke susamışlık, yaşamaya susamışlık, sürekli olmayana su-samışlık gibi."

İşte burada, Budist öğretinin anlaşılması en güç düşüncel rin-den biriyle karşılaşırız. (Nitekim daha önce incelediğimiz Veda öğretisinde kurbanın tanrıları, eylemlerin ise varlığı yarattığı düşün-cesinin anlaşılması da öylece güçtü.) Burada *varlığı yaratan arzudur*. Varolma arzumuz bizi varlığa bağlar; yaşama olan susamışlığımız bizi ölümden sonra bile yaşatır, bir başka bedene sokar ve yeniden acı çekmemize yol açar.

Ya da –çünkü bu ifade tarzı bir öz-ruh bulunduğunu sandıra-cak biçimdedir– arzu yüzünden, insanın görünürdeki bireyselliğini oluşturan birçok haller birbirlerini kendi içlerine çekerler ve ölümden sonra bile birbirlerini çekmeyi sürdürürler.

Buda'nın acıyı anlatmak için ileri sürdüğü ve insanlığın kurtu-luşu için gerekli bulduğu derin metafizik işte böyledir. Ancak, örne-ğin dünyanın zaman ve mekan içinde bitimsiz mi, bitimli mi oldu-ğunu bilmek türünden öbür metafizik sorunlara gelince, Buda bunları çözmeye uğraşmamakta ve hatta ortaya bile atmamaktadır. Tıpkı sonradan İsa'nın da yaptığı gibi o, kendini bir hekime benzetmekte-dir: Zehirli okla yaralanmış insanı iyileştirmeye başlamadan önce, oku atan kimsenin hangi kast'tan, hangi aileden olduğunu, boyunun bosunun nasıl olduğunu mu incelemek gerek? – "Ben bir şeyi açık-lamamışsam, onu açıklanmamış olarak bırak; açıklamışsam da onu açıklanmış olarak bırak." – Oldenberg diyor ki: "Budizm, kökünü ahlaksal bir yarardan almayan her türlü metafizik yarara karşı ya-bancı durumdadır."

Kutsal gerçeklerden ikincisi, yani *acının yok edilmesi üzerine olan gerçek*, üçüncüyü hazırlamak amacını gütmektedir. Bunun ahlaksal sonuçları da önemli olacaktır:

"İşte ey keşişler, acının yok edilmesi üzerine olan gerçek: Arzunun tümüyle yok edilmesi (yaşamaya olan) susamışlığın söndürülmesi ancak bu arzuyu uzaklaştırarak, bundan vazgeçip sıyrılarak, buna yer bırakmayarak mümkün olur."

Böylece, insanın yönelmesi gereken amaç, arzunun yok olmasıdır; o arzu ki bizi dış nesnelere bağlar ve benliğimizi o an için meydana getiren çeşitli öğreleri birleştirir. Yürekllerimizden yaşamaya olan susamışlığı yok ederek, var olmaktan, dolayısıyla acıdan da kurtulmuş oluruz. Hiçbir çıkar gütmeyen insan kendini doğum ve ölüm dünyasından da sıyrır; bencilliği ile birlikte bireyselliği de kaybolur: Artık *Nirvana*'ya girmiştir o.

Nirvana, "arzunun yok olması, hıncın yok olması, doğru yoldan çıkışın yok olması"dır. Bu dört kutsal gerçeğin cahili olmanın artık sona ermesidir; o cahillik ki, yaşamaya olan bağlılığın kökünü oluşturur:

"Dört kutsal gerçeği olduğu gibi görmediğimden, bir doğumdan öbürüne giden uzun yolu aşım. Şimdi onları gördüm artık: Varolmanın seli durdu. Acının kökü kurudu. Bundan sonra yeniden doğuş yok artık."

Buna göre Nirvana bireysel varlığın yokoluşu ve bunun ayrılmaz parçası olan acının sönmesidir. Fakat bireysel varlığın yok olması acaba tüm varlığın yok olması, salt yokluk mu demektir? Yoksa, tersine olarak, bizim bireysel varlığımızdan çok farklı olduğu için kendisinden ancak olumsuz terimlerle sözdebileceğimiz bir varlık; her bireyselliğin sınırlarının Mutlak'ın içinde silindikleri üstün bir varlık mı demektir? Bu önemli soru çeşitli Budist okullar ve Budizm'in çeşitli kuramcıları tarafından çeşitli tarzlarda çözülmüştür.

Nirvana'ya, bu ülküsel amaca varlıklar ancak bir yaşam boyunca ilerleyerek ulaşırlar. Buna karşın, böyle bir ilerleyişin bir yaşamdan ötekine geçen aynı ruhun sürekliliği anlamına geleceği ve böylece de Brahman'ların öz-ruhuna dönüşmüş olacağı gibi bir karşılık ıleri sürülebilir. Budist düşünürleri buna da şöyle yanıt veriyorlar. Yaşamlar dizisinde nöbetleşe yer alan varlıklar ne tıpatıp aynı, ne de birbirlerinden tümüyle başka varlıklardır: Tıpkı gece boyu yanan bir alevin hiçbir zaman tümüyle aynı, ya da tümüyle başka olmayışı gibi. Herhalde şurasını bilmekte ahlaksal yarar vardır: Yaşamlar dizisinde kötü eylemler "akılsız kimsenin ayağına dolaşırlar", ve "iyilik yapan kimse bu dünyadan ötekine geçtiğinde yaptığı iyilik-

ler onu, tıpkı bir yolcuyu dönüşünde karşılayan hısımları ve dostları gibi karşılarlar." Öznenin aynı olmayışının böyle bir inancı önlediği yolundaki metafizik karşı çıkış ise arzudan doğan kötü bir düşüncedir ki Buda bunu kınamaktadır.

Buna göre, ahlâka götüren yol artık açılmış demektir. Böylece de kutsal gerçeklerin dördüncüsüne ve sonuncusuna, *acının yokedilmesine götüren yolla ilgili gerçeğe* ulaşılmış olur:

"İşte, ey keşişler, acının yokedilmesine götüren yolla ilgili gerçek. Bu, sekiz kola ayrılan bir yoldur ki adına katıksız inanç, katıksız irade, katıksız söz, katıksız eylem, katıksız geçim araçları, katıksız çalışma, katıksız bellek, katıksız düşünce denir."

Bu skolastik bölüşleri bir yana bırakarak, Budist ahlakın kurallarını Buda'nın son dünyevi yaşamındaki mükemmelliğe erişmeden önce sürmüş olduğu yüzlerce yaşamla ilgili daha birçok metinlerden, dörtlüklerden, simgelerden, efsanelerden de çıkarabiliriz.

Budizm'de neyi yapmamak gerektiğini emreden olumsuz bir ahlakla, neyi yapmak gerektiğini emreden olumlu bir ahlak bulmak mümkündür.

Olumsuz olanı, doğruluğu emreden ahlaktır ki, beş kuralı vardır:

1- Öldürmemek; (Bir Budistin bir hayvanı bile öldürmekten kaçınması gerekir. Budist keşişler yanlışlıkla bir böcek yutup bir varlığı yoketmemek için, içecekleri suyu bile süzgeçten geçirirler.)

2- Başkasının malını almamak;

3- Başkasının karısını almamak;

4- Yalan söylememek;

5- Sarhoş edici içki içmemek.

Budizmin olumlu ahlakı ise bireysel acıya boyun eğerek katlanmayı, yaşayanların acılarını düşünmeyi, zihnen de olsa onların sevinçleriyle kederlerine ortak olmaya çabalamayı, iyicil olmayı, merhametli olmayı, hakaretleri bağışlamayı, başkası için özveride bulunmayı emreder.

"Kalbin kurtuluşu" olan iyicillik, herhangi bir dinsel eylemden çok daha fazla değerlidir.

"Nasıl ki, ey keşişler, yıldızların hepsinin ışığı ay ışığının on altıda birine eşit değilse ve ay ışığı yıldızlarınkini yutarak yine parıldayıp nur saçıyorsa; işte tıpkı öylece, ey keşişler, bu yaşamda dinsel bir sevap elde etmek için kullanılan tüm araçlar da –kalbin kurtuluşu demek olan– iyicilliğin on altıda birine eşit değildir."

Gerçek iyicillik, herhangi maddi bir bağıştan çok daha önemli bir ruh halidir.

"Sabah, öğle ve akşam kalbinde bir an için iyicillığe yer veren kimse, ey keşişler, sabah, öğle ve akşam, her seferinde yüz çanak yiyecek bağışlayan kimseden çok daha fazla sevap kazanır."

İyicillik başkasını bağışlamak ödevi ile sonuçlanmaktadır ve Buda bu ödevi çok heyecan verici bir formülle ifade etmiştir. "Hınca hınçla yanıt verilirse, hıncın sonu ne olacaktır?" Kunala efsanesi genç bir prensin serüvenini anlatmaktadır: Bu prens, üvey anasının günahkâr aşkını geri çevirdiği için kadın da onun gözlerini kör ettirmiştir. Prens, mutsuz kadını bağışlaması için babasına şöyle yalvarır: "Gözlerimi kör ettiren anama karşı kalbimde ancak iyilik duyguları var..."

Yalnız başkalarına acı çektirmemek yetmez, onlara iyilik yapmak, varını yoğunu onlara vermek, kendini de onlara vermek gerekir. Küçük tavşan simgesinde bu düşünce çok güzel bir biçimde ifade edilmiştir. Buda, daha önceki yaşamlarından birinde küçük bir tavşandı. Sadaka olarak verecek hiçbir şeyi olmadığından, kendini bir dilenci-keşişe vermek için kebab ettirmişti: "Soylu bir bağıştır, şimdiyedek eşi benzeri hiç yapılmamış bir bağıştır bu, sana bugünlük vermek istediğim bundan ibaret..."

İnsan başkalarına yalnız varını yoğunu değil, zamanını, canını, benliğini de vermelidir.

Böyle davranan kimse, aslı ne olursa olsun, gerçek bir Brahmandır:

"Yoksul olan, her şeyden sıyrılmış olan, korku nedir bilmeyen kimseye Brahman derim ben... Ne acizlere ne güçlülere karşı zor kullanmayan, adam öldürmeyen ve öldürtemeyen kimseye Brahman derim ben. Hoşgörü sahibi olmayanlara hoşgörü gösteren, sertlere yumuşak davranan, tamahkârlar arasında tamahsız davranan kimseye Brahman derim ben. Tıpkı bir iğnenin ucuna yerleştirilen hardal taneciklerinin silkelenip dökülüşü gibi benliğinden imrenmeyi, hıncı, gururu, ikiyüzlülüğü silkeleyip atan kimseye Brahman derim ben. Doğru sözü sertliğe sapmadan dinleten, başkasını incitmeyen kimseye Brahman derim ben."

Sosyal düzeyi ne olursa olsun, her insan kurtuluşa kavuşabilir. Bununla birlikte daha kanaatkâr bir yaşayışı yeğleyen erkekler keşiş, kadınlar da rahibe olabilirler. Keşişler bekâr kalmak ve yoksul olmak zorundadırlar ama, sevince erişmek arzusundan vazgeçmiş oldukları için, yine de sevinç içinde yaşarlar.

Budizm kast ve sınıf ayrılıklarına olduğu kadar, ırk ve milliyet ayrılıklarına da aldırmamaktadır. Bu bakımdan evrenselci dir: O, tüm insanları kendi sinesinde toplamak, evrensel bir din haline gel-

mek amacındadır...

Bir insan çıkar gütmediği için yüceleştikçe, insanlığın çeşitli aşamalarında da daha çok yükselir ve Buda'nın haline daha çok yaklaşır. Yaşamaya olan susamışlığı iyice altettiği zaman da kurtuluş erer, Nirvana'ya ulaşır.

Nitekim günün birinde tüm dünyalardaki tüm varlıklar ve en ufak toz zerrelere bile Nirvana'ya ulaşacaklardır.

*

Budist tanrıtanımazlığı, "ortodoks" biçimi altında, anılara tapınıştan başka tapınışa sahip değildir.

Bir tanrı olmayan ve Nirvana'ya girdiğinden artık inanan için elinden hiçbir şey gelemeyecek olan Buda'ya dua etmek gerekli değildir.

Kimi törelerde, Üstad'ın heykelinin önüne çiçekler atılır. (Budist düşünce tarzı Türkistan'da Yunan tekniği ile karşılaşarak Greko-Budist sanat ortaya çıkarılaberi, Buda'nın kimi heykelleri görkemli yapıtlar olmuşlardır. Bu sanat akımından sonraki ilk heykellerinde Buda, Apollon biçiminde betimlenmiştir.)

Budist tapınaklarında öğretiyi yaymak için ayda dört kez vaazlar verilir.

Stûpa'ların, yani dinsel emanetleri, yadigârları saklamaya ondan sonraki ilk heykellerinde Buda, Apollon biçiminde tasvirler yapıldığı da olur.

*

Üstadın ölümünden sonra Budizm, Hindistan'a yayıldı. M.Ö. III. yüzyılın ortasında, dünyanın o zamana dek tanıdığı en iyi hükümdar olan Asoka tarafından da desteklendi.

Budizmin etkisi yayıldıkça savaşın, ölüm cezasının, baskı ve işkencenin, ölümlü büyük av partilerinin kayboldukları; insanlar, hayvanlar için bile hastanelerin yapıldığı görüldü.

Fakat Brahman'lar kendi ayrıcalıklarını yokeden bu şîa ile zorlu biçimde savaşıyorlardı.

Budizm M.S. VII. yüzyılda doğru çökmeye başladı. XII. yüzyılda da Hindistan'dan kovuldu.

Fakat, Asya'nın daha önce yayılmış olduğu bölgelerinde, yani Seylan, Birmanya, Siyam, Kamboçya, Türkistan, Tibet, Çin, Kore ve Japonya'da bu din hâlâ yaşamaktadır.

Hristiyanlığın başlangıç dönemine doğru Budizm’de iki büyük eğilim görülmektedir: Bunlardan biri *Küçük Araba (Hinayana)*, öteki de *Büyük Araba (Mahayana)* eğilimidir. Öğreti, insanı kurtuluşa götüren bir araba sayılmaktadır. Küçük araba hafiftir ve bir tek insanı kurtuluşa eristirebilir; büyük arabaysa daha geniştir ve inanan buna kendisiyle birlikte başka insanları da bindirebilir.

İlkel Budist kilisesinin tezlerini koruma savında olan ve özellikle Seylan’la Birmanya’da müritleri bulunan *Hinayana (Küçük Araba)* ya göre Nirvana, nesneyle öznenin, ben’le evrenin yok olması, yani katıksız yokluk demektir. Bu öğretiye "metafizik bir nihilizm" adı verilmiştir.

Bugün Budist dünyanın en büyük bölümüne yayılmış olan *Mahayana (Büyük Araba)* ise insanlığın ortalaması için daha memnuluk verici ve daha az aykırı yeni düşünceler getirmiştir ki böylelikle, Buda dinine daha iyi uyabilmektedir.

Hinayana’daki *rahat* ülküsüne, yani olabildiğince çabuk Nirvana’ya girip kendi kişisel kurtuluşunu sağlayan azize karşılık, Mahayana *Bodhisatva*, yani *gelecekteki Buda* ülküsünü ileri sürmekteydi. Bu da, öteki insanları kurtuluşa ulaştırmak için yeryüzünde kalmakta ve Nirvana’ya girişini geri bırakmaktadır.

Dini vicdanların çeşitliliğine uydurmak için, Mahayana Buda’nın türlü yönlerini, yani geçmişteki, şimdiki ve gelecekteki Buda’ları, ortaya koymaktadır; örneğin bunlardan Amitâbha ya da Amida (yani sonsuz Işık) bir güneş tanrısını anımsatmaktadır; merhamet dolu bir tanrı olan Avalokitesvara, lânetlerin acılarını dindirmek için cehenneme –Budizmin kimi varlıkları kısıtlı bir zaman için gönderdiği geçici cehenneme– inmiştir. Bu bakımdan Budizm çoktanrıcılığa yaklaşmakta, görünürde de ona benzemektedir.

Nirvana göreceliğin yokluğu, yani mutlak bir gerçek haline gelmektedir. Halka verilen vaazlarda bu, altın göklü bir cennettir ki içinde devimsi lotüs çiçekleri vardır; burada insan her türlü acıdan sıyrılır, hoş bir müzik kulakları okşar, tatlı bir ışık içinde güzel dansözler olan Apsara’ları seyreden kimse, gözleriyle de zevk duyar. İnanan, bu cennete inayetle, Amida’nın inayetiyle gelir. Şu halde, artık bu inayeti bahşetmesi için Amida’ya dua edilebilir.

Mahayana Hinayana’ya göre daha az entelektüalist, daha az nefse karşı koyan, daha az kötümserdir.

Budizmi Çin’de Japonya’da yine bulacağız. (Bu iki ülkenin dinleri bundan sonraki bölümlerde incelenecektir.)

Fransız Çin’inde son zamanlarda çıkmış bir din olan *Kaodaizm* ya da *yenileştirilmiş Budizm*, öteki büyük dinlerin tümünün

kutsal varlıklarına saygı göstermek için bunları Buda'nın çevresinde toplamaktadır.

Tibet'te bozulmuş bir Budizm, garip bir takım Totemik ve Animist anlayışlarla karışmış bulunmaktadı ve adına *Lamaizm* denmektedir (*Lama, üstün* anlamındadır.) Buda, bir çeşit papa olan Dalai-Lama'nın kalıbına girmiş sayılmaktadır ve kendisi aynı zamanda geri bir teokrasinin de önderidir.

Bu gibi kuraldışı haller dışında Budizm içlerine yayıldığı kavimlerin ahlâksal, toplumsal, estetik yaşayışı üzerinde en elverişli etkiyi yapmıştır.

Budizmin ilkel Hristiyanlık üzerinde de biraz etkisi olup olmadığını soranlar bulunmuştur. Salomon Reinach'a göre "Kral Asoka M.Ö. 250 yılına doğru komşusu olan Yunan krallarına, Suriye'ye ve Mısır'a misyonerler göndermekle övünüyordu: Esenyen'ler, hatta İskenderiye Hellenizmi üzerinde Budizmin etki yapmış olması pek de uzak bir olasılık değildir." Nitekim, ilkel Hristiyanlık de Esenyen'lerin etkisi altında kalmıştır.

Şu da var ki, bir takım Avrupalılar da bireysel olarak Budizmin sevimliliği karşısında duygusuz kalmamışlardır.

Yunan-İrlanda aslından olup İngiliz diliyle yazan ve Japon yurttaşlığına geçmiş olan Lafcadio Hearn (1850-1904) Budizmin modern bilim ve felsefenin kavrayışlarına en uygun din olduğu düşüncesini ileri sürmüştür. Evrende birbirine bağlı ve değişken bir olaylar topluluğu, ben'de birçok geçici haller katışımı gören Budizm, bu görüşünde haklıdır. Budizm'deki *daha önce varolma* ise modern *soyaçekim*'den başka bir şey değildir.

*

Bu sonuncu savlar üzerinde ne düşünülürse düşünölsün, kesin olan şudur ki Hindistan, evrensel din yaşamının doruklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hinduizm'in gariplikleri, Hindu dininin ya da dinlerinin ana düşüncesini unutturmamalıdır ve bu tüm tanrıların, tüm insanların, tüm varlıkların, tüm gerçeklerin hısımlığı, derin özdeşliğidir.

Brahmanların "*Sen busun*" ilkesi, bu hısımlığın en şaşırtıcı açıklanışı, kardeşlik duygusuna yapılmış en heyecan verici çağrıdır; o kardeşlik ki insan bunu tüm öteki insanlar, tüm öteki varlıklar ve gerçeğin tüm yönleri için duymak zorundadır.

Budist metafiziğin incelikleri arasından derin bir psikolojik ve ahlaksal gerçeği görmek mümkündür: Bu da insanda acının, yaşama

olan bağıllığından, bencilliğinden ileri geldiğidir.

Ve dünyada hiçbir öğretisi her canlıya saygıyı, tatlı davranmayı, acımayı, hakaretlerin bağışlanmasını ve özveriye Budizm kadar dokunaklı sözlerle öğütlemiş değildir.

V

ÇİN'DEKİ DİNLER

Kinizm – Konfüçyanizm – Taoizm – Çin Budizmi

Çin'deki dinsel yaşamın başlangıç noktasına ilkel bir dini koymak gerekir; bu din Animizm'in öteki biçimlerine yakın olmakla birlikte Çinlilere özgüdür ve bu nedenle *Kinizm* diye adlandırılması ileri sürülmüştür.

Konfüçyüs'ün dini olan *Konfüçyanizm*, Kinizmin yavaş yavaş düzene sokulup arıtılması olarak ortaya çıkmaktadır.

Lao-Tseu'nun dini olan *Taoizm* asıl biçiminde Kinizm ile Konfüçyanizmin kimi eğilimleriyle çelişki halindedir.

*

Kinizm'i tanıma olanağını veren metinler özellikle, adına *King'* ler denen beş dinsel kitaptır ve bunların en eski bölümleri Konfüçyüs'ten çok önce, buna göre de M.Ö. VI. yüzyıldan kalmadır, fakat bunlar Konfüçyüs ve onun haleflerince elden geçirilmiştir.

Çinlilerin ilkel Animizmi, insanların yaşayışlarına karışan çok sayıda bir takım ruhların varlığını kabul etmektedir. En önde de ataların ruhları bulunmaktadır. *Atalara tapınış* Çinlilerin en eski dini-
dir.

Uzun süre, kendilerine böyle saygı gösterilen ilk ataların, baba tarafının ataları oldukları sanılmıştı. Fakat bugün, M.Ö. bin yıldan daha önceki eski Çin toplumunda ilk tapınışın, ana tarafının "ata"larına yapıldığı bilinmektedir. Bez dokuyan kadınların o zamanlarda büyük bir toplumsal önemleri vardı. Ev, kadının malıydı; koca, her şeyden önce, bir damattı. Yalnız ana tarafının "ata"larına ait ruhların başka kalıplara geçtiklerine inanılırdı.

Sonraları, demircilik yapan erkekler dokumacılık yapan kadınlara baskın çıkınca ve genel olarak da erkekler kadınlardan üstün olun-

ca, temel tapınış, *baba tarafının atalarına yapılan tapınış* haline geldi. *Atalar Mihrabı*'nın üzerine yerleştirilen tabletlerde onların anıları anılmaktaydı. Bütün güç koşullarda onlara başvuruluyor, onlardan yardım isteniyordu; tüm neşeli toplantılarda da yine onlar anılıyordu. Ailenin en yaşlı üyesi onlara armağanlar sunuyordu: Bu eski dinde ne rahipler, ne de aile dışında yapılan törenler vardır. Hayat-takilerin tüm yaşamını yöneten, etmesi gerekenler, atalardır. Bir insan başarılı bir iş yaptı mı, torunlarına değil de, atalarına soyluluk verilir.

Kinizm toprağın, suların, dağların, ormanların ruhları bulunduğunu da kabul etmektedir.

Kadınların üstünlükte oldukları eski çağlarda, kadın tarafının "ata"larına tapınışın yanbaşıda *Toprak-Ana* da takdis edilirdi. Kadının malı olan evin içinde, erkekle birleşme yerde, ya da yerle temas halinde olan bir hasır üzerinde olup bitiyordu; Toprak-Ana dölleyici eylemini yapıyor, bunun üzerine de ana tarafının "ata" ları başka bir bedene giriyorlardı.

Kinizm'in kutsal yerleri vardı ki, evliliğe hazırlanan gençler buralarda şenlikler düzenliyorlardı. İlkbaharda, kış çalışmaları sona erince genç kızlar erkeklere karşı bir eğilim duyuyorlardı. Nişanlanmaların zamanı gelmişti artık. Güzün, yaz çalışmalarındansonra da delikanlılar genç kızlara karşı bir eğilim duyuyorlardı: Bunun üzerine de çift, evleniyordu.

Gök'e tapınma gelişmeye başlayınca toprağın önemi azalmaya başladı. Toprak kadındı, Gök ise erkekti. Hükümdar bir takım dinsel yöntemleri *Gök Tapınağı*'nda yerine getirir, kendine Gök'ün oğlu adını verir, böylelikle emir vermeye, buyurmaya olan yetkisini haklı göstermiş olur. "Evrensel Düzenleyici" olmakla da ayrıca övünür.

Kimi metinlerde bir *Gök Hakimi'nden*, *Yukarısının Hükümdarı*'ndan (*Çang-Ti*) söz edilmektedir. Kimileri bunda kişisel bir tanrı görmüşlerdir. Granet bunun yerinde olmadığını kanıtlamaktadır. Bu yazarın "Çin Düşüncesi" adlı yapıtında da belirttiği gibi, "politik mitologyanın ustalık bir buluşu olan *Yukarısının Hükümdarı*, ancak edebi bir varlığa sahiptir." Aynı yazara göre zaten tanrı düşüncesinin yokluğu, Çin törelerinin en belirli niteliklerinden biridir.

Kişisel bir tanrının araya girmesi olmaksızın da ruhların ve gök'ün çalışkanlığı, iyiliği ödüllendirmek ve kötülüğü cezalandırmak bakımından anlaşma halindedir; bu da özellikle elverişli ya da elverişsiz olan, doğa olayları yoluyla olup biter. Doğal ürünlerin bolluğu, hükümdarın dinsel yöntemleri hakkıyla yerine getirdiğini gösterir; ozanlar haklı olarak kendisini överler. Tersine olarak, doğanın

düzeninin bozulması demek, Devletin düzeninin de bozulmuş olması demektir. Böylece doğal yasalar ahlaksal ve toplumsal yasalarla içiçedir. Yine Granet'nin dediği gibi bir, "ritüalist ve lirik bir insaniçincilik (anthropocentrisme)"dir.

Demekoluyorkievrende bir*düzenilkesi*vardır kibununadına Tao denir. Granet'ye göre: "Tao'nun tüm görüşlerinin temelinde Düzen, Topyekünlük, Sorumluluk, Etkinlik kavramlarına raslanır. Tao, gerçekleştirmelerin tümü demek olan *Topyekün Düzen*'in ifadesidir."

Granethaklıolarak, *TaodüşüncesiyleManadüşüncesi*nibirbirine yakın görmektedir.

Evrende, insanlar da dahil tüm varlıkları birbirlerine sıkı sıkıya yaklaştıran temel birliğe karşın, Çin düşünce biçimi iki ilke arasında, *yang* ile *yin* arasında derin bir ayrılık gözetmektedir. Yang "eril" ilke, yin "dişil" ilkedir. Bu ayrılık toplumsal düzende açıkça ortaya çıkmaktadır. Çünkü ayrılığın temeli cinslerin karşıtlığı ve birleşmesidir: "Yang ile yin içkilerini karıştırdılar mı on bin varlık ortaya çıkıverir," Kimi formüller de ilkel şenliklerin formüllerini canlandırmaktadır. "Yang çağırdı mı yin yanıt verir."

Bu ayrılık yalnız insanların ya da canlıların dünyasında uygulanmaz; tüm doğayı da kapsar. Yang dışarıdır, sıcaklıktır, güneştir, güneşli bir yamaçtır, yazdır. Yin içersidir, soğukluktur, nemlidir, gölgelik bir yamaçtır, kıştır.

Evrensel düzen, eril ilke ile dişil ilkenin birleşmesi sayesinde sağlanır: "Bir kez yin, bir kez yang, Tao işte budur."

Kinizmle keşfedilen en derin felsefi kavrayış bundan ibarettir.

*

Kinizm'in geleneklerinin bir bölümüne, kurallaşmış ve artılmış olarak, Konfüçyanizm'de deraslanır ve bu, Konfüçyüs'ün da felsefesi-dir.

Konfüçyüs (yani KongFuTseu ya da KongTseu) M.Ö. VI. yüzyılın sonunda Şantung eyaletinde yaşadı. Küçük yaşta öksüz kaldı ve sırasıyla valilik, mühendislik, bakanlık ve prens Lu'nun danışmanlığını yaptı. Fakat o asıl, eski geleneklerden çıkarılma ahlâk düşüncelerini yayma amacını güden bir takım kitaplar yazdı. Bir de okul kurdu ki, bunun üyeleri kendisine çok bağlıydılar.

Konfüçyüs daha önceki kutsal kitaplardan kimilerini de yayınladı. Kendi başlıca yapıtı, yurdu hakkında yazmış olduğu bir "vekayiname"dir. Ayrıca *İlkbaharla Güz*, adlı bir yapıtı da vardır.

• Konfüçyüs'ün tarihselliğine karş çıkaran olmamıştır.

Konfüçyüs'ün öğretisi insandaki akıla hitabeder. Bu öğretilerde hiçbir gizemcilik, doğaüstü kudretlere hiçbir çağrı yoktur. Ölümünden az önce müritlerinden birisi dua etme önerisinde bulunur. Üstad, şu yanıtı verir: "Benim duam, yaşamımdır."

Konfüçyanizm her türlü metafiziğe karşı çıkar. Konfüçyüs mantığının büyük ilkesi şudur: "İnsan bildiği şeyi bildiğini bilmeli; bilmediği şeyi bilmediğini de bilmelidir; gerçek bilgi işte budur." İnsan, öbür dünya üzerinde hiçbir şey bilmediğini bilmektedir: "Sen zaten yaşam hakkında hiçbir şey bilmiyorsun; ölüm hakkında ne bilebilir-sinki?" Sonra, ölümlerin gerçekten yaşamayı sürdürüp sürdürmeyecekleri gibisovunları çözmemek daha iyidir. Ölümlerin öbür dünyada yaşamadıkları kesin olarak bilirse, kimi nankör evlatlar onlara saygı göstermezler. Ölümlerin öbür dünyada yaşadıkları kesinse, bu kez de sevgiyle dolu evlatlar onlara kavuşmak için canlarına kıymaya kalkarlar. En iyisi, gerçekten hiçbir şey bilmememektir. Konfüçyanizm, bir olguculuk (pozitivizm) tur.

Konfüçyüs sadece insanla ve insani nesnelerle uğraşmıştır. Kendisine haklı olarak "Çin Sokrates'i" denmiştir. Konfüçyüs her türlü gizemciliğin dışında olarak, insanı iyi muhakeme etmeye ve meramını iyi ifade etmeye yönelten bir mantık, iyi yaşamaya yönelten bir ahlak kurma amacını gütmüştür. Konuşmanın, örf ve adetlerin bir disiplinini kurmak istemektedir.

Onun fikrinde iyi bir düzen, düzgün bir konuşma tarzına bağlıdır. Onun için tanımlamaları doğru düzgün hale sokmak gerekir. "Nankör evlât, gerçek evlât değildir; sadakatsiz evli kadın, gerçek eş değildir. Bunlar tanımlamalar üzerinde aldanmışlardır. "Babaysan baba ol! Evlâtsan evlât ol! Prenssen prens ol!"

Konfüçyüs'ün tümüyle insani olan ahlâkı, eski geleneklerin içinden herkes için kabule değer olan canlı öğeleri de bulup çıkarmaktadır. Granet'nin dediği gibi bu ahlâk "disiplinli insanlar arasındaki dostçatemaslardan doğan bir yaşam sanatıdır." Buradada Sokrates'le bir karşılaştırmayı yapmak gerekiyor. Konfüçyüs kendini öğütçüsü ve yayımcısı saydığı antik anlamdaki bilgeliğe, kendi dehasına göre biçim vermiştir.

İyicil insan bir bilgedir, okuyup öğrenerek yetişir. Konfüçyüs'e göre, "İnsanlar arasındaki ayrımlar bunların doğal bünye ve mizaçlarından çok, edindikleri kültürden ileri gelir. Tek değişmeyenler, birinci sınıf bilgilerle en aptal kimselerdir." Kişinin gelişmesinin özel bir önemi vardır. İnsan her türlü boş şeylerle uğraşmaktan, maddi

çıkarlar peşinde miskinçe koştuktan uzak durmalıdır. Namuslu insan ancak kendi kendini geçmeye uğraşır. Kötü giyinmiş, karnını iyice doyuramamış olmaktan utanmaz. Yaşamak için para kazanmak gerekir ama, para kazanmak için yaşamamak gerekir.

Ahlâkın birinci kuralı atalara saygı göstermektir, insan onların minnet dolu anısını korumalı, ve onlara, geleneklere uygun biçimde saygı göstermelidir. Ataların temsilcileri olan ana-baba, yaşadıkları sürece, çocuklarından ve torunlarından tam bir itaat, sınırsız bir sevgigörmelidirler. Çocuklar da ana-babalarının kendilerine göstermiş oldukları sevecenliğin niteliğini iyice bilmelidirler. Konfüçyüs diyor ki: "Çocuklarının hastalıklarından gerçek üzüntü duyanlar, yalnız analarla babalarıdır."

En büyük ödev, evlâdın ana-babasına karşı göstereceği sevgidir. Konfüçyüs okulunun göklere çıkardığı kimi ana-baba sevgisi örnekleri vardır: Örneğin, teni çok duyarlı olan bir delikanlı, ana-babası rahat uyusun diye cibinliksiz yatar ve böylece evdeki tüm sivrisineklerin kendisi üzerine üşüşmelerini sağlar; yaşlı bir adam vardır, anasıyla babası sağ ve yüz yaşındadırlar, böylesine yaşlı oldukları için üzülp dururlar, bunun üzerine yaşlı kişi, çocuk urbaları giyer ve bu denli küçük çocukları olduğuna göre sandıkları kadar yaşlı olmadıkları gibi bir düşünceyi onlara kanıtlamak ister; bir Mandarinin çok güzel bir kızı vardır, babasına hükümdar için çok mükemmel bir çan döktürmesi emredilmiştir: Mandarin çanı iki kez döktürür ama, bunlar mükemmel değildir, bunun üzerine hükümdar Mandarine: "Üçüncü çan mükemmel olmazsa seni öldürtürüm," diye haber yollar; o sırada güzel kız, erime halindeki madene insan eti karıştırmak gerektiğini bir falcıdan öğrenir ve kaldırdığı gibi kendini kızgın ateş halindeki erimiş madenin içine atar.

Küçüğün büyüğüne, karının kocasına, uyruğun hükümdarına karşı olan ödevi gibi tüm öteki ödevler de evlâdın ana-babaya karşı beslemesi gereken sevgiye göre yerine getirilir.

Uyruk birevlât gibidavranıyorsa, hükümdar da baba gibi davranmak zorundadır. Ulusuna huzur, rahatlık, bilgi sağlaması gerekir. Konfüçyüs'ün ahlâkı kesin olarak barışçıdır.

Sadık bir dost olmak gerekir: Evlâdın ana-babaya beslediği sevgiden farklı olarak dostluk, bir eşitlik ilişkisidir. Dostların seçilmesi kadar önemli hiçbir şey yoktur.

Son olarak tüm insanların birbirleri arasında iyi geçinmelerinin sağlanması gerekir. Bu, ilkin adaletle sağlanır. "İyiliğe iyilikle, adaletsizliğe adaletle karşılık vermek gerekir." Size yapılmasını istemediğiniz bir şeyi başkalarına kesinlikle yapmamanız gerekir. "Ken-

dinizden yüksek olanlarda hoş görmediğiniz şeyi, kendinizden aşağı olanlara yapmayınız; kendinizden aşağı olanlarda hoş görmediğiniz şeyi de kendinizden yüksek olanlara yapmayınız," vb.

Sonra namuslu bir insanın soydaşlarını sevmesi gerekir. Böyle bir insan, "herkese karşı eşit bir iyicilik," evrensel bir iyicilik duygusu beslemelidir. Bu duyguyu da nezaket dolu bir terbiye ile açığa vurmalıdır.

İşte Konfüçyüs'ün öğütlediği –aslında kolay ve bir bakıma da doğal olan– erdem budur. Bu öğretiye en uygun gelecek olan *hümanizm*'dir.

Pekin'deki görkemli ve ciddi yüzlü bir Konfüçyüs tapınağı, "on bin kuşağın üstadı ve örneği" olan bu büyük insanın anısını sonsuzlaştırmış bulunmaktadır.

*

M.Ö. IV. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başında Konfüçyüs'ün en ünlü müritlerinden biri, Mençyus (Men Tseu) olmuştur.

Ona göre, hükümeti yönetmenin ilkesi, iyicilik olmalıdır. Halk tabakasından kimselere güvenilir geçim araçları sağlayarak, onların "yüreklilerini soylu kılmak" gerekir.

Mençyus Devletin bireysel mülkiyetle vergiyi kaldırmasını, zaman zaman toprağı herkes arasında payetmesini, uyruklardan ancak bir ondalık ya da angaryalar istemesini ileri sürmektedir.

Mençyus en çok hükümdarın barışı korumak bakımından olan ödevi üzerinde ısrarla durmaktadır. Kralın oğlu Mençyus'a sorar: "İmparatorluğu sağlamlaştırmak için ne yapmalı?" Mençyus şu karşılığı verir:

"İmparatorluğa birlik sayesinde istikrar verilir... İnsanları öldürmekten zevk duymayan kimse, imparatorluğa bu birliği verebilir... Şimdiyse tüm bu büyük İmparatorlukta kendilerini *insanların çobanları* ilan edenler arasındaki bir teki yoktur ki adam öldürmekten hoşlanmasın. Bunlar arasında adam öldürmekten hoşlanmayan bir tek tanesi bulunsaydı, o zaman imparatorluğun bütün halkı kollarını ona doğru uzatacak ve umutlarını ancak onda bulacaktı."

*

Gelenekçi Kinizm'le bunun sistemleşmiş ve arıtılmış bir biçimi olan Konfüçyanizmin karşısında *Taoizm* vardır.

Nükteden hoşlanan çağdaş bir Çinlinin, Lin-Yu-Tang'ın yazdığına göre Konfüçyüs'ün disiplini saçları dağınık olarak gezmekten hoşlanan bireyselliklerin hoşuna gitmemiştir. Nasıl ki *Upaşişadlar Veda*'nın, Rousseau Voltaire'in, romantikler klasiklerin karşıtlarınca, Taoizm de Konfüçyanizmin karşıtıdır.

Söylentiye göre Taoizm, M.Ö. VI. yüzyıldayaşamış olan büyük bir düşünürün, Lao-Treu (*Bilge Yaşlı*) nın felsefesidir. Anlatıldığına göre kendisi, Konfüçyüs'ten biraz önce doğmuştur, efsaneye göre onunla ilişki kurmuş ve Batıya gitmek üzere Çin'den ayrılmıştır. Lao Tseu hakkında tarihsel bakımdan kesin olarak hiçbir şey bilinmemektedir.

Ondan sonra da öğretinin büyük temsilcisinin, M.Ö. IV. yüzyıla doğru, Çung Tseu olduğu söylenmektedir.

Kesin olan şudur ki, Taoizmin başlıca metni *Çuang Tseu* adıyla gösterilen yapıttır.

Taoizm üzerinde pek az bilgi vardır. Bununla birlikte Taoizmin halk arasında yaygın bir din haline gelmeden önce derin bir metafizik olduğu yadsınmaz bir olay gibi görünmektedir.

Tao, dünyanın düzeni'dir, tüm olayların kendisinden çıktığı sonsuz özdür. (Ayrıca *Tao, yol, iz, mevsim* de demektir). Birlik, çokluğa üstündür. Dünya varolanla yani *yang*'la varolmayanın yani *yin*'in birleşmesinden oluşmuştur. Olaylar sadece dış görünüşlerden ibarettir. Ve her şey görecelidir. Çuang Tseu bir kelebek olduğunu düşler; acaba o, Çuang Tseu olduğunu düşleyen bir kelebek değil midir?

Çuang Tseu suda oynayan balıkları görünce: "İşte balıkların eğlencesi!" der. Karşısındaki ise buna şöyle karşı gelir: "Sen balık değilsin ki balığın neyle eğlendiğini bilesin!" Çuang Tseu da şöyle der: "Sen de ben değilsin, benim balıkların neyle eğlendiklerini bilmediğimi nerden biliyorsun?" Eskiden *Varoluş*'un birliği içinde başka varlıklarla kaynaşmış olduğumuza göre, bu varlıkları da anlayabiliriz belki.

Bu birliği yine bulmak için okumaktan, ortak yaşayıştan vazgeçmek, "zekâyı kusmak", *sezi*'yle hareket etmek, dağılınacak yerde toplanmak, yalınlaşmak gereklidir. Hiçbir şeye aldırmamak gereklidir. Granet'nin yazdığı gibi: "Sırf yaşamak için yaşamak gibi yalın ve neşeli bir sanatı çocuklardan, hayvanlardan, bitkilerden öğrenmek gerekir." İnsan her şeye gülümseyen, amaçsız olarak gidip gelen bir bebek gibi olmalıdır; yeni doğmuş bir buzağıya, hatta daha iyisi suya benzemeye çalışmalıdır. Çünkü su her biçime girer, her şeye kucağını açar, her şeyi yansıtır.

Dans ve sarhoşlukla insan, vecde erişebilir.

Başlıca üç erdem şunlardır: Tutumlu olmak, yalın bir yaşam sür-

mek; sonra alçak gönüllü, gösterişsiz olmak: Kendinden iz bırakan hiç kimse, gerçekten büyük değildir ve merhametli olmak: İnsan kendisine kötülük edenlere bile iyilik yapmalıdır.

Politika insanlara Tao'yu araştırmalarına olanak veren, sakin bir yaşam sağlamalıdır. Konfüçyanizm'den böylesine başka olan Taoizm savaşı mahkum etmek bakımından onunla birleşmek değildir.

Taoizm'de belki de, Tao'ya erişen bilge insanın sonsuzluğa kavuştuğu, dolayısıyla ölümden bağışık kaldığı gibi bir düşüncede vardır.

Kesin olan şu ki "Taoist doğacılık" yiyeceğe, beslenmeye, soluk almaya ve cinsel işlere ilişkin belirli sayıda bir takım usulleri içine alan sağlığı koruma yöntemleriyle ölümü geciktirme amacını gütmektedir. Bunlar, kimi zaman oruç tutmak, kimi zaman da bol bol yiyip içmek, tüm bedeniyle soluk almak, kızığlankızlar arasında ya da bunlardan birinin üzerinde "renge değişmeksizin" yatmak vb. gibi şeylerdir.

*

Bu sonuncu düşünceler yüksek bir felsefeden halkın tuttuğu bir dine geçişin nasıl olduğunu anlamaya olanak vermektedirler. Bu din, her şeyden önce, ölümü geciktirmek amacını gütmektedir. Eski çağ üstatlarının metafizik kurgularının yerini bir *uzun yaşama iksiri* araştırmak, kâhinlik, büyücülük, *géomancie* (yani yere bir avuç toprak atarak ona bakıp evler ve özellikle ataların mezarları için en uygun yeri seçmek üzere yapılan falcılık) gibi şeyler almıştır.

Taoist mezhep, birkaç yüzyıl sonra, Budizm'in kendisine verdiği örneğe uyarak, Kilise halinde örgütlenmiştir.

*

Hristiyanlık çağının başlangıcında Mahâyâna Budizmi deniz ya da Orta Asya'nın kervan yollarıyla Çin'e girdi.

Gerçekte hacılar ve Hindu terimlerini Çince anlatmak bakımından çok güçlük çeken çeviriler yüzünden Mahâyâna Budizmi biçim değiştirdi. Bunlar yani çevirmenler Taoist söz dağarcığından yararlandılar. Bazen *karmen* düşüncesini atalara tapınışa uyguladılar, çünkü iki öğreti de insanı geçmişe doğru yöneltmekteydi.

Budizmin kimi Çin çevrelerine yeni bir acıma zihniyetini sokmak gibi bir değeri vardır. Halkın en çok tuttuğu Bodhisatva (*geleceğin Buda'sı*) lardan birisi de Avalokitesvara'dır ki bu, prenses Ku-

anın kılığına sokularak kadınlaştırılmıştır. Çok güzel ve çok iyi yürekli olan bu prenses geçici Budist cehennemlerinde acı çekmekte olan cehennemliklere özellikle acı maktaydı: Günün birinde de cehenneme inmeyi başardı. Fakat o öyle güzel, öyle iyi yürekliydi ki, bir işkence yeri olan Cehennem, bir zevk ve eğlence yeri haline geldi. Cehennemin asıl görevini değiştirmemesi için de güzel ve iyi yürekli prensesi oradan kovmak gerekti.

Çinliler çok dindar bir ulus değillerdir. Bunlardan biraz da şakacı olan birisi, Lin Yu Tang son zamanlarda şunları yazmaktaydı: "Bizim dünyada, ciddiye alacağımız bir şey varsa o da din ya da bilgi değil, iyi yiyip içmektir."

Bu gibi sorunlara derin bir ilgi duymadıklarından, Çinliler pek hoşgörür insanlardır. İçlerinden çoğu, daha önce incelemiş olduğumuz üç öğretiyi birbirine karıştıran bir dine bağlıdır. Bunlar Konfüçyüs ahlakına bağlı kalmakla birlikte, Taoist rahiplerinden büyü bozma işlemleri, Budist keşişlerden de ölümler için âyinler yapmalarını isteyebilirler.

Çin Sitesi'ne biçim veren bu yüksek uygarlığın içine kendi ruhuyla işleyen, özellikle Konfüçyanizm olmuştur. Gelenekçi Çin toplumunda okumuş insanlar hep en büyük rolü oynamışlardır; ana tapınış ise hep atalara tapınış olagelmıştır.

*

Bu tapınış XX. yüzyıla değin Çin'in hareketsiz kalmasına, gözlerini özellikle geçmişe doğru çevirmesine neden olmuştur.

Zekânın o denli yaygın olmasına ve bir takım bireysel buluşlara karşın bilimin Çin'de yayılamamasının nedeni, ataların bilmedikleri buluşlara hiçbir önem verilmeyişindendi.

Bununla birlikte atalara tapınıştaki doğru ve derin bir düşünce vardı ki şuydu: Biz neyse ve nemiz varsa bunların hemen hemen hepsini ölümlere borçlu bulunmaktayız.

Minnet dolu bir bilgelik ve nazik bir alçakgönüllülük doğuran bu düşünce, Çin'in evrensel uygarlığa verdiği başlıca armağan olmuştur.

IV

JAPONYA'DAKİ DİNLER

Şintoizm – Japon Konfüçyanizm'i – Japon Budizm'i

Japonya'nın yerli dini olan *Şintoizm* de tıpkı Kinizmin Çin'de olduğu gibi, aslında Animizmin bir biçimiydi. Kimi çevrelerde eskiden kalma bir Totemizmin izlerine de raslanır. Şintoizme Çin'den ve Kore'den gelen iki din, Konfüçyanizmle Budizm de katılmıştır.

*

Totemik kalıntılara özellikle ülkenin ilk halkları olan Aino'lar da raslanır ki şimdi bunlar Kuzey'deki Hokkaido (ya da Yezo) adasına sürülmüş durumdadırlar. Aino'ların totemi ayıdır: Dünyanın en gür sakallı ve kıllı insanlarından oluşan bu kavim, bir efsaneye göre, bir kadınla bir ayının birleşmesinden oluşmuştur. Başlıca bayramı da ayı bayramıdır: Bayram dolayısıyla görkemli bir tören yapılarak bir ayı yavrusu kurban edilir. Bu yavru küçük yaşta anasının kucağından alınıp bir Aino kadınınca emzirilir, sonra dinsel yönetime uygun olarak, kadınların karşı çıkışları arasında bir erkek tarafından boğulur, parçalanıp yenir.

Kimi Japon halk çevrelerinde tilkiyle ilgili bir takım acayip boş inançlara raslanır: Tilki de herhalde eskiden kutsal bir hayvandı. Bu hayvan pirinç tanrısı İnari ile eş tutulur, Tanrıya özgü tüm tapınaklarda tilkinin tasviri bulunur. Kendine telkin yüzünden oluşan ve halk kadınlarının kimi zaman tutuldukları acayip bir akıl hastalığı vardır ki buna *tilki basmış* da denir. Sanıldığına göre hayvan insanın içine göğsünden ya da etle tırnak arasındaki boşluktan girer ve bu kimsenin içinde, kendisinininkinden bağımsız bir yaşam sürer.

Japonya'da büyük din, *Şintoizm*'dir. Bu yerli dinin uzun zaman bir adı olmamıştır. M.S. VI. yüzyılda *Buda'nın Yolu* anlamına gelen *Butsüdo* terimine karşılık olarak, *Tanrılar Yolu*, *Tanrısal Yol* anlamına gelen *Şinto* sözü icat edilmiştir.

Japonlar yazı yazmayı bilmediklerinden ve yazı da onlara ancak M.S. V. yüzyılda Çinlilerden gelmiş olduğundan, dinle ilgili gelenekleri saptamak yüzyıllar boyu mümkün olamamıştır. Başlıca kutsal metin *Kociki* (*Eski Nesneler Kitabı*)dir, VIII. yüzyılda yazılmış olmakla birlikte çok daha eski görüşleri açıklamaktadır. Aynı sıralarda, başka bir kutsal kitap olan *Nihongi*, Çince olarak yazılmıştır.

Şintoizm özellikle *Kami*'lere, yani ölülerin ruhlarına tapınıştır. Japoncada *Kami* sözü genel olarak konuşanın *üzerinde* olan her şey anlamına gelir.

Ölülerin ruhları tanrılaşarak yaşayanlar arasında dolaşmayı sürdürürler, mezarlarında kalırlar, eski evlerde, kendilerinden sonraki çocuklarının konutlarında kalırlar. Çocukları ile torunlarının sevinçlerine kederlerine ortak, onların hal ve gidişlerine göz-kulak olurlar. Ölere doğaüstü bir takım güçlere sahip olmuşlardır. XIII-XIX. yüzyıllarda Şintoizmin bir yorumcusu olan Hirata'nın da yazdığı gibi, "tüm ölüler tanrı haline gelirler." Doğa olaylarını yöneten onlardır: Dünyayı nüfuslandırırlar, tarlaları bereketlendirirler, mevsimlerin geri gelmelerini sağlarlar, ayrıca afetlerle kıtlıklara da neden olurlar. İyilikte olduğu kadar kötülükte de güçlü olduklarından, yaşayanlar onların anılarını koruyup armağanlar sunarlarsa iyicil, onları unutup ihmal ederlerse kötücül davranırlar. Ödül verdikleri gibi, ceza da verirler.

Böylece, ölülerle diriler arasında karşılıklı bir bağ oluşur. Ölülerin yaşayanlara gereksinimleri vardır. İlkel inanca göre ölülerin rahatlığı, dirilerin onlara karşı gösterdikleri iyi bakıma, mezarlarının üzerine koydukları yiyeceklere, içkilere, eşyaya bağlıdır: Buna göre bir savaşçıya kılıç, bir kadına da ayna vermek gerekir. Sonradan bu düşünce tinselleşir: Ölüler saygıya, minnete muhtaçtırlar. Yaşayanlar ölülerin egemenliği altındadır: Ölülerin korunması ya da düşman olması yüzünden, yaşayanlar da mutlu ya da mutsuz olurlar.

Birçok *Kami* çeşitleri bu arada ailenin *Kami*'leri, köyün *Kami*'leri, klanın *Kami*'leri; sonra ulusun *Kami*'leri, yani özellikle İmparatorun atalarının ruhları vardır; son olarak da kimi *Kami*'ler doğaya, göke, ağaçlara, taşlara, hatta aletlere ve mutfak kap-kacağına kadar her şeye can verirler. Japon hayal gücü dünyayı iyi ya da kötü ruhlarla doldurmuştur. Görünenle görünmeyen, gizemli ilişkilerle birleşmiş haldedirler.

Kimi metinlere göre, "sekiz milyon Kami" vardır.

Daha güçlü olan kimi ruhlar gerçek tanrılar haline gelmişlerdir ve bunlarla ilgili çok eski efsanelere raslanır.

Birbirleriyle kardeş, aynı zamanda sevenle sevilen olan iki tanrı vardır, birinin adı İdzanagi (*davetkâr erkek*), ötekinin adı da İdzanami (*davetkâr dişi*) dir. Öteki tanrılar bu ikisine dünyayı yaratma işini vermişlerdir. Kadın "ilk kez konuştuğundan", ilk zamanlarda çocukları eksik, düşük doğar. Örneğin bir seferinde de sülük biçiminde bir çocukları olur ki bunu (tıpkı Hz. Musa gibi) kamıştan yapılmış küçük bir kayığa koyup suya salıverirler. Sonra, –erkek, gerektiği üzere, ilkin konuştuğundan– bunların kardeşçe ve tanrısal sevişmelerinden Japon adaları, son olarak da doğa tanrıları doğar.

İdzanami son çocuğu olan ateş tanrısını doğururken ölür. İdzanagi (Orpheus gibi) sevgilisini ve kardeşini bulmak için cehenneme iner. Yeraltı tanrılarına verdiği söze karşın İdzanami'yi görmek arzusuna dayanamadığından, cehennemden kovulur. Gidip bir nehirde arınır. Burnundan akan sudan Susanoo (*Şanlı ve sert erkek*) doğar, ki bu, Okyanus üzerinde hüküm süren fırtına tanrısıdır. İdzanagi'nin sağ gözünden düşen bir damladan, ay tanrısı olan Tsuki-no-kami doğar. Sol gözünden düşen bir damladan da güneş tanrıçası olan Amaterasu doğar.

O sırada fırtına tanrısı Susanoo göke çıkıp güneş tanrıçasını ziyarete gider, fakat güneş tanrıçası onun sertliklerinden kurtulmak için bir mağaraya çekilir. Tanrılar onu çıkarmaya uğraşarak mağaranın kapısına kocaman bir ayna, mücevherlerden bir gerdanlık, sonra kumaşlar koyarlar. Udzume'ye de erotik danslar yaptırırlar ve bu, herkesi güldürür. Amaterasu (yani güneş tanrıçası) bunları işitince mağaranın kapısını aralar, kendisini aynadan görür, ilerler; arkasına samandan örülmüş birip gererler. Böylece de dünya yenisinden ışığa kavuşur.

Fırtına tanrısı susanoo yeryüzüne ininc, bir genç kızı yemek üzere olan bir canavarı öldürür: Bu ejderhanın bedninde de "otları dize getiren büyük kılıç"ı bulur.

Güneş tanrıçası Amaterasu Japon adalarının yazgısını kendi torunlarından birine emanet etmeye karar verir ve bu da *tenno*, ya da *nikado*'ların birincisi olur. İktidarın belirtisi olan üç tanrısal hazinayı alır; bunlar ayna, mücevher gerdanlık, otları dize getiren büyük kılıçtır...

XVIII.yüzyılda Şintoizm'in bir yorumcusu olan Motoori bu efsanelerin anlamsızlığından, bu öykülerin doğruluğunu saptayan bir kanıt çıkararak: "Bu öykü gerçek olmasaydı böylesine gülünç, böylesine

inanılmaz bir şeyi kim uydurdu?" diyor.

Şintoizm'in yorumcuları kendi dinlerinde ne ahlak yasası, ne de "On Buyruk" bulunduğunu, çünkü Japonların böyle şeye hiçbir zaman gereksinimleri olmadığını ileri sürmüşlerdir. Çünkü tanrısallık bir ırk olduklarından, kendi doğalarına uymaktan başka yapacakları şey yoktur. Motoori'ye göre, izlenecek yol olmadığını bilmek, *tanrılar yolu*'nu bilmek ve izlemek demektir."

Bununla birlikte eski geleneklerden bir düşünce topluluğu da çıkarmak mümkündür ki bu, kamuoyu ya da yasa tarafından kısıtlandırılmış, neyi yapmanın, neyi yapmamanın gerektiği açıklanmıştır.

Bir aile ahlâkı vardır. Yunan-İrlanda aslından olup Japon yurttaşlığına geçen büyük yazar Lafcadio Hearn'e göre -ki Japon dinleri hakkında ilgi çeken görüşler ileri sürmüştür- "aile bir dindir, aile ocağı ise bir tapınaktır". Ataların tabletleri önünde dua etmek, onlara armağanlar sunmak gerekir. Sonra, Lafcadio Hearn'in yazdığı gibi, "ölüler geçmişin manevi deneyimini, yazılı olmayan yasayı temsil ederler." Namusa, onura aykırı bir tutumla onları üzme, büyük suçtur. Hirata'ya göre, "ataların anısına bağlılık, tüm erdemlerin kaynağıdır." Ayrıca, "ölülere karşı ödevlerini iyice yerine getiren insan, yaşayanlara karşı olan ödevlerini de iyice yerine getirecektir. Çocukların ana-babaya, kadınların erkeklere boyun eğmeleri gerekmektedir. Evlenip çocuk yetiştirerek aileyi sürdürmek de ana bir ödevdir; insan erkek bir çocuğa sahip olmalı, olamazsa böylesini evlât edinmelidir. O da atalara saygı göstermeye devam edecektir."

Kamun ahlâkı ise klanın atalarına tapınmayı ve tüm köy halkının birbirleriyle iyi geçinmelerini emreder.

Ulusal ahlâk özellikle ana-babaya saygı ve sevgiyi yurtseverlik ve rejime bağlılık halinde genişletmiştir. Japon adaları, Idzanagi ile Idzanami tarafından yaratılmıştır, Japonya *tanrılar ülkesidir*, Japon ırkı, tanrısallık kökten, ayrıcalıklı bir ırktır. Mikado güneş Tanrıçasının soyundan gelmelidir, kral ve başrahiptir, tanrısallık nesnenin cisimlenmiş halidir. Yakın zamanlara dek mikadonun ölümlüleriyle hiçbir temasta bulunmaması gerekiyordu, çünkü bu ölümlüler tanrısallık özlemleri dolu bu varlıkla temastan acı duyabilirlerdi. Bir Japon bütün hallerde mikadonun iradesine uymak zorundadır. Hükümdar ve ulus uğrunda her şeyini, malını mülkünü, özgürlüğünü, canını, hatta ailesini fedaya hep hazır olmak zorundadır.

Ve son olarak, hangileri olursa olsun tüm Kami'lere saygı göstermiş olmak için, Şintoizm, üyelerine yüreğini ve bedenini temiz tutmayı da emretmektedir. Yüreğini temiz tutmak, ruhları hatta far-

kında olmaksızın bile incitmiş olmaktan ötürü kendi kendine takaza gerekmektedir. Sonra da en yakın tapınağa, ya da aile tapınağına badeni temiz olduğu halde gitmek gerekmektedir. Beden temizliği dinsel bir ödevdir.

Japonya bugün bile ibadet evleri ve Şinto tapınakları ile doludur. Rahiplerin bekâr kalmaları zorunlu değildir, hatta bunlar başka bir zanaat da yapabilirler.

Tapınma, çok eski zamanlardan kalma birtakım duaları ya da büyümlü bir takım formülleri ezbere okumaktan ve tanrılara piring, sebze, yemiş, balık gibi armağanlar sunmaktan ibarettir. Bu tapınıştaki genç kızlar tarafından yapılan danslar da vardır ve papazlar gibi genç kızlar da tanrıya karşı herhangi bir ahitte bulunmak zorunda değildirler. Bu danslar Udzume'nin güneş tanrıçasının mağarası önünde yapmış olduğu dansları ve ışığın yeryüzüne dönüşünü anıp kutlamak için yapılır.

Büyük dinsel merkez İse'dir ki Amaterasu'nun en çok gidilen tapınağı burada bulunmaktadır.

*

Japonya'ya sokulan ilk yabancı din, *Konfüçyanizm* olmuştur. Bu din Japonya'ya Çin uygarlığının başka ürünleriyle birlikte, Hristiyanlık çağıının başlangıcında girmiştir. XVII. yüzyıla dek de etkisi ancak aydın kimi çevrelere özgü bulunmaktaydı. Konfüçyüs'ün klasik yapıtları o sırada yayınlanıp geniş ölçüde dağıtıldı; eğitim üzerinde bunlar büyük bir etki yaptılar.

Japon ulusunun çok sevdiği bir ahlâk kitabı da *Ana-baba sevgisinin yirmi dört örneği* adlı Konfüçyüs efsaneleri dergisidir.

Aileye dayanan ve tutucu olan Konfüçyüs ahlâkı, Şintoizm'in aile sevgisi ve geçmişe saygı ilkeleriyle yetiştirdiği Japon ruhuna pek uygun düşmekteydi.

*

M.S.VI. yüzyılda Koreliler, Çinlilerden almış oldukları Mahâyâna Budizmini Japonya'ya getirdiler.

Şintoizm'in içine işlemiş olduğu Japon ruhu ile bu din, birçok noktalarda çatışma halindeydi. Şintoizm birçok tanrıların bulunabileceğini kabul etmektedir, Budizm ise katkısız biçiminde hiçbir tanrı kabul etmemektedir. Şintoizm ruhların ödölsüz ve cezasız, sürekli olarak yaşadıklarını ilan etmektedir; bu görüş karşısında Budizm.

ruh göçünü kabul etmektedir.

Japon bilincine uyabilmek için Budizm kendini değiştirmek zorunda kalmıştır. IX. yüzyılın başlangıcında, daha çok Kobodaişi ismi altında tanınan Kukai adında zeki bir bağdaştırıcı, Budizmi Şintoizme yaklaştırmıştır. Bu adam, Şintoizmin büyük tanrılarını Buda'nın cisimlenmiş biçimleri saymak önerisinde bulunmuştur. Budizm dinindeki Bodhisatva (geleceğin Buda'sı) düşüncesi, (Japoncada buna *Bosatsu* denir) bu bağdaştırmaya olanak vermiştir. Sonra da Japon Budizmi Şintoizme şöyle bir ödünde bulunmuştur: Ölülerin ruhları yüzyıl kadar canlıların yanlarında yaşarlar; ancak ondan sonradır ki yeni bir yaşama başlamak için başka bir bedene geçerler.

Son olarak da Japon Budistleri dinlerini, kendi ırklarının daha iyimser olan anlayışına uydurmuşlardır. Budizm nesnelerle varlıkların geçici olduklarını gözleyip saptamış, Buda da evrensel acının bu geçicilikten doğduğunu ileri sürmüştü. Estetik duygulu Japon ise, tersine, evrenin kendi hayranlığına boyuna değişen görünümüler sunmasından sevinç duymaktadır; bunlar, erik ve kiraz çiçeklerinin gözâlıcı sevimliliği, ay ışığının tatlı parıltıları, isfendan ağaçlarının kırmış yapraklarının görkemi, karın büyüğü güzelliğidir. XVIII. yüzyılda ozan İssa çok hoş bir *haikai*'de çok yaygın bir Budizm formülünü ele alıp bundan hiç beklenmedik bir sonuç çıkarmaktadır (*Haikai*, on yedi hecelik küçük bir şiirdir. Yaygın olduğunu söylediğimiz Budizm formülü, bir *şebnem alemi*'nden söz etmektedir; burada şebnem, geçiciliği simgelemektedir):

*Bu hayal dünyası
Bir hayal dünyasından ibarettir;
Ama yine deli..*

Ama yine de bu hayal dünyasında yaşamak çok tatlı bir şeydir!..

Bu Mahâyâna Budizmi en mutsuz kimselere Amida'nın Cennetinin avutucu umudunu sunmaktadır.

Halk tarafından en sevilen tanrı, Kuannon'dur ve Çinliler buna Kuanin derler: Merhamet tanrısıdır ve bütün acıların üzerine eğilmiş olarak tasvir edilir: "Tüm avuntuları, tüm yardımları, tüm sevgileri getiren odur. Onun dininin, merhametin esrarlı panteizmiymiş gibi bir hali vardır.

Halkın sevdiği bir başka tanrı da çocukların dostu olan Cizo'dur. Dişlerin çıkması için onlara yardım eder, ağladıklarında gelip

beşiklerini sallar, öldüklerinde de gidip öbür dünyada onlarla oynar.

Halk çevrelerinde Kuannon ve Cizo ile birlikte, ayrıca Buda azizlerinden biri olan Bindzuru da sevilmektedir. Bu Bindzuru güzel bir kadına fazla alıcı gözle baktığı için gözden düşmüşse de, hastalıkları iyileştirmek gibi bir özelliği vardır.

Budist tapınakları boyalı ya da lake, oymalı tahtadan, sanat yapıtlarıyla süslenmiş yapılardır. Bunların en güzelleri Kyoto ile dolaylarında bulunur.

Tapınış, halka ahlâk eğitimi vermeye yarayan vaizlerle, katolik ayinlerini andıran törenlerden ibarettir: Rahipler dualar ve ilahiler okurlar, diz çökerler, tören küçük çan sesleriyle ayarlanır; mumlar yakılır; tutuşturulan buhurlar havaya kokular saçar; İnananlar dua ederler, ya da "Namu Amida Butsu!" türünden kısa sûreler mırıldanarak Buda Amida'nın kendilerini korumasını dilerler.

*

Japonların çoğu yüzyıllar boyunca önlerine çıkan büyük dinler arasında bir seçim yapmaya kendilerini zorunlu saymadılar: Bunlar, içine bazen Konfüçyüs'ün ahlâki düşüncelerinin de karıştığı, Şinto gelenekleriyle Budist görüşlerden oluşan bir karışımı kabul etmiş bulunuyorlardı.

XVIII. yüzyılla XIX. yüzyılın ilk yarısında kimi düşünürler –bunların en ünlüleri Motoori ile Hirata'dır– gerçekten ulusal, yerli din olan Şintoizmi, yabancı dinler olan Konfüçyanizm ve Budizmin karşısına çıkarıp göklere yükselttiler. 1868'de, güneş tanrıçasının soyundan gelme olan mikadonya gerçek iktidarın geri verilisi sırasında eski Şintoizm resmi din ilan edildi ve Budist kilise devletten ayrıldı.

Bu geçici rekabetlere karşın, özellikle hak ve köylü çevrelerindeki birçok Japonlar her iki dini de benimsemiş bulunmaktadırlar.

*

Dinsel bir yurtseverliğin göklere çıkarılması Japonları, başka ulusların haklarını hor gören ve dolayısıyla insanlığın gerçek çıkarlarına aykırı olan bir emperyalizme götürdü. Nitekim Japon emperyalistlerinin ilkesi olan *Nihon İçi (Önce Japonya)*, tümüyle Şintoizm'den gelmedir.

Bununla birlikte Japonların evrensel uygarlığa, atalara karşı minnet duygusunu, ince terbiyelerini ve gülümser neşelerini yaratan doğa sevgilerini getirdikleri kabul edilebilir.

VII

İRAN'DAKİ DİNLER

Zerdüştlük – Parsilik – Mithraizm – Manilik

Eski çağlarda, şimdi adına İran dediğimiz ülkenin güneyinde asıl Pers'ler, kuzeyinde de Medyalılar oturmaktaydı. İran'ın büyük dini, Zerdüşt peygamberin kurduğu Zerdüştlüktür ki buna Mazdeizm de denir. Fakat daha önce kurulmuş bir din daha vardır: hatta Zerdüş'ten önceki bir Mazdeizm'den de sözedilebilir. Bir de bu peygamberden sonraki bir Mazdeizm vardır. Son olarak da Mazdeizm, yani Zerdüştlük İran'dan kovulunca Parsî'liği doğurmuştur.

İran'ın içinde ise daha önceki dinlere az ya da çok yakın olan, Mithraizm ile Manilik adlı iki din daha ortaya çıkmıştır.

*

Sonradan kendilerine Hint-Avrupalı adı verilen grupların gerek Baltık kıyılarından, gerekse Güney Rusya'dan geldiklerini daha önce görmüştük. Kendilerine *Arya* (*soylu*) adını veren bu gruplar, içlerinden kimileri Hindistan'ı kuşatmadan önce, İran'ı kuşattılar.

Bunlar İran'da esmer, ya da belki de siyah tenli kavimleri hükümleri altına aldılar. Bu kavimlerde Totemik inanç ya da adetler yaşamaktaydı ve Animizm de gelişme halindeydi. Boğa, inek, at, köpek, yılan, kimi bitkiler kutsaldılar. Birçok tabular vardı ve bunlara aykırı davranmak, arıtıcı, temizleyici işlemler yapılmasını gerektiriyordu. Kimisi dost, kimisi düşman olan ruhlar hayvanlara, bitkilere, hatta dinsel alet vd. gibi kimi şeylere can vermekteydiler. Büyücülük çok yaygın haldeydi. Özellikle ölümlerin ruhları canlıları korur sayılıyordu. Bunlar sonradan *Fravaşî*'ler, yani *koruyucu melekler* haline gelmişler ve Zerdüştlükte de az çok rol oynamışlardır.

Kuşatmacılara gelince, bunların *kurban* kavramını belki de Totemizmden almış olduklarını daha önce görmüştük: Bu kavrama çok büyük önem veriyorlar ve onlar da doğayı kaplayan bir ruhlar ale-

mine inanıyorlardı; fakat bunlarda Animizm, daha o zamandan çok-tanrıcılık haline gelen Ahura'dır. Güneş tanrısı Mithra'ya ilişkin bir metinde de söz etmiştik: Bu metin, bu Arya'ların koruyucu tanrılarından İndra, Mithra ve Varuna olduklarını saptamaktaydı. Nitekim bunların adlarına hem İran'da, him Hindistan'da raslanır.

Zend ve Sanskrit dilleri arasında olduğu gibi, iki din arasında da yakın bir benzerlik vardır.

Hinduların Varuna'sı, İranlıların en büyük tanrısı haline gelmişti. Yine bu arada M.Ö. XIV. yüzyıldan beri Hindular da saygı göstermekteydiler. Kurban, İran'da da çok büyük bir değere sahip sayılmaktadır: Ateş, kutsaldır; *haoma* adlı bir kutsal sıvı kullanılmaktadır ve bu, Veda'nın soma'sına bedeldir. Babadan oğula rahip olan ve adlarına *ateş rahipleri* denen bir kast vardır ve bunu Brahman'lara benzetebiliriz.

Bununla birlikte kimi olaylar, uzak bir çağda bir din şifasının İranlılarla Hinduları birbirlerinden ayırmış olduğunu hatıra getirmektedir. Çünkü bu dinlerin birinin lehteki terimleri kimi hallerde, öteki din tarafından hakaretli bir anlamda kullanılmaktadır. Hindistan'da iyicil tanrılar olan Deva'lar (Div'ler, devler) İran'da kötücül iblislerdir. Zerdüşt inananlarından istenen "Amentü" şöyledir: "Deva'lara tapınmaktan vazgeçiyor ve Zerdüştün müridi olduğumu, Ahura Mazda'ya tapındığımı, Deva'ların düşmanı olduğumu beyan ediyorum." Vaktiyle Hristiyanlığa geçen putataparların da eski tanrılarından kimilerini sonradan iblis saydıkları anımsanırsa, bu olay daha iyi anlaşılır. Veda döneminden önceki çağda Hindularca iblis olan Asuralar, Persler için iyilik ruhlarıdır. İndra İran'da Andra adı altında, şifalara, ayrılıklara yol açan zararlı bir iblis haline gelir; Varuna da Varena adı altında şehvet iblisi olur.

Hindulardan ayrılan İranlılar, büyük tanrıları *Ahura Mazdâ* (*Bilgelerin mükemmeli Mevlâ*)nın adı dolayısıyla *Mazdeizm* denen dini kurmuşlardır. Bazen Zerdüşt'ten önceki Mazdeizm sayılan din, bu yüce tanrının yanına Mithra ile bir de Anâihita adlı ana-tanrı koyar. Fakat sonrada Zerdüşt metinlerinde Mithra adına raslanmaz. Bu dinde hayvanların kurban edilmesi ve ölümlerin gömülmesi adetti.

(Anâihita halk arasında çok sevilen bir tanrıça idi, belki de Mezopotampa'daki İştâr'ın bir şekliydi. Bazen bu el değmemiş, tertemiz bir bakireydi; bazense Büyük Fahişeydi; olasılıkla suyun ve dölle bereketin tanrıçasıydı.) İşte Mazdeizmin kendisi bu dinin yerine geçmiştir ve buna, kurucusunun adına dayanarak Zerdüştlük de denmektedir.

Mazdeizmin kutsal kitabı *Avesta* ya da *Zend Avesta*'dır (Avesta metin; Zend yorum demektir).

Kutsal metinler ancak M.S. III. yüzyılda toplanmış ve ancak M.S.IV.yüzyılda da dinin kitabı olarak ilan edilmiştir. Fakat bu yazıların bir bölümü ve özellikle *Gâthâ*'lar diye adlandırılıp Zerdüş'tün yapıtı oldukları ileri sürülen beş türkû, çok daha eski bir çağdan kalmadır.

Daha önce de anlattığımız gibi Avesta 1764'te Hindistan'dan Anquetil-Duperron adlı bir Fransız tarafından getirilmiştir. Zerdüş'tün düşüncelerine hayran olan bu adam onu yerinde, Bombay'daki Parsî'ler nezdinde incelemek istemiş ve yirmi yaşında gemici yazılarak yola çıkmıştı.

*

Yunanlıların Zoroastres, Romalıların Zoroaster, Fransızların Zoroastre diye adlandırdıkları Zarahustra'nın, yani Zerdüş'tün tarihte yer aldığına karşı çıkmaktadır. *Avesta*'yı çok güzel yorumlamış olan Fransız James Darmesteter ona, tapınıştan doğma bir tanrı, *haoma*'nın cisimlenmiş biçimi gözüyle bakar. Hollandalı Kern ise onu bir güneş efsanesinin kahramanı sayar. Bununla birlikte birçok başka eleştirmen de onda tarihsel bir kişilik görmektedir. Örneğin, Nathan Söderblom da böyle düşünmektedir ve şunları yazmaktadır:

"*Avesta*'daki din kendiliğinden oluşmamıştır, bir *kunucu*'dan çıkmadır... *Avesta*'daki inançlar eski Arya dini ile, eski İran putataparlığı ile kıyaslanırsa bir iyileştirmenin istenip gerçekleştirildiği ve ara yerde de yeni bir dinin kurulmuş olduğu açıkça görülecektir."

Zaten bizzat Zerdüş'te kendisinden efsanevi bir varlık gibi değil de, sıradan bir ölümlü gibi söz etmektedir. Söylentiye göre kitap kendisine yüce tanrı Ahura Mazdâ tarafından vahyedilmiş ve o da dinini yaymak için yurttaşlarına vaazlarda bulunmuştur. Kalabalık olan ailesi de kendisinin çalışma yaşamını paylaşmakta ve yaptığı propagandada ona yardım etmekteydi.

Hakkındaki kronolojinin kesin olmadığı kesindir. Genel olarak onun M.Ö. VII. ya da VI. yüzyılda yaşamış olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte başka bir din tarihçisi olan Clemen de Zerdüş'tün M.Ö. 1000 yılında yaşadığını ileri sürmüştür.

*

Zerdüş'ten peygamber daha önceki dini arıtıp temizlemiş, İran

çoktanrıclığını tektanrıclığa doğru yöneltmiş ve çok yüksek bir ah-lâkın kurallarını koymuştur.

Zerdüştlük her şeyden önce Ahura Mazda (buna bazen *Ormazd* ya da *Ormuz* da denir) adlı yüce tanrıya tapınmaktan ibaret-tir: "Ahura Mazda parlak, görkemli, çok büyük, çok iyi, çok güzel Yaratandır; ... çok bilge bir ruhtur, ta uzaklara sevinçler saçar..." Işığın, saflığın gerçeğin tanrısıdır. Azıcık değeri olan tüm özgünlük-ler, vergiler ve en başta yaşama özgünlüğüyle ölmezlik özgünlüğü ondan gelir..

Söderblom'un dediği gibi: "Yahve dışında, antik çağda hiçbir tanrı tektanrıclığa bu denli yaklaşmamıştır."

Ahura Mazda'nın *Ölmez Azizler (Ameşas Spentas)* diye adlan-dırılan yarı-tanrı yardımcıları da vardır ve daha önceki dinlerin ikin-ci derecedeki tanrıları çoğu zaman bunlarla eş tutulur.

Felsefi açıdan bir ikicilik (dualisme) olan Zerdüştlük İyilik İl-kesinin karşısına, Kötülük İlkesini çıkarır ki bu sonuncunun adı *Angra Mainyu (Vuran ruh)* dur, fakat çoğu kez Ehrimen diye de ad-landırılır.

Asıl güçlük, dünyada kötü olan şeyin ne olduğunu anlatabil-mekteydi. Kimi metinler Ahura Mazdâ'nın özünde iki tâli öz, "hi-postaz" görmektedirler: Bunlardan biri yaşamın yaratıcısı olan iyicil düşünce, öbürü ölümü doğuran kuşkudur. Yüce varlığın bu ikinci yönüdür ve kendisinden ayrılarak Angra Mainyu haline gelmiştir. Kötülük iblisi, karanlıkların ve ölümün yapıcısı olan Angra Mainyu aşağı bir alemde yaşar ve temiz olmayan her şeye hükmeder. "Her şeye gücü yeten bir tanrı değil, bir iblis ve geçici olan, kaybolacak olan bir kudrettir.

Fakat ruhta iyilik, maddede kötülük görmeye kalkışılacak olur-sa aldanılmış olur. İyilikle kötülük madde dünyasıyla ruhlar dünya-sını aynı zamanda paylaşmakta ve kendi ellerine geçirmek için sa-vaşmaktadırlar.

Rakibinin yerine geçmek arzusuyla yanıp tutuşan Angra Main-yu, göklere saldırmıştır. Onun da çevresinde seferber ettiği ya da yarattığı yarı-tanrılar vardır, bunlar da Ahura Mazdâ'nın çevresin-deki yarı-tanrılarla savaşırlar. Yüce tanrının her yaratışına büyük ib-lis de bir yaratışla karşılık verir.

Zerdüş'tün çıkışından önce yeryüzünde üç bin yıl geçmiştir. Başlangıçta dünya, bir zevk, safa yeri idi; fakat Angra Mainyu dün-yaya kışı, dolu afetini, yırtıcı hayvanları, insanlarla hayvanlara zarar-lı böcekleri, haraplığı, çoraklığı, ölümü getirdi. İnsanların ruhlarına inanmazlığı, kuşkuyu, tüm kötü içgüdüleri soktu.

Angra Mainyu'nun çabalarına öldürücü bir darbe indirecek olan Zerdüş'tün gelişine değin, aradan üç bin yıl geçti. Her bin yıllık dönemde Zerdüş'tün tohumu ile bir bakireden mucizeli şekilde doğan yeni bir Kurtarıcı ortaya çıktı. Üçüncü bin yılda bu Kurtarıcılarının sonuncusu olan Saoşyant, ölüleri diriltti. Bir göktaş, dağlarda saklı olan madenleri eritti: Ergime halindeki maden inananlar için ılık bir süt, dinsizler için ise bir azaptı. Özellikle kötü olan birkaç insanla iblisler yokoldular. Ötekilerin hepsi ölmezlik şerbetini içtiler. Saoşyant, ya da başka bir söylentiye göre Zerdüş'tün kendisi, temizlenen dünyada bir ayin düzenledi. Böylece kötülüklerden temizlenmiş olan dünya da sonsuz mutluluğa erişmiş oldu.

Kreglinger diyor ki: "Böylece Zerdüş'tün dininde, ne Mısırlıların inançlarında, ne de Hinduların yine de çok derin olan kurgularında raslayamadığımız, yüce bir görüşle karşılaşırız. Dünyanın bir tarihi vardır, dünya evrim yasalarına boyun eğmektedir. Bu yasalar da onu içinde bulundukları halden ölküsel bir evreye doğru götürecektir ve dünyada etkinlik halinde olan tüm güçler, buna doğru yönelmek zorundadır... Zerdüş'e göre dünya, bir plana uymaktadır; tarihsel bir süreçtir; birbirine karşıt güçler arasında yaman bir savaşın geçtiği bir savaş alanıdır. Savaş sonunda bu dünyada ele geçecek olan şey de işte bu mükemmel halin çok güç koşullar altında doğmasıdır: Erdemli insanlar bu halin doğmasına yardım ettikten sonra sonsuz bir mutluluğa kavuşacaklardır.

*

Dünya, gökyüzünü cehennemdeki iblislerle karşı koruyan set olmalıdır. İnsan, her insan, sonucu tüm evrende iyiliğin zaferi olacak olan savaşa katılmalıdır. Böylece her insan yaşamı derin bir anlam edinir, sonsuz bir değer kazanır.

Bundan da temeli dine dayanan ve tüm insani görevlere çok geniş bir kapsam veren bir ahlâk çıkmaktadır: Ahura Mazdâ'nın davasına hizmet eden her şey iyidir, onun zaferine karşı gelen ya da zaferi kazanmasını geciktiren her şey kötüdür.

Görevlerin birincisi, dindarlıktır. Herkesin hak dinine girmesi, Zerdüş'tün buyruklarına uyması, ona yeni yeni inananlar kazandırması gereklidir. Büyülü bir gücü olan "Ahura Mazdâ" adını söyleyerek de, insan korunur ve iyicil etkiler elde eder.

Bir başka görev de içten olmaktır.

Kreglinger diyor ki: "Ahura'nın ülkesi, ıssık ülkesidir; Angra Mainyu'nun ülkesi ise karanlığın ülkesidir. Karanlığı doğurabilecek

ve ancak karanlıkta rahatça gelişebilecek olan eylemlerin hepsi Mazdeist'in yani Zerdüştçünün yaşamından uzak olsun! Hiçbir kavim Persler kadar yalandan nefret etmemiştir.

Bu, karaçalmanın ve aynı zamanda hep kuşkulu yöntemlere başvuran dedikodunun da mahkum edilişi demektir; ancak gizlilik içinde başarılabilen hırsızlığın, hatta borç alma eyleminin de mahkum edilişi demektir: Çünkü insan borcunu geri vermemek için yalana başvurabilir. İnsan, hatta hainlere bile verdiği sözü tutmalıdır. Burada söz konusu olan iyilik ve yardım değil, âdalet ve doğruluktur: Zerdüştlük, iblisin mezhebine girmiş olanlara karşı her türlü merhamet gösterilmesini yasak etmektedir; çünkü bu, bir zaaf olur.

Çalışma da bir görevdir. Angra Mainyu bu dünyaya bunca kötülük getirmiştir; onunla bu dünyada savaşmak, dünyamızı bereketli ve mutlu bir alan haline getirmek için Ahura Mazdâ ile işbirliğinde bulunmak gerekir. Söderblom şunları yazıyor: "Hem dinsel, hem ahlâksal bir ateşle yanan Zerdüşt, bir *ekonomik ve sosyal reform* yapmak amacını güdüyordu. Öküzün ruhu, tamahkâr, açgözlü göçebelerin şiddetli, kötü davranışları yüzünden içine düştüğü sefaleti gökyüzüne haykırmakta, bir koruyucu bulmak için yalvarmaktadır. Zerdüşt de hayvanların bilgili bir yöntemle yetiştirilmesini, otlaklara özenle bakılmasını, oturgan yaşamı, *düzgün bir konutu ve huzurla rahatı* sağlamak için, bir kurtarıcı olarak ortaya çıkmaktadır. Öküz daha iyi davranmak ve kanlı kurbanları ortadan kaldırmak gerekir. Gerçek inanan, çalışkan köylü, işini bilen hayvan yetiştiricisi, doğru ve adil ev sahibi ya da köy ağası Gâthâ türküllerinde aynı anlama gelen sözlerdir. Peygamberlerin hazırladığı tarım programının din bakımından çok büyük önemi oldu: Bu program dine enerjik bir eda ve olumlu bir yaşam ülküsü verdi. Daha sonra, Zerdüştlük yüzünden edindiği gelişme dolayısıyla (*Gathâ*'larda dendiği gibi yalnız otlaklara özen gösterme değil) tarımın kendisi de Zerdüştçülüğün başlıca uğraşı haline gelince, uyanık ve çalışkan çiftçi hep Mazdâ'nın iyi bir hizmetkârı tipi olarak gösterildi.

Ağır olan işini başarabilmek için, insan bedenini beslemeli, ona özen göstermeli, onu geliştirmelidir: Bunun için de örneğin, et yemelidir. Sonra insan Ahura Mazdâ'nın yaratıklarını çoğaltmak için iyi soydan, dini bütün bir kadınla evlenip çocuk sahibi olmalı, bunları da aynı inanç içinde yetiştirmelidir. Asıl ülkü perhiz ve nefse karşı koymakla değil, tarım çalışmaları ve aile birliği ile geçen bir yaşamdır. Ahura Mazdâ'yı ilkin bir tapınağı, sonra da doğru insanın evini kurduğu yeri seyretmek kadar sevindiren hiçbir şey yoktur: Öyle bir ev ki ocağı tütmektedir, içinde adamın karısıyla çocukları,

hayvanları vardır. Böyle bir konutta hayvan da, kutsallık da, otlaklar da çok bol olur."

Böyle bir yaşamın sonunda, bedenle ruh ne olacaktır:

Ahura Mazdâ'ya göre, ateşi, toprağı ve suyu bir cesede değıdirmek kirletmek günahtır.

Onun için, ölümden sonra cesedin, özellikle adlarına *Sessizlik* kuleleri denen silindir biçimi yapılar da köpeklerle akbabalara bira-kılması gereklidir.

Ruha gelince o da o zaman yargılanır, ya ceza görür, ya da ödül alır. Ya cehennem dibine iner, ya göklere, Ahura Mazd 'nın yanına çıkar. Orada da son zafere kadar, tanrısına yardımı sürdürür.

*

Ateş, Işık tanrısı olan yüce varlığı şimgeler. Her tapınakta bir *ateş odası* vardır, bunun içinde sonsuz bir ateş yanar. Hiç kimse buna dokunamaz, hatta solu uyla bile bunu kirletemez. Rahibin ellerinde eldivenler, a zının üzerinde de bir pe e vardır.

*

Zerd şt k  teki dinler üzerinde büyük bir etki yapmıştır.

Paul-Masson Oursel Jainizm ve Budizmin Zerd şt k ile olan benzerliklerini böyle belirtmektedir: Dinin kökeninde " ok insani bir  ncecilik, kurtuluş ve yenileşme yanlısı olmak; aynı ışık ve temizlik kaygısı; kanlı kurbanlara karşı aynı  rpertili nefret, tüm canlılara karşı aynı saygı" vardır. Böylece de Jainist ve Budist gruplaşmaları "İran'da Zerdüşt tarafından girişilen, iyileştirmelerin az-çok etkisi altında olup bitmişe benzemektedirler."  zellikle "bu sayılan niteliklere ikincil bir felsefe ile savaşçı bir ahlak da eklenerek Jainizm ile Budizm arasındaki benzerliğı daha da do rulamaktadırlar." Ancak Oursel varolan başlıca g  l ge işaretten de geri durmamaktadır ve bu, İran'la Kuzey Hindistan'ın birbirlerine olan uzaklığıdır.

Öte yandan Persler Keyhusrev'in fetihlerinden sonra Babilonya bölgesinden sürülen Yahudilerle karşılaşmışlar ve onların  lkelelerine dönmelerine izin vermişlerdir. Bu sayede de kimi Yahudi görüşlerini Zerd şt l ğ n etkisiyle açıklamak mümkün olmaktadır ki sonradan Hristiyan düşüncesi üzerinde etki yapmış olan bu görüşler şunlardır: Tanrının karşısına şeytanı koyan ikicilik; meleklerle inana-ma; ölülerin  lmezlikleri ve sonradan dirilişleri.

Zerdüş'ten sonra Mazdeizm yine eski halk geleneklerine döndü. Ahura Mazdâ'yı yine ilk safta tutarak Anâhita ve Mithra gibi ilkel tanrılara yer verdi.

VII. yüzyılda İran'ı Müslüman Araplar ele geçirdiler. İran nüfuzunun geniş ölçüde etkisi altında kaldılar ama resmi Zerdüştlüğe de son verdiler.

Bunun üzerine Zerdüştlüğe inananlardan bir bölümü Hindistan'a sığındı ki bunlara *Parsî* adı verilmektedir. Bugün bile, özellikle Bombay bölgesinde Parsiler bulunmaktadır. Bombay çevresindeki güzel bahçeler içinde de *Sessizlik kuleleri* yükselmektedir.

Parsilerin dini olan Parsilik, Zerdüştlüğün uzantısı olur. Parsiliğin 90.000-100.000 olarak tahmin edilmektedir.

Grousset'ye göre: "Çağdaş Parsi öğretiler yazılarından öğreti üzerine tümüyle gizemci bir yorum yapmışlardır: Ahura Mazda Ehrimen'le savaşarak olumsal varlıkları ve bağıntılı dünyayı varolmaya çağırmaktadır. Ehrimen de boyuna bu eksik dünyayı yutmaya çalışmaktadır. Onun için Ahura Mazdâ'nın sürekli bir tanrısal inayetle bu dünyayı desteklemesi gereklidir; ta ki, sonunda tamamlanacak olan dünya, tanrının istediği hale gelsin."

Zerdüştlüğün yanında İran'da bambaşka bir din daha görmekteyiz ki, bu da *Mithra dini*'dir.

Hindulara ve İranlılara özgü bir güneş tanrısı olan Mitra ya da Mithra, ışık ve hak tanrısıdır. Her şeyi aydınlık içinde gördüğünden, daha büyük bir denkserlikle yargılayabilir. Zerdüş'tün *Gatha*'larında onun adı geçmemektedir. Fakat bu tanrı halk dindarlığında yine de rol oynamıştır. Mithra İran'da kendisini başlıca tanrı aşamasına çıkaran az çok gizli bir mezhebe konu olmuş olsa gerektir: Bu mezhep onun yanına başına totemizmden gelme kutsal bir hayvanı, boğayı da koymuştur.

Söylentiye göre Mithra bir boğayı dize getirmiş, sonra da kurban etmiştir. Tüm canlı varlıklar, bu boğanın kanından doğmadır. Yaratıcı olan Mithra, yüce tanrı ile insanlar arasında bir aracı, ruhların kurtarıcısı olarak kalmıştır.

Dayanılmaz bir ateş kılığına bürünerek bütün dünyanın yanıp tutuşmasını o yönetecek, bu ateş karanlıkları tümüyle yok edip Zerdüştlüğün Saoşyant'ı gibi, ölüleri diriltecektir.

Böylece Mithra dini, evrensel kurtuluş vadeden bir din olmuştur ve sayısız umutlarda bu kurtuluşa doğru yönelmiş bulunmaktadır.

Kurtuluş dini olduğu kadar, bir gizlem dinidir de. Dine girmek için bir erginleme töreninden geçmek gereklidir. Bu sayede bu dünya üzerinde mutluluk sağlandığı gibi ölüp dirilmeden önce ölmezliğe erişilir.

Bu tapınının yöntemleri arasında da bir boğanın kurban edilmesi vardı. Ayrıca Mithra dininin gerçek kutsama törenleri vardı ve bunlar vaftiz, balla arınma, okunmuş ekmek, su ve şarapla birlikte kurban eti yemektir. Erginler kendi aralarında birbirlerini *kardeş* diye çağırıyorlardı. Yöneticilerine *baba*, en büyük önderlerine de *babaların babası* diyorlardı.

Tertullianus, Mithra dini ile Hristiyan dini arasındaki benzerliği açıklamak için şeytanın dolaplarını ileri sürer. Salomon Reinach ise onun bu kanıtına "Mithra dininin yol ve yönteminin kesinlikle daha önce" olduğunu söyleyerek yanıt verir.

Mithra dini M.S.I. yüzyıldan başlayarak askerler ve onların dogulu yardımcıları tarafından uçsuz bucaksız Roma İmparatorluğuna yayıldı; II. ve III. yüzyıllarda birçok kimseler bu dine girdiler. İmparator Commodus bile Mithra dinine girdi. O zaman yığınlarda evrensel bir kurtuluşa erişmek umudu vardı.

Renan şunları yazmaktadır: "Şayet Hristiyanlığın gelişmesi öldürücü bir hastalık yüzünden dursaydı, bütün dünya Mithra dinini benimseyecekti."

Kendi inancına çok benzediği için, Hristiyan kilisesi bu dine karşı özellikle devingen bir biçimde savaşmıştır. V. yüzyılın başlangıcında da bunu ezme işini başarmıştır.

*

Mithra dininden sonra yine bütün insanlara hitabeden başka bir kurtuluş dini M.S. II. yüzyılda İran'ın ve Babilonya'nın sınır bölgelerinde ortaya çıkmıştır ve adına *Mânîlik* denir.

Dinin kurucusu olan Mânî (Latince Mancius, Fransızca Manès ya da Maniché) İranlı ana-babadan Babilonya'da doğmuştur. İlk adlarına Nazarenler denilen Madéen'lerin yaymakta oldukları Hristiyanlıktan önceki mezhebe girdi ve bunlara Yahya peygamber (aziz Johannes) Hristiyanları da denir. Bu mezhep Yahya'yı gerçek peygamber, İsa'yı ise bir sahtekar sayıyor, bekar kalmanın aleyhinde bulunuyor, her türlü perhiz ve riyazeti reddediyordu.

Mânî Zerdüştlüğü inceledi ve bu dini iyileştirip düzeltmeyi aklına koydu. Bir ara Hindistan'ı da ziyaret edip orada Buda öğretisini incelemek fırsatını elde etti. İran'a dönünce kendini Buda, Zerdüşt ve İsa ile bir tutarak dinini yaymaya başladı; dinine girenler de oldu; fakat Zerdüştçü rahipler kendisine baskı yaptılar, sonra onu mahkum ederek 276'da altmış yaşında olduğu halde derisini yüzdürüp idam ettirdiler.

Mânîlik İran ve Babilonya görüşlerinin bir bireşimidir, içinde Budist ve Hristiyan öğeler de vardır. Söderblom'a göre Mânî'nin başlıca arzusu "eski çağ bilgeliliğinin buyruklarını kaynaştırarak evrensel nitelikte bir kurtuluş doktrini kurmaktır."

Ana düşünce bir yandan İyilik, yani ışık ve ruhla; öbür yandan Kötülük, yani karanlık ve beden arasındaki karşıtlıktır. Evren bir iyilikle kötülük karışımıdır; ruhla bedenin birleşmesi yüzünden, insan da öyledir. Maddenin içine hapsolup acı çeken ruhları kurtarmak gereklidir. Tüm ruhlar arınıp doğal yerleri olan Işık Gökü'ne çıktıkları zaman bir karmaşa olacak, dünyanın sonu gelecektir.

Hristiyanlara hitabeden Mânî Eski Ahit'in (Tevrat'ın) şeytan işi olduğunu; aziz Paulus'un yazdıklarının değer taşımadıklarını ileri sürüyordu; ona göre gerçek İsa bir ışık habercisiydi, cismani yaşamı ve ölümü ise sadece bir dış görünüşten ibaretti. Mânî kendisini de İsa'nın haber verdiği ve yapıtını tamamlayacak olan Kutsal Ruh (paraclet) diye tanıtıyordu.

Mânî'nin müritleri iki çeşitti: Bunlardan *cennetlik ya da yetkin* olanlar evlenmiyorlar, şarap içmiyorlar, balık etinden başka et yemiyorlardı; *mümin ya da dinleyici* olanlar ise evlenip normal bir yaşam sürüyorlardı ama her türlü tamahtan ve yalancılıktan sakınmak zorundaydılar.

Mânîlik'te oruç tutmak, bize ışığı gönderen güneşle aya dua etmek ve ayrıca vaftizle –kimisi zaman avuntu adı altında da yaşamın son deminde yapılan– erginleme (initiation, komünyon) veya *eucharistie* (yani peygamberin et ve kanını temsilen şaraba batırılarak yenen ekmek), kardeşçe, bir arada yenen yemekler de vardı.

V. yüzyılın sonuna doğru da Mânî'nin bir müridi olan Mazdek komünizmi öğütlemiş, mal-mülkle kadınların ortaklaşa olmalarını salık vermişti.

Mânîlik, bireşimi olmak emelinde bulunduğu tüm dinler tarafından baskıya, işkenceye uğradı. İran'dan kovulunca Türkistan'a, Moğolistan'a, Çin'e, ayrıca da Suriye'ye, Mısır'a, tüm Kuzey Afrika'ya yayıldı. Aziz Augustinus bu dinin hasmı olmadan önce bir ara bunu kabul etti. Mânîlik XI. yüzyılda adına *Cathare*'lar ya da *Albi*

geois'lar denen mezhep tarafından Fransa'ya sokuldu, fakat zalimce bir baskı ve işkenceye uğradı, sonunda da üyeleri Engizisyon tarafından yok edildi.

*

İran dünyaya çok görkemli dinsel düşünceler armağan etmiştir.

İlkin ve her şeyden önce, İyilikle Kötülük arasında çok geniş ve evrensel bir savaş düşüncesini vermiştir (Bu düşünce, Zerdüşt'ünkinden başka tema'lara ve örneğin adaletle ayrıcalık, barışla savaş arasındaki çatışmaya da uygulanabilir). Bu görüş, her insanın bu geniş ölçüdeki savaşa katılması gerektiğini, her insan yaşamının buna bağlı olması gerektiğini düşündürmektedir; bu ise insan yaşamına derin bir anlam ve engin bir değer verecektir.

Tam bir içtenlik, verimli bir çalışma, aile arasında iyi geçinmeden ibaret olan Zerdüşt ülküsü, bu soylu öğreti ile çok güzel bir uyum halindedir.

Diğer yandan Mithra dini de hiç olmazsa bu dine girip büyük umutlarla bir araya gelen erginler arasındaki kardeşliğin ilerlemesine yardım etmiştir.

Mânîlik ise tüm büyük dinlerin tanrıya doğru yaptıkları en yüksek atılımlar arasında bir birleşmenin mümkün olduğu yolundaki yüce düşüncenin temsilcisi olmuştur.

VIII

BATI ASYA DİNLERİ

*Sümerlerin dini – Asur-Babillilerin dini – Hititlerin dini
Frikya'nın dini – Fenike'nin dini*

Batı Asya'da ya da kimi zaman dendiği gibi Asya yakın-doğusunda da çoğu kez aralarında benzerlikler bulunan çeşitli dinlerle karşılaşmaktayız ve bunların kimileri, diğerleri üzerinde etki yapmıştır.

Bu bölgelerde yerli halkla Hint-Avrupahılar ve Semitler karşılaşmışlardır. Genel olarak bunlar şöyle ayrılırlar: Güney Semitleri (Babilonyalılar ve Asurlular), Batı Semitleri (Fenikeliler, Filistinliler, İsraililer), Güney Semitleri (Habeşler ve Araplar).

Filistinlilerle İsraililerin dinleri bundan sonraki bölümde incelenecektir. Daha ileride de habeşlerle Arapların dinleri ele alınacaktır.

Bu bölümde Sümerlerle onların yerine geçmiş olan Asur-Babilonyalıların dinleri; daha sonra onların miraslarına konmuş gibi görünen Hititlerle Frikyalıların ve son olarak Fenikelilerin dinleri kısaca anlatılacaktır.

Gerek yerin altında, gerekse üstünde olmak üzere bu bölgelerde yapılan araştırmalarla büyük sayıda arkeolojik, yazıtsal ve edebi belgeler bulunmuş; bunlar, Asya yakın-doğusu hakkındaki bilgileri birçok noktalarda yenilemiştir. Bu arada balçık üzerine yazılan belgelerin doğruluğunu göstermek için bunların üzerlerine basılan yassı, ya da silindir biçimi mühürler de özellikle incelenmiştir.

*

Mezopotampa'ya –yani Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölgeye– egemen bulunan ve adına Kuzey Semitleri denen grup bu nehrin deltasına girince, *Sümerler* diye adlandırılan kavimlerle kar-

şılaştı. Son zamanlarda yapılan incelemeler, bu kavimlerin önemini ortaya koymuş bulunmaktadır.

Aynı dönemde, Sümer bölgesinin Kuzeyinde Bağdat'a kadar olan yerlerde Akad ülkesi vardı ve burada da daha önce kurulmuş olan Babil kenti bulunuyordu.

M.Ö. IV. bin yılın ortasıyla III. bin yılın ortası arasında Sümerler üstün bir nüfuza sahip oldular.

Onların uygarlığı ile Hindistan'daki Dravidyen'lerin uygarlığı arasında ilişki kuranlara ve Masson-Oursel'in dediği gibi "Hint döneminden daha önceye ait olup *Sümer Dravidyen* olması muhtemel bulunan bir kültürün varolduğunu" sananlara raslanmıştır. Ayrıca Sümer uygarlığı, Mısır uygarlığının başlangıcına da benzetilmiştir: Her iki uygarlık da bir deltada doğmuş bulunmaktadır. Mısırlılar deltalarını hazır bulmuşlarsa da, Sümerler kendi deltalarını kendileri yaratmak zorunda kalmışlardır. Türkistan bozkırlarından ya da Elam dağlarından inen Sümerler hem denizci, hem tarımcı bir kavim haline gelmeden önce kanallar açmak, sulama ve kurutma işleri yapmak zorunda kalmışlar; tahıl ekip yetiştirerek bunları dünyanın geri kalan bölümüne de öğretmişlerdir. Ayrıca yapı, seramik ve yazı işleri için balçık kullanmasını da öğrenmişlerdir. Bu konuda sık sık anacağımız Masson-Oursel'in dediği gibi, "bu çeşitli işler için yapılması gereken işlem, yuğurulabilen bir maddeye biçim vermektir. Sümer efsanelerinin içindeki metafiziği de bu tema az-çok ifade etmektedir."

Sümerler kutsal varlıklara sahiptirler, onlara ilkel totem'ler miras kalmıştır: Kartal, boğa, arslan, gibi.

Animizm, güneş, ay, zühre gibi yıldızlarda tanrılaşan ya da ilerde tanrılaşacak olan ruhlar bulunduğuna inanmaktaydı.

Tanrılar bir kentten ötekine değişmektedir. Yerli olan bu tanrılar çoğu zaman kadındır ve "*Evrensel Ana*" diye adlandırılıp Akdeniz'den Bengal körfezine dek uzanan bölgedeki Egeliler, Asyalılar ve Dravidyenlerin tapındıkları büyük tanrıçanın parçalarıdır. Bunlardan Tiamat, Okyanus tanrıçası; Nana ya da Nina da Babilonya'daki İştâr'ın aslıdır. Parlak bir geleceğe aday olan tanrı Marduk, Tiamat'a galip gelerek maddeye biçim veren ve Delta'yı halletmiş olan yaratıcıdır. Tüm bu tanrılar Babilonya dininde yine ortaya çıkacaklar ve dünyanın yaratılışı ile tûfan hakkındaki Sümer efsaneleri orada da işlenecektir.

Tanrılar insanı kendilerine tapınsın ve kendilerini beslesin diye yaratırlar. İnsan, bir tanrının can verdiği balçıktan yapılmadır.

Hükümdarlar tanrıların oğullarıdır: Doğanın bereketliliğini,

suların kabarmasını sağlayan, bitkilerin gelişmesini yöneten onlardır.

Dağlardan indikleri sanılan Sümerler, "yüksekliklere tapınış" ı korumuşa benzemektedirler; "Mezopotomya'ya yerleşince de, bu tapınıştan esinlenerek *Tanrıdağı* diye adlandırılan *Ziggurat* (ya da *Zikkurat*)ları yani yedi katlı som ağır kuleleri inşa etmişlerdi. Bu kulelerden Ur ve Musul yakınında Horsâbad'da bulunanlar bize, bunların somut örneğini vermektedirler. *Babil Kulesi* ise bunların en ünlü örneği olmuştur."

*

Bir ya da birkaç Semit grubu Sümerlerle Akadları egemenlik altına alma işini başardılar. M.Ö. III. binyılda başlayan fetih işi, II. binyılın başında tamamlandı.

Delta'ya Babilliler (ya da Kaldeliler), daha kuzeye de Asurlular yerleştiler. Babilliler daha aydın insanlardı; nitekim dinin ve sanatın öncüleri de onlar olmuşlardır. Asurlular ise daha güçlü, daha haşin, daha savaşçıydılar. Asurlular Babillilerin egemenliği altına girmeden önce, uzun zaman onların egemenliği altında kaldılar. Fakat Babilliler uyruk durumunda oldukları zaman bile, Yunanistan'ın Roma üzerinde yaptığına benzetilebilecek olan düşünsel bir hegemonyayı yürüttüler. İnançların başlıcalarını veren onlar oldu. Bu koşullar altında bir *Asur-Babilonya Uygarlığı*'ndan sözede-biliriz.

Büyük bir hükümdar olan Hamurabi (2003-1961), Masson-Oursel'in "Sümer-Semit bireşimi" diye adlandırdığı işi başardı.

Sümerler kendi tanrıları ile efsanelerini, Semitler de zengin ve yumuşak olan, her biçime girebilen dillerini ve politik dehalarını ortaya koymuşlardı: Siteleri ve Sitelerle birlikte tanrılarını da grupladılar.

Tanrılar yerli niteliklerini korudular. Kendi siteleri üstün geldiği zaman, tanrılar da az çok bir egemenlik kuruyorlardı; öteki tanrılar onlardan sonra gelmekte, ya da kimi zaman onlarla kaynaşmaktaydılar.

Nippur tanrısı olan Enlil (ya da Bel) in büyük bir nüfuzu vardı.

Tevrat'ın birinci kitabı olan *Tekvin*'in anlattığına göre Hz. İbrahim'in çıktığı kent olan Ur'da, bir ay tanrısı olan Sin hüküm sürmekteydi. Onun oğlu olan şamaş, bir güneş tanrısı, aynı zamanda da adalet tanrısı idi.

Babil'deki tanrı, Marduk'tu. Yaratılış efsanesi ona bağlanır ve tufan efsanesi de bunun uzantısıdır. Sümer kökünden olan bu efsaneler, Hamurabi döneminde yazılmışa benzemektedirler.

Marduk öteki tanrılar tarafından Okyanus tanrısı Tiamat'la savaşmaya çağırılır, onlardan tüm yetkileri alır. Tiamat'ı yener, denize sınırlar çeker, tanrılara tapınan, hizmet eden, onları koruyan bir varlık bulunsun diye insanı balçıktan yaratır.

İnsanlardan hoşnut kalmayan kimi tanrılar, onları yoketmeyi kararlaştırırlar. Tanrılardan birisi olan Ea, sevdiği bir insan olan Ut-Napiştım'ın rüyasına girer, ona bir gemi yapmasını emreder. Bu adam geminin içine ailesini, işçilerini, davalarını, kırlardaki hayvanları, tohumlarını yerleştirir. Derken tufan başlar, insanların hepsi boğulur. Tanrılar bu durum karşısında korkuya kapılırlar. *Tanrılar kraliçesi* olan İştâr sızlanmaya başlar. "Çok eski insan ırkı yeniden balçık oldu; ben de kavmimi yokeden bu fırtınanın çıkmasını *Tanrılar Kurulu*'nda onayladığım zaman korkunç bir şeye razı olmuş meğer!" der.

Fırtına olanca gücüyle tam yedi gün sürer. Ut-Napiştım bir güvercin salıverir, kuş geri gelir; bir kırlangıç salıverir, o da geri gelir; sonra bir karga salıverir, o geri gelmez. Bunun üzerine gemisini durdurur, dağın doruğunda bir kurban keser, tüm tanrılar da "sinnekler gibi" bunun çevresine üşüşürler. Tufanı düzenlemiş olan tanrı Enlil, tasarısını açığa vurmuş olan Ea'ya, kendisine kalleslik etti diye çıkışır; sonradan yatışır ve UtNapiştım'le karısına ölmezlik yetisini bahşeder...

Babil öteki kentlerden baskın çıkınca onun tanrısı olan Marduk büyük tanrı olur. Hamurabi zamanında kendi çeşitli yönleri sayılan öteki tanrıları da içine alıp yutar: Karanlıkları aydınlattığı için Sin'dir; egemenlik tanrısı olduğu için Enlil'dir; adalet tanrısı olduğu için Şamaş'tır vd.. M.Ö. VI. yüzyılda ise hâlâ en yüce tanrı yine odur.

Söderblom diyor ki: "Hükümdar Nabuhod nosor (Buhtunasr) kuramda değilse bile uygulamada Marduk'u kendi kişisel ve tek tanrısı saymaktaydı. Mezopotamya krallarından hiçbiri tanrı kavramı bakımından tektanrıcılığa onun kadar yaklaşan bir görüşe sahip olmamıştır. Devletin dini çoktanrıci idi ve öyle kaldı. Buhtunasr tahta çıktığı zaman Marduk'a ithaf edilmiş güzel bir duanın da yazarıdır. Bu hükümdarın dindarlığı, Babilonya ve Asur tahtlarına kendinden önce çıkanlarınkini derinlik ve saflık bakımından geçmektedir.

M.Ö. II. binyılın başında büyük hükümdar Hamurabi'ye 282

maddelik bir yasayı dikte etmiş olan Şamaş, yani Marduk'tur ve bunu adalet tanrısı olarak yapmıştır. Bu yasanın kimi soruşturma yöntemleri pek üstünkörüdür ve kimi cezaları da aşırı derecede serttir; fakat içinde yine de akıllıca hükümler vardır.

Cezaların sertliği bakımından şu örnekler verilebilir: Zina ile suçlanan, fakat suçüstü yakalanmayan bir kadın; büyücülükle suçlanan bir erkek nehire atılır. Eğer suçlular nehir bunları "alır". İhmal yüzünden emzirdiği çocuğun ölümüne neden olan bir sütününin memeleri kesilir vd.

Dinden ancak yasanın başlangıcı ile bitişinde sözcülmektedir. Bu da Babillilerin dini hukuktan ayırdıklarını ileri sürme olanağını vermiştir.

H.Berr, bu ünlü yasayı içeren sütunun Sus'ta 1901-1902'de bulunduğunu yazmaktadır. Samuel Reinach da "Orpheus" adlı yapıtında bu konuda şunları yazıyor: "Güneş tanrısı Şamaş burada, Kutsal Kitap'ta sözü geçen Tur-u Sina'daki tanrı rolünü oynamaktadır. Hamurabi yasaları ile Musevi yasaları arasında, sırf raslantıyla açıklanamayacak benzerlikler vardır. Oysa, Hamurabi yasası, Musevi yasaları için ileri sürülmesi gelenek haline giren tarihten *altı yüzyıl* önce yapılmıştır; eğer Musevi yasaları Musa'ya tanrı tarafından telkin edilip yazdırıldıysa, tanrı Hamurabi'nin yapıtından aşırılmış demektir. Böyle bir sonu Alman bilginlerinin en ünlüsü olan İmparator II. Wilhelm tarafından haklı olarak kabule değer görülmemiştir; bu bilgin hükümdar bir amirale yazdığı mektupta tanrının zaman zaman Hamurabi, Musa, Carolus Magnus (Şarlman), Luther ve kendi büyükbabası I. Wilhem gibi büyük adamlara esin verdiği sonucuna varmaktadır."

Marduk'un yanı sıra halkça en çok sevilen tanrı, İştardır. İştarda sabah ve akşam yıldızının (Zühre'nin), aşkın, analığın ve döl bereketinin tanrısıdır. Tapınaklarında kutsal fahişeler hizmet ederler.

İştarda kendisine çocuk, çoban, efendi de denen- Temmuz'un anası, ya da karısı, ya da sevgilisidir. Temmuz kimi efsanelere göre bir yabandomuzu; başka efsanelere göre de İştarda kendisi tarafından öldürülür. Cehenneme iner. İştarda ağlayıp sızlar. Gidip onu "karanlıklar evinde, bir kez içine girilince kimsenin geri gelmediği evde" aramak ister. Onu cehenneme bırakırlar, fakat yedi katının herbirinden geçerken, urbasının bir parçasını vermek zorundadır, böylece de cehennem kraliçesinin karşısına çırpılıp gelir, kraliçe kendisini hapsedip alıkoyar. İştarda böyle mahpusken toprak kurur; kısırlaşır; yeryüzünde arzu, istek diye bir şey kalmaz. İnsanlarla hayvanlar yokolacaklardır. Kurbanlıktan korkan tanrılar,

cehennem tanrıları nezdinde girişime geçerler. İstar serbest bırakılır ve dirilen Temmuz da yanında olduğu halde yeryüzüne döner. Daha sonraki bazı metinlere göre genç tanrı Temmuz'un yarısı aşk tanrıçasına, öbür yarısı cehennem tanrıçasına ait olacaktır. Doğanın, kışın ölüşü, yazın dirilişi böyle açıklanmakta ve bitkilerin yeniden yetişmelerini sağlamak amacını güden dinsel yöntemler böylece haklı gösterilmektedir. Kadınlar Temmuz'un kayboluşu yüzünden ağlayıp sızlarlar. Kutsal dramlar sergilçnerek tanrının ölüp yeniden dirilişi anılır.

Denis Saurat bu dramlardan birini şöyle anlatmaktadır: "İlkin tanrı görkemli bir alayla kente girmektedir. Sonra bir felaket sonucu hapse atılır. Dağın eteğinde yargılanır. Yandaşları kentte ayaklanma çıkarırlar. Karısı tanrılara yalvarır, ağlayıp sızlar. Tanrı ortadan yokolmuştur. Tanrıça askerler tarafından korunan mezara gider. Tanrı mezarın içindedir, mezarın üstü de yeni yeni sürmeye başlayan yeşil buğdaylarla kaplıdır. Tanrıdan önce iki hırsız da yargılanmış bulunmaktaydı. Bunlardan biri ölünce Babil'in kapısına asılır ve öbür dünyaya tanrı ile birlikte gider. Ötekinin ise suçsuz olduğu anlaşıl原因arak serbest bırakılır... İyilik tanrıları toplanırlar; bir savaş başlar; şeytani güçler yenilir. Dirilen tanrı da muzaffer bir eda ile dağın içinden çıkar... Mezopotamya'da Eski Ahit'in başlıca verilerini, yani dünyanın yaratılışını, Tûfan'ı ve Hz. Nuh'u bulduktan sonra burada da İncil'in ana konusunu yani tanrı'nın zaferini, ölüşünü ve dirilişini buluyoruz."

İstar'la ilgili bir başka efsane daha, Gilgames kralı efsanesi de vardır. Tanrıça krala aşık olur ama Gilgames onun bütün sevgililerini öldürdüğünü bildiğinden, kendisine yüz vermez. Fena halde alınan İstar, kralın üzerine azgın bir boğayı saldırtır. Kral, dostu Engidu'nun yardımıyla boğayı alteder. Bu Engidu kıllarla kaplı, çok bilge bir yaratıktır (belki de bir arslandır). İstar Engidu'yu lanetler, o da ölür. Cüzzama tutulan Gilgames da ölmekten korkar. Cennetlikler adasına, atası Ut-Napiştim'e akıl danışmaya gider. Daha önce de gördüğümüz gibi bu adam, Tûfan'dan kurtulmuş ve ölmezliğe erişmiştir. Atası, Gilgames'in cüzzam hastalığını iyileştirir, ona bir de gençliği geri getiren bitki verir. Gilgames bunu ele geçirir ama bir yılan bitkiyi yer.

Ölümler tanrısı Gilgames'in Engidu ile görüşmesine izin verir. Engidu acı gerçeği krala bildirmekten çekinmektedir. Sonunda, savaşlarda ölenler dışında, ölümlerin ne denli mutsuz olduklarını ona anlatır:

*Kendisine kimsenin aldırmadığı insan,
– Ki sen de, ben de görmüştük böylelerini, –
Açlıktan kıvranıp durur, yiyecek bulamaz,
Sokağa atılanları yemek zorunda kalır...*

Asur kralı I. Sargon (ya da Şarrukin) ile ilgili bir başka efsane daha vardır ki, İştar'ın bunda da adı geçer. Kralın babasının kimliği bilinmemektedir, bir sepete konup Fırat'a salıverilir, bir köylü onu kurtarır, İştar da onu görüp âşık olur, krallığa yükseltir. Samuel Reinach'ın belirttiği gibi, bu efsanenin konusu da Musa ve Romulus'la ilgili efsanelerin konularının eşidir.

Tanrıların hepsinin Marduk'a toplandıkları Hamurabi döneminde "semitik olan İştar'ın adı tanrıça adı ile aynı anlama gelen bir tür ismi olur ve tüm tanrıçalar onun karşısında hemen hemen kaybolur."

Asurlular başka tanrılara ve bu arada İştar'a tapınmakla birlikte, bir de başlıca tanrıları vardı ki bu, onların ulusal tanrıları haline gelmeden önce Asur kentinin tanrısı olmuştu ve adı da Asur'du. Asurlular yeryüzünde Roma'ya dek dünyanın bir eşini daha görmediği korkunç bir askeri güç kurduktan sonra, zaferlerinin peşinden bir takım korkunç zulümler yaparak tanrılarına saygı gösterdiklerine inanırlardı. Masson-Oursel bu konuda şöyle diyor:

"Savaşta yenilenler toptan öldürölüyor, halk toplulukları yığın halinde sürgün ediliyor, düşmanın saygı gösterdiği kralların cesetleri mezarlarında yokediliyor, tanrı tasvir ve heykellerine el konuluyordu; Ninova'nın egemenliğini sağlayan yöntemler işte bunlardı, fakat yine bu yöntemler ona karşı öylesine hınç beslenmesine yol açtı ki, bu ülkenin yokedilmesi üzerine tüm Batı-Asya'da herkes rahat bir soluk aldı."

Özellikle Kalde'deki dinsel yaşamın öteki yönleri daha az tiksinti vericidir. *Çile mezmurları*'nda tanrılardan gerek kendilerine karşı, gerekse başka insanlara karşı işlenmiş günahların bağışlanması istenmekteydi; bu da bu ilahilere ahlâksal bir kapsam veriyordu. Bu şiirlerden kimilerini Tevrat'ın mezmurlarına benzetenler olmuştur.

"Yüreği üzgün, acılı ve yakınmalı gözyaşlarının ve acı ah-u vahların ortasında, bir güvercin gibi, gece gündüz yana yana ağlayıp inliyor. Merhametli tanrısına yabani bir inek gibi sesleniyor."

Bir şiir de *Iştrap çeken Dürüst Adam* konusunu işlemektedir. Başına türlü felaketler gelmiş dürüst bir kimse, haketmediği bunca felakete kurban oluşuna şaşmaktadır. Tanrı Marduk da ona acır,

malını mülkünü geri verir.

Bir *Bilgelik Kitabı*'nda akıllıca düşüncelere raslanmaktadır: "Bilge insan, bildiğinden daha azını biliyormuş gibi görünür." Sana kötülük edene iyilik yap."

*

Babil ve Asur'daki politik rejim her zaman bir teokrasidir. Bütün iktidar bir tanrıdan ya da tanrılardan gelmektedir. Kral, tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Başlıca görevi tanrıları gözetmek, onları beslemektir.

Tapınının esas eylemi olan kurbanın konusu da budur. Görünüşe göre kurbanlık hayvan, inananın yerine geçmektedir, yoksa tanrı insanın kendisini yiyecektir. Nitekim bir şiirde şöyle denmektedir:

"Canı için kuzuyu verdi.

İnsanın başı için kuzunun başını verdi."

Sonradan Yahudilerin de benimsedikleri bir adet vardır ki şöyledir. Çile yortusunda bir teke bulunur, halkın ne denli günahı varsa sanki bu tekenin sırtına yüklenir, sonra hayvan çöle doğru kovalanır. Kalde'de bu eylemle ilgili tüm yöntemlere raslanmaktadır; tüm kurtuluş umutlarının tanrısal kuzunun kurban edilmesine bağlı olduğuna inanılmaktadır. Nitekim Kalde'deki bu kurban yöntemi sonradan Batı'ya da yayılmıştır.

*

Koyunun karaciğerine bakıp falcılık yapmak yüzünden, Babililer kimi anatomik gözlemlerde de bulunmuşlardır.

Öte yandan, yıldızların Ziggurat'lar (Tanrıdağı) üzerinden rasat edilmesi de onların zihinlerinde büyük bir yer tutmuştur: Gök-yüzünde birtakım olayların geçeceğini önceden haber veren belirtilere raslanmaktaydı. Müneccimlik böylece yıldızlar üzerine önemli araştırmalar yapılmasına yol açmış; bu sayede doğanın determinizmi ve zamanın ölçülmesi hakkında değerli sonuçlara varılması mümkün olmuştur.

Kaldeliler günleri uğurlu ve uğursuz diye de ayırdetmekteydiler: Her yedi günlük dönemin ilk günü tabu (tekinsiz) idi, hiçbir işe o gün başlamak doğru değildi ki, Yahudilerin Sabbat (sebat) günü,

kökünü bundan almaktadır. Haftanın yedi günü kutsal yıldızların adlarıyla gösterilmektedir ki Yunanlılarla Romalılar da bu geleneğe uymuşlardır. Her yıldızla ilgili tanrının niteliklerinin, o gün doğmuş olan kimse üzerinde etki yapacağı kabul edilmektedir: Ay'ın, Merih'in, Jüpiter'in etkisi altında olan insanlar vardır.

Başka yerlere yayılmış olan dinsel düşüncelerin çoğu –Yahudiler de *Babil tutsaklığı* sırasında yetmiş yıl oturmak zorunda kaldıkları– Mezopotamya'dan çıkmıştır ki başlıcaları: Gökyüzünün değeri, günahları bağışlatan kurbanın değeri, Yaratış ve Tufan efsaneleri, mevsim değişmelerinin bir tanrının ölüşü ve dirilişi ile açıklanmasıdır.

*

Günümüzde Sümer kavimlerinde olduğu gibi Hititlere de büyük önem verilmektedir. Bunların Hatti diye adlandırılan İmparatorlukları, M.Ö. II. bin yılda Küçük Asya'da ve özellikle Kapadokya'da büyük bir gelişmeye kavuşmuştur.

Sanıldığına göre Hint-Avrupalılar burada –bugün *pro-hitit* diye adlandırılan– Önasya kavimlerine, ülkenin adını değiştirmeksizin, egemen olmuşlardır. İşte, Hitit adı altında anılanlar, bu Hint-Avrupalılardır.

Bunlarda tanrısal boğa, kutsal yılan gibi totemik olmaları muhtemel kimi kalıntılara raslanmaktadır.

1893-1894'te Fransız Chantre tarafından eski başkent olan Hattus'da kimi çivi yazılı tabletlerin bulunması üzerine Alman Winckler Kapadokya'da, eski Hattus'un bulunduğu Boğazköy'de kazılara başlamıştır. 1906-1935 arasında yapılan bu kazıların, Hititleri tanıtmak bakımından, özel yardımları olmuştur.

Başlıca tanrı, Arınna adlı Güneş Tanrıçası idi ve aynı zamanda "Hatti Kraliçesi" idi. Onun kocası da fırtına tanrısıydı.

Kimi Hitit heykelleri yorumlanarak bunların, Kibele, Attis ve bir çeşit Dionysos gibi Frikyalıların asılları oldukları yolunda bir olasılığa varılmıştır. Sanıldığına göre bu noktada Frikyalılar Hitit'lerin dinsel miraslarına konmuş bulunmaktaydılar.

*

Kesin olan şu ki Frikyalılar Hatti'ye Avrupa'dan gelen bir itiş sonunda, Trova'nın 1180'e doğru zaptından sonra, M.Ö. XII. yüzyılın başlangıcında yerleşmişlerdir.

Başlıca tapındıkları, adı Ana-Tanrıça Kibele olan bir tanrıça ile onun oğlu ya da sevgilisi olan Attis'tir; Attis ölür; tanrıça ağlaya ağlaya onu aramaya çıkar; sonra genç tanrı dirilir. Onun ölüşü ile dirilişi Mart sonunda bir çeşit kutsal haftayla anılır ki bu, bitkilerin kayboluşlarını, sonra yeniden ortaya çıkışlarını simgeleştirmektedir.

Adlarına *Galle* denen rahipler hadımdırlar: Kanlı bir şenliğin cezbesi içinde kendi erkeklik organlarını keserek tanrıçanın heykeli önüne atarlar. Kadın gibi giyinirler, kadınların hareketlerini, davranışlarını izlerler. Başlarında, adına *archigalle* denen, bir çeşit papa vardır.

Bugün tam Vatikan'ın bulunduğu yerde bir Phrygianum bulunmaktaydı ve orada sırtına görkemli urbalar giymiş bir başrahip, bir kutsal hafta boyunca, Kibele ve Attis onuruna ayinler kutluyordu.

Friky'a'da bir de şarap ve sarhoşluk tanrısı Dionysos'a tapınış vardı ki, bu nedenle zevk-eğlence ve içki alemleri yapılıyordu.

Frikya daha sonra Mithra dininde ölmezliği muştulayan bir gizem ve bilgelik dini görerek, bunu elverişli biçimde karşıladı.

*

Akdeniz kıyısında, Filistin'in kuzeyinde, Karmel dağı ile Okra dağı arasında semitik asıldan bir kavim, yani Fenikeliler yerleşmişlerdi. Bunların limanları olan Sur, Sayda ve Cübeyl (Byblos), M.Ö. II. bin yılın ortalarında zaten çok gelişmiş durumdaydılar.

Ake-Mikene deniz egemenliğinin Dol'lular tarafından yıkılmasından yararlanan Fenikeliler bütün Akdenize yayılarak ticaret merkezleri ve sömürgeler kurdular, bunların da en ünlüsü Kartacadır.

Fenike'nin dini ile onun güney komşusu olan Filistin'in dini arasında sıkı benzerlikler vardır. Zaten Fenikelilerin de Filistin'den geldikleri söylenmektedir. Bu din, bundan sonraki bölümün başında incelenecektir.

1929'dan başlayarak eskiden Ras Şamra olan Ugarit'te yapılan verimli kazılar, M.Ö. XIV. yüzyıldan kalma dinsel bir edebiyatın gün ışığına çıkmasına hizmet etmişlerdir.

Tapınış, yerli tanrılara hitap etmekteydi; bunların kimileri erkildi ve adlarına *Baal* (çoğulu: *Baalim*) ya da *El*, bazen *Melek* (kral), ya da *Adon* (Hazret) denmekteydi; diğerleri ise dişildi ve adlarına *Baalat*, *Milkat* ya da *Aştoret* yani *Astarte* denmekteydi (Görünüşe göre *İştar* sözcüğü *Aştar* diye söylenmekteydi; Fenike dilindeki *Aştoret*, Yunan dilindeki *Astarte* deyimleri buradan gelmektedir). Baal ile Baalat bir çifttiler ve birleşmelerinden döl bere-

keti ve yaşam doğuyordu.

Cübeyl (Byblos) tanrısı Adonis, Astarte'nin sevdiği genç bir avcıydı; bir yabandomuzu tarafından avda öldürüldü, sevgilisi onun ardından ağladı; sonra Adonis dirildi (Salomon Reinach'ın "Orpheus" adlı yapıtında yazdığına göre Adonis kutsal bir yabandomuzuydu ve kendisine bir kadınlar klanı tapınmaktaydı. Bunlar her yıl bir kurban şöleninde onu yiyorlar, sonra bir başka yabandomuzu satın alıyorlardı).

Tanrısals çift Kartaca'da Baal Haman'la Tanit'ten oluşmaktaydı. Tanit belki Kuzey Afrika'dan çıkmaydı, sonradan Kartacalı oldu. Tanit herhalde Fenike Astartesi'nin Afrikalı şekli olsa gerektir. Kartaca'da ayrıca bitkiler tanrısı Esmun'a da tapılıyordu. O da Adonis gibi ölüp sonradan dirilmişti. Kartaca'da bir *kutsal fahişeler sınıfı* vardı ki büyülu çalışmaları toprağın, davarın, insanların döl bereketini sağlamaktaydı.

Tanrılar her şeyin ilkinin istiyorlardı. Kimi tanıklara göre kendilerine ilk doğan erkek çocuğun kurban edilmesi bununla izah olunmaktadır. Ayrıca Fenikelilerin günahlarını bağışlatmak için, ya da sömürge zaptı ve savaş için sefere çıkmazdan önce çocukları yığın halinde kurban ettikleri de söylenmiştir.

Denizci ve tüccar bir kavim olan Fenikeliler, ilişkide bulundukları kavimlerin din ve güzel sanatlar bakımından etkisi altında kaldılar. Daha birçokları arasında şu meraklı olay da bunu kanıtlamaktadır: II. Ramses'in çağdaşı olan bir Fenike kralının mezarında bu kral Mısır yöntemince giyinmiş ve kutsal armağanların bulunduğu bir masa önünde durmuş olduğu halde betimlenmiştir; Mezopotamya'dakiler tipinde arslanlar, sandukanın "tekne"sine destek görevi görmektedir; sandukanın içinde ise seramikler ve bir Mikene fildişi vardır. İlk Fenike harfleri bu sandukanın üzerinde bulunmaktadırlar.

*

II. binyılda Fenikeliler, Mısırlıların hiyeroglif yazılarıyla Mezopotamyalıların çivi yazısında zaten kullanılmakta olan hece sedalarını sesli ve sessiz harflerle ayırma işini başarmışlardır. Yunan alfabesiyle modern alfabeler bu alfabetik yazıdan çıkmadılar. Bu buluş Fenikelilerde olağanüstü bir çözümleme yetisi bulunduğunu gösterir ki bunu, Saydalı Moshos'un atomistik varsayımı kururak gösterdiği çözümleme düşüncesine benzetebiliriz. Bilindiği üzere atomistik varsayım maddenin açıklamasını çok ufak ve bölünmez elemanlar

olan atomlarla yapmaktadır.

Fenike alfabesi ve daha önce anlatılan düşünceler dinsel düşünce tarzının egemen olduğu Batı Asya'nın evrensel uygarlığa yaptığı değerli armağanı oluşturmaktadır.

IX

YAHUDİLİK

Yahudilik İsrailîlilerin, ya da İbranîlilerin, ya da Yahudîlerin dînidir. İsrailîliler Batı semitleri arasında sınıflandırılmış bulunmaktadırlar.

İsrail sözü *Savaşan Tanrı* ya da *Tanrı'ya karşı güçlü* anlamına gelmektedir; yaptığı savaştan sonra Yakup'a bu ad verilmiştir (*Tekvin*, XXXII, 28). On iki kabîlenin hepsi ortaklaşa *İsrâillîler* (Çıkış III, 16) adını almışlar, Süleyman'dan sonra Kuzey Krallığı ya da İsrail'i oluşturan kabîleler de bunu korumuşlardır. Kişilere ve dile de uygulanan *İbrani* deyimi, (*Öteyanın insanları* anlamına olan) *Hibri* sözünden gelmektedir: Kenan ülkesinin yerlileri, nehirin öteki kıyısından gelmiş olan göçmenleri böyle adlandırmaktaydılar. İbranice Yahudi sözü ise Güney Krallığı ya da Yahuda ülkesinin halkını göstermekteydi; sonradan bu söz, kavmin tümü için kullanılmaya başlanmıştır. Greko-romen döneminden başlayarak kişileri göstermek için öncelikle bu terim kullanılmaktadır.

Yahudiliği incelemek için ilkin İsrailîlilerin girişlerinden önce Filistin'deki dinsel durumun ve Filistin'e yerleşmeden önce İsrailîlilerin durumlarının ne olduğunu bilmek; Musa ile ondan sonra gelenlerin, daha sonra öbür Peygamberlerin etkinliklerini gözden geçirmek, tarihsel dönemde kavmin beslediği inançları çözümlemek; son olarak Hristiyanlığın ortaya çıkışından günümüze değin İsrail'in geçirdiği gelişmeyi izlemek gerekir.

*

Yahudilik üzerine başlıca belge, İsrail'in kutsal kitabı olan *Eski Ahit*'tir. Bu Ahit sözünü ortaya atan, Hristiyan kilisesi olmuştur; Ahit, İttifak sözünün yanlış olarak çevrilisidir: Söz konusu olan, *Tanrı ile İnsanlık arasındaki ittifak'tır.*—*Eski Ahit, Kutsal Kitap* (*Kitabı Mukaddes*)'ın birinci bölümüdür; bunun ikinci bölümünü ise

Hristiyanların *Yeni Ahit*'leri, yani *İncil* oluşturmaktadır.

Eski Ahit'i meydana getiren kitaplar İbranice yazılmıştır; bunların kimi parçaları da Asya'nın Yakındoğusunda çok yaygın bir dil olan âramice ile yazılmış bulunmaktadır.

Eski Ahit'i oluşturan yazıların resmen derlenmiş biçimine, *Eski Ahit'in Şeriat Kitabı* adı verilir. Massoretik denen ve İbranice olan geleneksel nüsha, M.S. VII. ve X. yüzyıllar arasında yazılmıştır; adına *Yahudi Şeriat Kitabı* denen kitabı oluşturur ve Yahudi Sinagogunun M.Ö. I. yüzyıla doğru İbranice metnine sahip olduğu kitapları içerir. M.Ö. 150 yıllarına doğru bu metinlerin çoğu, İbraniceyi bilmeyen Mısır Yahudileri için Yunancaya çevrilmiş bulunmaktaydı; bu çevirinin birlikte çalışan yetmiş kişi tarafından yapıldığı söylentisi vardır: Bu yüzden de bu nüshaya *Yetmişlerin çevirisi* adı verilmiştir (*Eski Ahit*'ten parçalar *İncil*'lerde genel olarak bu ad altında anılır). Bir de *Roma Katolik Şeriat Kitabı* vardır ki Kutsal Kitabın *Vulgate* diye adlandırılan (ve M.S. 400 yılına doğru bitirilmiş olan) çevirisine dayanmaktadır, ayrıca bir de *Protestan Şeriat Kitabı* vardır. Bu Şeriat Kitapları arasında birtakım değişikliklere raslanmaktadır. Yahudi ve Protestan Şeriat Kitapları, Katolik Şeriat Kitabı'nın kabul ettiği kimi Kutsal Kitapları kabul etmemektedir ki, örneğin Tobyas'ın ve Judith'in kitapları bu aradadır.

İbranice *Kutsal Kitap*'ın hiçbir özgün elyazması korunmuş değildir; Delaporte'un yazdığına göre "antik çağdan kalma tek-tük parçalar ancak son zamanlarda bulunmuştur." Elimizdeki en eski İbranice *Kutsal Kitap* elyazmaları M.S. X. yüzyıldan daha eski değildir. Buna karşılık Yunanca çeviri ile Latince çevirinin çok daha eski elyazmalarına sahip bulunmaktayız. Ayrıca Süryanice bir çeviri ile adına *Peschitto* (sade metin) denen çeviriyi de saymak gerekir, bugün buna M.S. II. yüzyılın sonuna doğru başlandığı sanılmaktadır. Son olarak da piskopos Ulpliilas'ın (M.S. IV. yüzyıl) Gotça çevirisi vardır. Salomon Reinach'a göre piskopos Ulphilas "Got" ların böyle örneklere gereksinimleri olmadığını düşünerek, birçok savaşların öykülerini bu çeviriden çıkarmıştır."

Bütün bu metinler arasında oldukça büyük sayıda değişiklikler varsa da bunlar, metnin anlaşılması bakımından ortaya pek öyle ciddi güçlükler çıkarmamaktadırlar.

Hristiyanlık çağının başlangıcında *Eski Ahit'te Şeriat Kitabı* (ya da *Tevrat*), *Peygamberler* gibi bölümlerle *Kutsal yazarlar* tarafından yazılmış başka bölümlere raslanmaktaydı.

Şeriat Kitabı (Tevrat), Musa'ya mal edilen beş kitaptan oluşmuştu: *Tekvin*, *Çıkış*, *Sayılar*, *Levililer*, *Tesniye* (*İkinci Şeriat Kitabı*).

Yunanlılar bu topluluğu *Beş Kitap (Pentateuque)* diye adlandırmışlardır. Bugün bunlara *Yeşu'nun Kitabı* da eklenerek *Eski Ahit*'in birinci bölümü *Altı Kitap (Hexateuque)* adıyla anılmaktadır.

Eski Ahit'te ayrıca *Peygamberlerin Kitapları* ile çeşitli başka metinler de vardır: *Neşideler Neşidesi (ya da Türküler Türküsü)* çok güzel bir aşk türküleri topluluğudur bunlar; *Mezmurlar* çoğu zaman görkemlidir; ayrıca *Meseller (Atasözleri) Kitabı*, *Eyub'un Kitabı*; *Vaaz Kitabı* vd. de vardır.

*

Birçok düşünürler *Kutsal Kitapta Tanrı Kelamı*'nı görmüşlerdir ve hâlâ da görmektedirler. Merano Ruhani Kurulu 1546'da *Eski Ahit* de dahil olmak üzere *Kutsal Kitap*'ın Tanrı tarafından ilham edildiğinden kuşku duyulmasını yasak etmiştir. Yahudi Sinagogu ile çeşitli Hristiyan kiliseleri *Kutsal Kitap*'ın gerek "söylenip yazdırıldığını", gerekse herhalde "Tanrı tarafından ilham edildiğini" şimdi bile kabul görmektedirler. Kimileri bu ilhamın yalnızca din ve ahlakla ilgili bölümlerle sınırlandırılmasını ileri sürmekteyseler de bu tez katolik kilisesi tarafından reddedilmiştir.

Bununla birlikte sayıları gittikçe artmakta olan bilginler, genel olarak *Kutsal Kitap*'a ve özel olarak da *Eski Ahit*'e ötedenberi edebi ve tarihsel çeşitli metinleri incelemek için kullanılması adet olan eleştirme yöntemlerini uygulamaktadırlar.

Daha XVII. yüzyıldan başlayarak büyük Hollandalı filozof Spinoza (1632-1677), 1670'de yazdığı dinsel ve politik konular üzerindeki kitabında, *Kutsal Kitap*'ın içerdiği çok sayıdaki birbirini tutmaz şeyler üzerine dikkati çekmekte, bu birbirini tutmazlıkların çok göze batır olduklarını belirterek hahamlarla alay etmekteydi ve Spinoza'nın Yahudi olduğunu da unutmamak gerekir.

Yine bu eleştirme ve inceleme çalışmalarının büyük öncüllerinden olan Fransız yazarı Richard Simon 1678'de yayınladığı "Eski Ahit'in eleştirimsel Tarihi" adlı yapıtında Musa'ya mal edilen ve içinde kendisinin ölümünün de söz konusu edildiği ilk beş kitabın onun tarafından yazılmış olamayacağını meydana koymaktadır.

XVIII. yüzyılda Jean Astruc adlı Fransız hekimi daha önce de ortaya atılmış olan çok önemli bir varsayımı çok açık biçimde meydana koymaktadır: *Beş Kitap*'ın yazarı veya yazarları iki ayrı öyküyü birbiriyle karıştırmaksızın, yanyana koyarak anlatmışlardır: Bu öykülerden birinde Tanrı *Elohim (Eloh, ruhi; Elohim, ruhları;*

yani *nuhların tümü*; çünkü çoğul olan bu sözden sonra gelen fiil, tekildir) diye adlandırılmaktadır; öteki öyküde ise Tanrı *Yehova* (yani *Varolan*) diye adlandırılmış bulunmaktadır.

Elohist diye adlandırılan metin *Tekvin*'in ilk bölümü ile II. bölümün ilk üç ayetini içine almaktadır. *Yehova* metni diye adlandırılan metin ise II. bölümün dördüncü ayetinden başlamaktadır.

İki öykünün arasındaki ayrılıklar bundan da anlaşılmaktadır. Elohist metinde insanın yaratılışı bitkilerin yaratılışından sonra gelmekte, *Yehova* metninde ise insan, bitkilerden önce yaratılmaktadır. – Elohim insanı kendi suretinde yaratarak onu, aynı zamanda "erkek ve dişi" yaratmaktadır. *Yehova* ise ilkin erkeği yaratmakta, sonra: "erkeğin yalnız olması iyi olmaz; bir de ona uygun kadın yardımcı yaratacağım" diyerek erkeğin kaburga kemiğinden kadını yaratmaktadır. – Özel olan nokta şudur ki Elohist metinde Adem'in günahı hakkında hiçbir şey yoktur, bundan ancak *Yehova* metninde sözedilmektedir. Şurası da dikkate değer ki aziz Paulus'un "İsa'nın insanlığın günahlarını bağışlatmak için kendini feda ettiği" yolundaki kuramını (Rédemption) üzerine kurmuş bulunduğu bu Adem'in günahından ne *Peygamberler*'de, ne *Mezmun*'larda, ne de *İnciller*'de sözedilmektedir.

Astruc'ün kurmuş olduğu yöntem sonradan daha birçok eleştirmen tarafından da uygulanmıştır. Los'un yazdığı gibi "bu büyük çaba sonucunda birtakım sonuçlara varılmıştır ki bunlar ana çizgileri bakımından bugün hemen hemen oybirliği ile kabul edilmiş bulunmaktadır."

Beş Kitap'ın yazılmasında yalnız *Elohist Okul*'la *Yehovo okulu*'nun değil, üçüncü ve dördüncü ayrı okulların da yardımının geçtiği böylece anlaşılmıştır: Üçüncü okul özellikle *Tesniye* (*İkinci Şeriat Kitabı*, *Deutéronome*) yi meydana getirmiş olduğundan, bu yüzden *deutéronomiste Okul* diye adlandırılmaktadır; son olarak bir de *Rahipler Okulu* diye adlandırılan dördüncü okul vardır ki eski töreleri yasalaştırıp arıtmak amacını gütmektedir ve adına *Ruhani Okul* denmektedir.

Peygamberlerin Kitapları muhtemelen peygamberlerden ya da bunların çok yakın müritlerinden çıkma parçaların yanibaşında, sonradan eklenmiş parçalar da içermektedir.

Diğer yapıtlar ise çok değişik başka yazarların olup, çoğu zaman bunları kendilerine maletmek gelenek halini almış kimselere ait değildir. Örneğin, *Neşideler Neşidesi* kesinlikle Süleyman'ın yapıtı değildir.

Görüldüğü gibi, tarihsel eleştirme *Kutsal Kitap*'ın bütün öteki

dinlerde raslanan kutsal metinlerden esaslı biçimde ayrı olmadığını, onlar gibi bunun da insan elinden çıkma olduğunu meydana koymuş bulunmaktadır.

*

Eski Ahit'in çağcıl tarihsel eleştirmenin verileri sayesinde yorumlanmış olan kimi parçaları, Filistin'in, ya da Kenan ülkesinin İsraililer gelmezden önceki durumunu az çok sezmek ve anlamak olanağını bize vermektedir. Bu konuda özellikle 1890'danberi Filistin'le Fenike'de yapılan kazılarda bulunan arkeolojik ve epigrafik belgelerden özellikle yararlanılmaktadır: Çünkü her iki ülke aynı uygarlığa sahiptirler ve günümüzde Fenikeliler, Kenan ülkesinden çıkma sayılmaktadırlar.

Görünüşe göre Filistin'de ilkin yerli halk; sonra semitik kökten olup toprağa bağlı bulunan eski göçebeler; son olarak da diğer insan grupları oturmuşlardır: Örneğin, Filistinlilerin Ege Denizinin kıyılarıyla adalarından kovulma Egeliler oldukları sanılmaktadır.

Filistin'de Totemizm'den kalmış olmaları muhtemel izlere raslanmıştır. Klanlar ve halk toplulukları (eşek, koyun, yavru arslan, sırtlan, ceylan, çaylak gibi) hayvan çeşitlerine ait adlar taşımaktaydılar, ki *Tekvin*'de ve *Hakimler*'de buna dair kayıtlar görülmektedir. Kenan ülkesi halkı yiyecek bakımından da bazı yasaklara saygı göstermekteydiler: Tarihsel çağdan beri murdar ya da kutsal, fakat herhalde tabu (yasak) sayıldığı için, domuz eti yemekten kaçınıyorlardı; oysa ki semitik öncesi çağda bu hayvanın eti serbestçe yenilmekteydi.

Animizm (örneğin Karmel ve Hermon gibi) dağları; pınarları, ırmakları, dikili taşları, (ki bunlar birer "fallüs" biçiminde yorumlanmış, fakat bu yorum da itiraza uğramıştır); Nablus yakınındaki Kahinler Ağacı gibi ağaçları kutsal saymaya sevk ediyordu.

Kutsal nesnelerle süslenmiş *mübarek yerler* vardı. *Tesniye* yani *İkinci Şeriat Kitabı* bu gibi yerlerin yıkılmasını emrederken, buraları tam tamına da tanımlamaktadır:

"Mülklerini alacağınız ulusların *yüksek dağlar* üzerinde ve *tepe-ler* üzerinde ve bütün *yeşil ağaçlar* altında Tanrılarına tapındıkları bütün yerleri kesinlikle yıkacaksınız; ve onların *mezbahlarını* yıkacaksınız ve *dikili* taşlarını parçalayacaksınız ve onların *aşerlerini* (kutsal direk veya kazık) ateşte yakacaksınız ve tanrıların *oyma putları* nı baltalayacaksınız ve o yerden adlarını yokedeceksiniz."

Gezer'de toprağın altından, henüz ayakta kalmış sekiz monolit

(yekpare taş) sırasından oluşan kutsal bir yer çıkarılmıştır. Lods'un "İsrail" adlı yapıtında yazdığına göre Gezer'deki bu sütunların çevresinde "içinde yeni doğmuş çocukların iskeletleri bulunan birçok küpler bulunmuştur. Bu iskeletlerden ikisi dışında, görünüşe göre hiçbirisi sekiz günlükten yaşlı değildi. Bu yeni doğmuş çocukların hep aynı yaşta olmaları bu cesetlerin, o yerin tanrısına kurban edilmiş ilk doğan çocuklara ait bulundukları düşüncesini uyandırmaktadır." Yine Lods'a göre "bu gibi buluşlar, Kenan ülkesindeki dinin belirli niteliklerinden birinin de insanların ve özellikle çocukların kurban edilmekte olduğu" yolundaki savı doğrular türdedir:

"Yeni bir ev kurulduğu zaman insanlar kurban ediliyordu. Bunda güdülen amaç da ya yapıya ruhsal bir koruyucu, uyanık bir bekçi, yani kurbanın ruhunu sağlamak, ya da o yerin perisinin mülküne el uzatmak gibi bir eylem işlenmiş olduğu için bu periyi yatıştırmaktı."

İlk semitlerin gelişlerinden –ki bu geliş Hristiyanlık çağından önceki III. binyılın ortaları olarak saptanmış bulunmaktadır– önce en ilkel kavimler bile ölülerini yakmaktaydılar. Sonradan ölüler gömülmeye başlandı. Ölülerin öte dünyada yaşadıklarına inanılmakta olduğu, bunlara armağanlar sunulmasından anlaşılmaktadır.

Animizmin yanı sıra, her zaman olduğu gibi, büyücülük de yapılmaktaydı. Nitekim muska yerine geçen ufak tefek eşya; yaşam sıvısı olan kan renginde kırmızı mücevherlerle mavi mücevherler de bulunmuştur (Bu mavi renk, özellikle zararlı sayılan mavi gözlerin uğursuzluk etkisine karşı savaş için bir "benzeriyle tedavi" aracı olarak kullanılmaktaydı).

Animizm geniş bir etkiyi korumakla birlikte, çoktanrıçılıkla sonuçlanmıştı. İbraniler Kenanlılarla ilişkiye girdikleri sırada bu sonuncuların tapınışı Baallerle Astartelere yönelmekteydi.

Baaller yerli tanrılardı; örneğin Baal Zebul, *sineklerin tanrısıydı* ve görevi de belki onları uzaklaştırmaktı. Nitekim ünlü bir şeytan olan *Belzebuth*'un adı da buradan gelmektedir. Bu Baallerin çoğu, bolluk saçan bir pınarın perileri ve tarımcıların koruyucuları olsa gerekti.

Astarteler ise aslında bolluk ilkesinin çeşitli yönleriydi. Onun için de bu ad, "tanrı" sözüyle eş anlamda bir çeşit "cins adı" haline gelmişti." Birçok tanrılara ancak kimi bölgelerde tapınılmaktaydı; örneğin, buğday tanrısı olan Dagon, Filistinlilerin benimsedikleri yerli bir tanrıydı.

İsrailliler Kenan ülkesine gelince bura halkının ahlaksızlığından utanç duydular. Ana-babaya saygı gösterilmiyor, çocuklar kur-

ban ediliyor, her yanda hayâsızlık ve cinsel sapıklıklar hüküm sürüyordu. Nitekim Kutsal Kitap'ın Levililer bölümü bu iğrenç şeylere karşı çıkmaktadır. Ayrıca yine bu bakımdan Tekvin'de Nuh'un oğullarından biriyle ve Sodom ve Gomorra ile ilgili bir takım öyküler vardır.

Bununlar birlikte Kenan ülkesine girmiş olan İsraililer aralarına karışacak oldukları Filistinlilere başka bakımlardan çok yakın durumdaydılar.

*

Filistin'e yerleşmelerinden önceki dönemde İsraililer çoğu kez *Musa'dan önceki İbraniler* diye adlandırılır.

Sanıldığına göre bunların törelerinden ve inançlarından çoğu Müslümanlıktan önceki Araplarınkine benzese gerekti.

Musa'dan önceki bu İbraniler çadırda yaşayan, hayvan yetiştiren göçebe Semitlerdi. *Kabilelere* ayrılmış bulunmaktaydılar. Her kabile de birkaç aileyi içeren *klan*lara bölünmüş durumdaydı.

Önceleri soy ana tarafına bağlıydı: Çocuklar analarının klanına giriyorlardı. Yüzyıllar boyunca ana, çocuklarının adını seçmek hakkını elinde tuttu. Çoğu kez kadın ana-babasının yanında oturuyor, kocası da arasıra gelip onu görüyordu. Örneğin, *Kutsal Kitap*'ın *Çıkış* bölümünde yazılı olduğuna göre Musa Midyanlı bir kadınla evliydi, kadın da oğullarıyla birlikte kendi ülkesinde kalmıştı. Kesin olan şu ki, çadırın sahibi, kadındı; kocası da onun yanına gelip oturabilirdi. Nitekim *Tekvin*'in *Yehova Metni*'ne göre "Erkek anası ile babasını bırakacak ve karısına bağlanacaktır.

İrkin çeşitli dallara ayrılışından önceki, çok eski olması gereken bir çağda, soyun kadın tarafına bağlı olması yerine, erkek tarafına bağlı olması yöntemi geçti. Toplum ataerkil hale geldi. Bunun üzerine kadın, kocasının malı oldu: Koca, eşinin efendisi, *baal*'i idi; koca eşini babasından ve erkek kardeşlerinden satın alıyordu. Çok eski zamanlarda babanın çocuklarını, üvey çocuklarını, torunlarını mahkum etmeye ve öldürmeye hakkı vardı, bunu da *Tekvin*'de görüyoruz. Fakat sonradan bu hak, *İkinci Şeriat Kitabı* (Tesniye, Deutéronome) ile sınırlandırıldı. *Kutsal Kitap*'ın *Çıkış* ve *Nehemya* bölümlerinde belirtildiğine göre baba yine de oğullarıyla kızlarını köle gibi satabilmek hakkını elinde tuttu.

Klanın tüm üyeleri kendilerini aynı kandan saymaktaydılar; kendi aralarında birbirlerini *kardeş* diye çağırıyorlar ve bu kanın arılığına büyük önem veriyorlardı.

Klana giriş *sünnet* işlemiyle oluyordu, sünnetin amacı, delikanlıyı evlenmeye yeterli bir erkek haline getirmektir. *Nişanlı* anlamına gelen söz aynı zamanda *sünnetli* anlamına da gelmekteydi. Nitekim *Tekvin*'de Yakup'un oğullarının, kendi kızkardeşleriyle evlenmek isteyen Kenanlı bir prensi sünnet olmaya zorladıklarını görmekteyiz. Sünnet işlemi ilkin ergenlik çağında yapılmaktaydı; daha sonraları ise çocukluktan itibaren uygulanmaya başlandı.

Sünnet herhalde tunç çağından da önce varolan çok eski bir yöntemdi; çünkü sünnet işlemi yapmak için İbraniler taştan bıçaklar kullanıyorlardı. Afrika'da eskidenberi uygulanmakta olan bu yöntem görünüşe göre İbranilere Mısır'dan gelmiş olsa gerektir: İbraniler de bunu çevrelerindeki insanların yargılarından çekindikleri için, Mısırlılar tarafından hor görülmemek üzere benimsemişe benzetmektedirler. Asurlular, Babilonyalılar ve Persler gibi hiç sünnet olmayan kavimler karşısında, İsraililer sonradan da sünneti sürdürdüler. Bu yöntem hem ulusal, hem dinsel bir ayırıcı belirti niteliği edindi. Bütün öteki ulusal töreler gibi, bu da Yehova'nın bir buyruğu sayıldı. *Kutsal kitap*'ın *Tekvin*, *Yeşu* ve *Çıkış* bölümlerinde de belirtildiği gibi sünnet "Yehova ile kavmi arasındaki antlaşmanın bir göstergesi haline geldi."

Klanlar ve kabilelerden oluşan ilkel İsrail toplumunun, bu terimin tam anlamıyla, Totemik bir toplum olup olmadığını soruşturanlar'da bulunmuştur. Görünüşe göre bu toplumda çok sayıda Totemizm izlerine raslanmaktadır. Kimi gruplar hayvan ya da bitki adları taşımaktaydılar: Nitekim Lea'nın oğulları geyik, Rahel'in oğulları koyun adını almışlardı.

Kirli ya da kutsal, fakat herhalde yasak (tabu) olan kimi hayvanların eti yenmemekteydi. Nitekim *Kutsal Kitap*'ın *Yehova metni*'nde kirli ve temiz hayvanlar arasındaki bu ayrım belirtilmektedir.

Musa'dan önceki İbranilerde de Animizme raslanmaktadır. Kimi ağaçlar ruhların konutu halindedir; göçebeler için değeri çok büyük olan vâhalardaki kimi pınarlarla kimi dağlar, özellikle Sina dağı da öyledir. Sina dağına, Melanezyalıların *mana*'sına kıyaslanabilecek bir güç sinmiştir (İbranice *el* sözü bu terimin tam karşılığı sayılmaktadır). Nitekim Musa, oturduğu yerin çevresine bir sınır çekmek zorunda kalmıştı: İnsan olsun, hayvan olsun bu sınırı aşan canlı bir varlığın, taşıdığı—dışkutsal (profane) varlıklar için öldürücü olan—kutsal akızı (seyyaleyi) başkalarına geçirmesin diye, uzaktan taşla ya da okla öldürülmesi gerekirdi.

Tüm öteki kavimlerde olduğu gibi Musa'dan önceki İbranilerde de Animizmin yanısıra büyücülük vardı. *Nazar değmesine*, lanet

ve bela okumanın, aşk iksir ve meyvelerinin etkinliğine inanılıyordu. *Taklitçi büyüculük* yapılmaktaydı: Örneğin Yeşu savaş süresince kargısını, Musa da asâsını düşmandan yana yönelterek kendi taraflarının zaferini sağlamaktaydılar. Bir oğlağı anasının sütünde pişirmenin eskidenberi yasak oluşu keyfiyeti de açıklamasını *duygudaşlı (sympathique) büyüculükte* bulmaktadır: *Çıkış*'a göre bu, "hem sütünü veren, hem de oğlağı doğurmuş olan keçiye iki katlı acı çektirmek olur ve hatta belki de onun sütünün kesilmesine yol açabilir."

Lods'un "İsrail" adlı yapıtında yazdığına göre "büyüculük düşüncüş biçimi en eski çağlarda bile İsrail düşüncüş biçimini yaratan yöntemlerden biriydi; nitekim bu, genel olarak tüm Antik çağ kavimleri için de böyle olagelmıştır."

İlkel çağdaki İsraililer de ölümlerin öte dünyada yaşadıkları hakkında insanlığın beslemekte olduğu genel inançları paylaşılmaktaydılar. Ölüler başka bir dünyada *Şeol*'da yaşamaktadırlar; kendi soylarından gelme kimselerin yazgılarına da ilgi duymayı sürdürmektedirler. Rahel'in gömüldüğü yer olan Rama'da Yereimiya: "İnleme ve acı ağlayış" duyar; zira "Rahel çocukları için ağlamaktadır ve kendisini avutmalarını istememektedir."

İşaya'ya göre Babilonya kralı ölümler arasına indiğinde bunlar onu şu alaylı sözlerle karşılamaktadırlar: "Görkemin ve şanturlarının gürültüsü ölümler diyarına indirildi. Şimdi ise senin üzerini kurtlar, böcekler kaplamış bulunuyor!"

Ölümler insanüstü bir güç ve bilgi edinirler, ruhlar (elohim^{ler}) haline gelirler. *Eski Ahit*, Saul'un isteği üzerine Samuel'i bir falcı kadına başvururken gösterdiği sırada, tam tamına bu *elohim* sözünü kullanmaktadır.

Görünüşe göre bir atalara tapınış, özellikle kahramanlara ve Lods'un yazdığı gibi: "özellikle geniş bir *mana*'ya sahip oloğandışı kişilere" tapınış varolagelmıştır.

Toprağa bağlı olan Kenanlılar yerli Baal'lere tapınırlarken, göçebe İbraniler de gezginci grupların koruyucuları olan *elohim*'lere tapınılmaktaydılar.

Tapınıştaki herhalde tarihsel çağdan sonra da yürürlükte kalmış olan bir takım davranışların varolması gerekirdi. Tanrısal varlıklarla temasa gelmeden önce temizlenip arınmak, yani yıkanmak, kadınlarla ilişkiden kaçınmak, urba değiştirmek gerekirdi. Çünkü urbalar o çevrenin ruhsal güçleri sinmekteydi; bu yüzden de urbalar gerek kutsal çevreye düşmanca seyyale sızıntıları getirmek, gerekse dışkutsal çevreye burası için zararlı olacak bir miktar tanrısal seyyale (fluide, akız) götürmek gibi bir tehlike yaratmaktaydılar. İbrani,

Sina gibi kutsal bir yere girerken ayakkabılarını çıkarıyor ve *elohim*'lerden birini görerek ölmek için yüzünü örtmüş olarak ilerliyordu.

Bu temizlenme, arınma yöntemlerinin dışında olarak, tapınıştta birtakım övücü bağırışlar, danslar, kurbanlar, şenlikler de vardı.

Lods'a göre Fısıh, yani Yahudi paskalyası "çok eski bir semitik bayram olsa gerekti." Belki de bu şenlik "sürünün ilk doğan kuzularının kurban edildiği gün kutlanıyordu."

Kenan ülkesine girdikleri zaman İbranilerin dinleri işte bu haldeydi ve birçok bakımlardan Filistinlilerin dinlerine benziyordu. Bu koşullar altında İsrailîlilerin burada oturanların tapınışını benimsemek arzusuna kapılışlarının ve daha sonra da daha gelişmiş bir tektanrıcılığın temsilcilerinin, eski yöntem ve anlayışlara dönüşle sık sık savaşmak zorunda kalışlarının nedeni kolayca anlaşılır.

*

İbraniler Kenan ülkesine girmezden önce Babilonya ve Mısır'la temas halinde bulunmuşlardı. *Tekvin*'in XII. bölümünde İbrahim'in Babilonya'daki Ur'dan yola çıkarak Kenan ülkesinden geçip Mısır'a gittiğini görmekteyiz. Yine *Tekvin* bize, İbrahim'in torunlarından biri olup İsrail diye adlandırılan ve oğullarından Yusuf adlı olanı dolayısıyla ailece Mısır'a yerleşip bir firavunun başbakanlığını yapan Yakup'un öyküsünü anlatmaktadır. Daha sonra, zulüm gördükleri ve hükümdarın yapıları için angaryaya ve tuğla yapımına zorunlu tutuldukları için, İsrailîliler, içlerinden Musa adında birinin önderliği altında oradan kaçmışlardır.

Kutsal Kitap'ın bize öğrettiğine göre Musa çocukken bir sepete konulup nehrin üzerine bırakılmış, Firavunun kızı tarafından kurtarılmış, hükümdarın sarayında büyütülmüştür. Bir Yahudiye kötü davranan bir Mısırlıyı öldürdüğünden çöle sığınmış, çölde Tanrı ona alev alev yanan bir çalı ortasında görünmüş, ona kavmini kurtarmak ve bu kavmi götürüp "adanmış toprak" a yani Kenan ülkesine yerleştirmek görevini vermiştir. Bunun üzerine İsrailîliler Mısır'dan ayrılmışlardır: Bu, *huruç*, yani Mısır'dan çıkıştır. İsrailîliler bir bulutla bir ateş sütununun kılavuzluğu altında çöle girmişler, burada kırk yıl geçirmişlerdir. Sina'ya geldiklerinde Musa Tanrı'dan *On Buyruğu* alıp, İbraniler Kenan ülkesine yerleşmezden önce bu buyrukları onlara bildirmiştir.

Musa'ya maledilmesi gelenek haline girmiş olan *On Buyruk*, dinsel edebiyatın güzel bir sayfasını oluşturmaktadır ve şöyledir:

"Seni Mısır diyarından ve kölelik evinden çıkaran Tanrın Yehova benim. Karşımda benden başka tanrıların olmayacaktır.

Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın ya da aşağıda yerde olanın, ya da yerin altında sulara olanın hiç tasvirini yapmayacaksın. Onlara secde etmeyeceksin ve onlara tapınmayacaksın; çünkü senin Tanrın olan ben Yehova, kıskanç bir Tanrıyım: Babaların günahını üçüncü kuşak üzerinde ve dördüncü kuşak üzerinde çocuklarında cezalandıran, buna karşılık beni sevip buyruklarımı tutanlara bin kuşak ötesine dek inayette bulunan Tanrı benim.

Yalanı doğru göstermek için Tanrın Yehova'nın adını boş yere ağzına almayacaksın; çünkü Yehova yalanı doğru göstermek için kendi adını ağzına alanları cezasız bırakmaz.

Sebt gününü kutlamak için onu aklında tut. Altı gün alışacaksın ve tüm işlerini yapacaksın; fakat yedinci gün Tanrıya ayrılmış bir dinlenme günüdür; sen ve oğlun ve kızın ve kölen ve cariyen ve hayvanların ve kapılarında olan konunun o gün hiçbir iş yapmayacaksınız. Çünkü Yehova gökleri, yeri ve denizi ve onlarda bulunan tüm nesneleri altı günde yarattı ve yedinci gün dinlendi; bunun için Yehova yedinci günü kutsal kıldı ve onu kutsadı.

Babana ve anana saygı göster, ta ki Tanrın Yehova'nın sana verdiği toprakta ömrün uzun olsun.

Adam öldürmeyeceksin.

Zina işlemeyeceksin.

Soydaşına karşı yalan tanıklık etmeyeceksin.

Soydaşının evine tamah gözüyle bakmayacaksın. Komşunun karısına, kölesine, cariyesine, öküzüne, eşeğine ve onun malı olan hiçbir şeye göz dikmeyeceksin."

Musa'nın bir efsane kişisi olup olmadığını soranlar da bulunmuştur. Çocukken nehir üzerine bırakılışından başlayarak, yaşamında birçok efsanevi ayrıntı vardır. Beri yandan *On Buyruk*'u bugünkü biçimiyle onun yazmış olması olanaksızdır. Bu *On Buyruk*'tan anlaşıldığına göre "bir kavim vardır, öküzlere sahiptir, bu öküzler tarlalarda çalışmaktadır; ayrıca bu kavmin evleri, kapıları, yani surla çevrili kentleri vardır. Şu halde söz konusu olan, tarımla geçinir oturgan bir kavimdir. *On Buyruk*'taki düşünceler ve terimler tam tamına (VII. yüzyılda yazılmış olan) *İkinci Şeriat Kitabı (Tesniye)* nin ve hatta (VI. ya da V. yüzyılda yazılmış olan) *Ruhani Kurallar*'ın konuşma ve düşünme tarzını andırmaktadır." Demek ki *On Buyruk* eski metnin içine sonradan sokulmuştur.

Lods bu konuda şunları yazmaktadır:

"*On Buyruk* İsrail edebiyatında ancak VII. yüzyıla doğru ortaya

çıkmiş bulunmaktadır. Zaten içeriği de gözönüne alınırsa, o çağın düşüncelerini ve kurumlarını yansıtmakta olduğu görölür. İlke olarak, tıpkı *İşaya*'nın *Kitabı*'nın ikinci bölümünde ya da göçten sonraki *Mezmuurlar*'da olduğu gibi, tapınmada her türlü tasvir, suret kullanılmasını yasak etmektedir; oysa eski İsrail'de bunların kullanılması meşru, mübah sayılmaktaydı... *On Buyruk*, haftada bir gün dinlenme adetini yerleşmiş sayar gibi görünmektedir; kesin olan şu ki, tek anmış olduğu bu kutsal güne, bu günün ancak göçten sonra edinmiş olduğu, özel bir önem vermektedir... *Çıkış*'ın XX. ve *İkinci Şeriat Kitabı*'nın V. bölümlerindeki *On Buyruk*, ahlâksal ve toplumsal ödevler üzerinde özellikle durmaktadır... Bu da peygamberlik hareketinin özellikle başlangıcındaki, önemli niteliklerinden biridir... *On Buyruk* VIII. ve VII. yüzyıllar peygamberlerinin varızlarının, artık silleleşmiş olan bir yankısıdır."

Bu önemli sakıncalar göröldükten sonra, yine Lods'un dediği gibi "Musa'nın kişiliği tümüyle efsaneleşmiş tanrısal bir tasvir, bir suret gibi ortadan yokeder vermek de yerinde olmaz." Musa'nın kişiliğini ve yaptıklarını birkaç yüzyıl sonraki belgelerin yardımıyla ortaya koymak zorunluluğunun varlığı kabul edilmekle birlikte bu peygamberin tarihen varolduğunu doğrulamak olasıdır.

Bu güçlü kişinin başardığı iş, *ulusal bir din kurarak İsrail kabilelerini gerçek bir kavim halinde birleştirmek olmuştur*.

Yine Lods'un dediği gibi "Yehova İsrail'in tanrısı, İsrail de Yehova'nın kavmi olacaktır. Çok sık yinelenen bu formöl, Musa'nın eylemlerini yöneten temel düşünceyi açıklar gibi görünmektedir."

*

Muhtemel olarak Hristiyanlık çağından önceki XIV. yüzyıl dolaylarındadır ki İsraililer Kenan ülkesine yerleşmişlerdir.

Bunun üzerine artık göçebe bedeviler olmaktan çıkarak toprağa bağlı çiftçiler olmuşlar, çadırı bırakıp birer ev edinmişlerdir. Rençber haline gelmişler, türlü tarım çeşitleri arasında meyva ağaçları yetiştirme işiyle de ilgilenmişlerdir.

Göçebe iken İsraililer kutsal varlıklar olarak ruhlara, *elohim*'lere sahip bulunmaktaydılar. Musa bu *elohim*'lerden birini, "Sina *elohim*'i Yehova'yı" tüm kabilelere benimseterek bunları birleştirdi. Sina kutsal bir dağ, bir volkandı. Yehova İsraililere çölde geceleyin bir ateş sütunu, gündüzün ise sütun halindeki bulutlar olarak göründü: Bunlar da bir volkanın belirli nitelikleridir. Sina dağının elohimi ateş, yıldırım, depremle ilişki halindeydi. Yehova Musa'ya "bir çalı-

nın ortasındaki alevi", *ateş halinde yayan* bir çalının içinde görün-
dü. Gök gürültüsü ise "Yehova'nın sesi" idi.

Fakat Sina'nın gök gürültüleri çıkaran ve göçebe kabileleri ko-
ruyan tanrısı ile, o zamana dek Baal'lerin araya girmesiyle sağlanan
Kenan ülkesi ürünlerinin bolluğu arasında hiçbir bağ yoktu. İsraili-
lerin de o sıralarda bütün göçmenlere zorlanan bir adete boyun eğ-
meleri doğaldı: Bu ise kendi atalarının tanrılarına tapınmaktan vaz-
geçmemekle birlikte, yerli tanrılara tapınmaktan ibaretti. Onların da
başlangıçta aynı zamanda ya da sıra ile, toprağın sahipleri ve tarla-
ların koruyucuları olan Baal'lerle, ulusun koruyucusu olan Yehova'
ya tapınmış olmaları olasıdır.

Sonraları daha ateşli bir inanca konu olan ve daha birleşik bir
kavmin sinesinde daha gururlu bir hale gelen Yehova, Baal'lere
baskın çıktı, onlar da daha dağınmış gruplar tarafından daha az ateşli
bir tapınışa konu olmaya başladılar.

Derken Yehova, Baal'leri yuttu, onların "hazret, efendi" anla-
mına gelen unvanlarını aldı ve bu unvanlar, çoğu zaman onun adına
eklenmeye başlandı. Onların sıfat ve görevlerini de ellerinden aldı,
bereketli yağmurla kuraklığı kendi arzusuna göre dağıtan bir tanrı
sayılmaya başlandı: Bundan böyle tarım işlerinin başarı sağlaması
için ona yalvarılır, Kenanların tapınakları, *kutsal yerleri* ona ayrılır
oldu.

Böylece Kenan ülkesine yerleşen Yahudiler nezdinde üstün
gelen dinde İsrail'in kendi nüfuzu, sonuçta eski Filistin'inde daha
güçlü olarak ortaya çıkmakta, yani *elohim Baal'i* yenmektedir.

Bundan böyle artık orada *tek tanrıya tapınış* (monolatrie) var-
dır. Fakat tek tanrıya tapınış, tektanrıcılık değildir. Daha sonraki bir
çağa (Hristiyanlıktan önceki VII. ya da VI. yüzyıllara) değin İsraili-
ler öteki kavimlerin de yerinde olarak tapındıkları başka ulusal tan-
rılar varlığını rahatlıkla kabul ettiler.

Buna göre, Lods'un bulduğu şaşırtıcı bir formüle bakarsak,
"tek tanrıya tapınış da çoktanrıcılığın bir biçimidir."

*

Acaba o zamanki İsraililer kendi tanrılarını zihinlerinde nasıl
canlandırıyorlardı?

Yehova, Musa'nın bir sorusuna şöyle karşılık veriyor (Çıkış,
III, 13-14: "Ben, ben olanım". Lods'a göre, bu yanıtta "bir karşı çıkış
niteliği görenler olmuştur. Zira İsrail tanrısının özüne, içyüzüne
varılamaz ve bu, böyle kalmalıdır." Yehova ayrıca "İbrahim'in, İs-

hak'ın, Yakup'un tanrısı" diye de adlandırılmaktadır. Bu tanımlamalar, yanları sıra daha derin bir çözümleme yapılmazsa oldukça yetersiz kalırlar.

Sina Dağı volkanının tanrısı Yehova'yı *doğacı (naturaliste)* biçimde anlayış, yerini yavaş yavaş *animist ve insanbiçimci (antropomorfik)* bir anlayışa bıraktı. Görünüşe göre: Yehova'nın bir çeşit *ruhusal cisim*'i vardır; herhalde kendisi insaninkine benzer organlara, gözlere, kulaklara, ağza, burun deliklerine, ellere, bir yüreğe, bağır-saklara, uzun ya da kısa (sakin ya da heyecanlı) bir soluğa sahiptir. Özellikle bir insaninkine benzer düşünce ve duyguları vardır ve hakaret gördüğü zaman gösterdiği öfke bu aradadır.

Yehova'nın o çağdaki en belirli niteliği *ulusal bir tanrı* oluşudur.

Yabancı kavimlerle olan ilişkilerinde İsrailileri hep destekler. Ne İbrahim'i ne de İshak'ı, Firavun'la Abimelek'i yalan söyleyip aldatıldılar diye ayıplamaz. Mısır'dan çıkış sırasında kavmine hırsızlık yapmasını öğütler (*Çıkış*, III, 21-22):

"Ve gittiğiniz zaman eli boş gitmeyeceksiniz. Her kadın komşusundan ve evindeki konuktan gümüş eşya ve altın eşya ve giyecekler isteyecek ve oğullarınızı ve kızlarınızı onlarla süsleyeceksiniz. Ve Mısırlıları soyacaksınız."

Ulusal Yehova, savaşçı bir Tanrıdır. Lods bunu şöyle anlatmaktadır:

"İsrail'in ulusal savaşları *Yehova savaşları* diye adlandırılmaktadır. Ulusun düşmanları, *ulusun tanrısının düşmanlarıdır*. İsraili savaşçılar onun yardımcılarında başka kimseler değildir (*Hakimler*, V, 23). Yehova'nın kendisi ordunun ortasında yer alır (*İkinci Şeriat Kitabı*, XXIII, 15,) ya görünmez bir haldedir, ya da "Ahit Sandığı" gibi maddi bir nesne biçiminde yer almaktadır."

Ulusal Tanrı kendinden olanları, hatta bunlar yabancılara karşı en büyük adaletsizlikleri işledikleri zaman bile, hiç yüzüstü bırakmadığına göre, İsraililerin nasıl olup da kimi zaman savaşta yenildiklerini insanın sorası gelir. Bunun açıklaması şöyledir: Çünkü İsrail Yehova'yı gazaba getirmiştir. Bunun üzerine Yehova İsrail'i cezalandırmak üzere onu düşmana karşı korumamış, düşman da Tanrının öç almasına alet olmuştur.

Savaş hali dışında Yehova kavmine her çeşit nimetleri bahşeder. Ona toprağa rahatça yerleşmek, iyi ürünler elde etmek, kalabalık bir nüfus edinmek olanağını bağışlar. Toprak sahibi yaşlı kimsele (*partiarche*'lara) yerdeki toz taneleri, deniz kıyısındaki kum taneleri ya da gökteki yıldızlar kadar bol bir soy sopa sahip olacak-

larını vaadederek.

İsrail sosyal örgütlenişini ve kutsal bir niteliği olan hükümdarın atanması işini Yehova'ya bağlar. Kral, *Yehova'nın sevgili kulu*, rahiplerin başıdır. Örneğin Davut, ruhani urbalar giymiş olduğu halde "Ahit Sandığı" önünde danseder.

On Buyruk'u Musa'ya ileterek Yahudilere ahlaksal yasalarını vermiş olan Yehova'dır. Çünkü o aziz bir tanrı, bir adalet tanrısıdır: Her türlü adaletsizlik, yalan yemin, dullara ve yetimlere yapılan haksızlık karşısında çok büyük bir öfke duyar. Onlardan birinin, örneğin bir hükümdarın işlediği suç için yakınlarını, torunlarını, kimi zaman tüm bir topluluğu cezalandırdığı olur. Fakat dindar insanları bin kuşak sonraki torunlarına dek kutsadığı da görülmüştür.

*

Bu tanrıya birkaç çeşit tapınış vardır.

Daha başlangıçtan itibaren, tanrının içinde bulunduğu inanan *Ahit Sandığı*'na tapınılır. Bu *Ahit Sandığı* öylesine *mana* ile doludur ki, dindar bir İsrailli düşmesin diye ona dokunduğu zaman, yıldırımla çarpılmış gibi düşüp ölmüştür (I *Samuel*, II, 67). Buna karşılık çok daha sonra, yani M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren de ki Süleyman tarafından sarayının tapınağı olarak yapılmış bulunan Yeruşalim (Kudüs) tapınağı ulusal dinin merkezi Yehova'nın tek meşru ve kutsal evi sayılmaya başlanmıştır.

Halk haftanın yedinci günü çalışmayarak Sebt gününü kutlamaktaydı. Kökünü Kenan ülkesinden alan tarım şenlikleri kutlanmaktaydı: Ekinler biçilmeye başlandığı zaman *Hamursuz etmek bayramı* yapılıyordu; ürün devşirilmeye başlanınca *hasat*, ya da *ürün devşirme bayramı* ya da *haftalar* (yani tahıl hasadının sürdüğü yedi hafta) *bayramı* kutlanıyordu (nitekim *ellinci gün* anlamına olan sonraki *Pentikos* adı bu *yedi hafta*'dan gelmedir); bağbozumu sırasında yine *ürün* ya da *haymeler*, *çadırlar* bayramı kutlanmaktaydı. Yehova'ya tapınan göçebelerin koyunların kırılması ve Fısıh gibi tarımsal bayramları bir süre için ikinci plana düştü. Fısıh bayramıysa Yehuda ülkesinde ancak VII. yüzyılda yeniden saygınlık edinmeye başladı.

*

Bununla birlikte İsrailîlilerin *Hakimler* diye adlandırılan en dindarları, yani ilk *peygamber*'leri kavmin en eski törelere ve örneğin eski tanrılara tapınışa dönmelerini önlemek için çoğu kez savaşmak zorunda kalmışlardır. Nitekim *Krallar Kitabı* (I, XVIII) ndaki bir öykü, Ahab'la İzabel'in Baallere tapınışı yeniden kurduklarını, bunun üzerine peygamber İlya'nın Yehova'ya yalvarıp kendi tapınağının kurban kesim yerine göklerin ateşini indirdiğini, beri yandan dört yüz elli Baal rahibinin de aynı mucizeyi elde etmek üzere kendi Tanrılarına boş yere yalvardıklarını anlatmaktadır (Şu da var ki aynı yapıtın başka bölümleri bu öyküyü doğrulamamaktadır ve bu olay bugün artık tarihsel bakımdan asılsız sayılmaktadır).

Sofu İsrailîliler kimi büyücülük yöntemleriyle savaşmaktaydılar. Nitekim *Çıkış* (XX,18) ta: "Hiçbir büyücü kadını yaşatmayacaksın" diye yazılıdır.

Kimi inananlar ölümlere yapılan geleneksel tapınışı da bu yüzden hoş görmemişler, bunu "İsrailîlilerin tapınışına tek hakkı olan Yehova'a bir hakaret" saymışlardır. Bunlara göre "ölüler hiçbir şey yapamazlar, hiçbir şey bilmezler; aşağı yukarı tam bir yokluk içindedirler." İşte yalnız bu nokta çoktanrıci tek tanrıya tapınış (monolatride polythéiste), eski Animizm'le çatışma haline gelmiştir.

*

Fakat M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak bu çoktanrıci tek tanrıya tapınış gittikçe daha çok *tektanrıcılığa* doğru yönelmeye başlamıştır.

Bu gelişime bir tür duygusal mantık egemen olmuştur.

İsrailîliler için Yehova, öteki ulusal tanrılara göre çok daha güçlüdür. Nitekim İlya tarafından yapıp başarı ile sonuçlanan bir denemeyi daha önce anmıştık. Filistinlilerin eline geçen Ahit Sandığı, Tanrı Dagon'u kendi öz tapınağının içinde bile küçük düşürmüştü (I. Samuel, 4-5) – Böyle güçlü bir tanrının gerçek tanrı, tek tanrı olmadığını kim bilebilir? – Çünkü öteki tanrılar ancak görünürde bu niteliğe sahiptirler, ya da şeytani bir takım varlıklardır.

İsrailîli bu güçlü tanrı tarafından hatta yabancı bir ülkede bile korunduğunu hisseder. Başına gelen mutlu ya da mutsuz her işi Yehova'nın lütfuna ya da öfkesine yorar. Yehova'nın gücü Devletin sınırlarını aşar, evrensel bir kapsama erişir. Sofu bir İsrailide her zaman ve her yerde yalnız Yehova'ya bağımlı olduğu duygusu gittikçe daha çok yer eder. Bu İsrailîli düşünceleri bakımından çoktanrıci ama duyuş ve davranış biçimi bakımından hemen hemen tektanrıci hale gelmiştir.

Kimi İsraililer tanrılarını yüceltmek için X. ve VII. yüzyıllar arasında bir takım efsaneler düzmüşlerdir ki bunlar sonradan kutsal kitaplarının başlangıcında yer almıştır: Bunlar dünyanın ve insanın yaratılışı, Cennetin kayboluşu, tufan efsaneleridir. Bu efsanelerin öğelerinden çoğu İsrail'in ilişkide olduğu Mısır ve özellikle Babilonya gibi ülkelerden alınmadır ama Yahudi zihniyet ve törelerine uydurulmuştur. *Tekvin*'in birinci bölümünün yazarı ilk kargaşayı çok büyük bir su baskını gibi düşünürken, Yehova metninin yazarı bunu çorak bir çöl gibi düşünmektedir. Çünkü verim ve bolluk getiren bir yağmur yağmadıkça Filistin'in yazı kötü mevsim, yani kış sayılıdır. Dünyayı ve insanı yaratan tanrı nerdeyse evrensel tanrı, evrenin tek tanrısı olmak üzeredir.

Yehova'yı hem evrensel tanrı, hem de mutlak adaletin tanrısı haline sokan *ahlaksal tektanrıcılık*, özellikle peygamberlerin çevresinde oluşmuştur.

Peygamber terimi çok çeşitli insanlar için kullanılmaktadır. Bu terim kimi zaman loncalar halinde gruplanmış büyücüleri göstermektedir: Bu büyücüler arasına kutsal bir cezbeyle tutulurlar, "meleviler gibi dönüp zikrederlerdi"; Kimi zaman da bu terim yüksek vicdanlı insanlar için kullanılırdı. Bunlar bu nitelikleri dolayısıyla çevrelerinin dar geleneklerini eleştirmeye kendilerinde yetki görürler ve kendilerini tanrının sözcüleri sayarlardı. Sözcüğün bu ikinci anlamıyla peygamber sıfatını taşıyanlardır ki Yehova'da başlıca sıfat olarak evrensel bir adalet iradesi bulunduğu keşfederek İsrail'i tektanrıcılığa doğru yöneltmişlerdir.

IX. yüzyıldan başlayarak İlya, Yehova'nın sevgili kulu olan Ahab'ı Nabot'la oğullarını adalet uğruna öldürttüğü için kınamaktadır. O çağın peygamberleri için, "zedelenen Yehova inancının ve çiğnenen hakkın korunması, ulusun o andaki çıkarlarından daha üstün gelmekteydi." Adalet iradesi böylece, dar anlamda ulusal görüşlerden ayrılmaya başlamaktadır: Yehova'da egemen olan bu iradedir."

M.Ö. VIII. yüzyılda çoban Amos gerçek dinin iyiliği sevip kötülükten nefret etmek; adaletin tapınış için yapılan eylem ve davranışlardan üstün olduğu tezini savunmaktadır (*Amos*, V, 21 ve sonrakiler, VIII, 4 ve sonrakiler):

*Bayramlarınızdan nefret ediyorum, onları hor görüyorum,
Ve bayram toplantılarınızdan hoşlanmıyorum;
Bana kurbanlar sunduğunuz zaman
Sunduğunuz bu şeylerden zevk almıyorum*

*Besili öküzlerinizde de göziim yok.
İlahilerinizin gürültüsünü benden uzaklaştırın...
Ancak halk bir pınar gibi fışkırsın,
Ve adalet kurumaz bir ırmak gibi çağlasın!*

Amos, "yoksulları yutan", "acizlerin hakkını yiyen" zenginleri olağanüstü bir inandırıcılıkla kınamakta zenginlerin görkeminin yoksulların sefaletinden ileri gelmekte olduğunu kanıtlamakta; Yehova'nın tüm bu adaletsizliklere öfkelenişini ileri sürmektedir.

M.Ö. 750 yılına doğru Hoşea'nın da aynı tezi savunduğu görülmektedir. (Hoşea, VI, 6): *"Çünkü istediğim kurban değil, iyiliktir; gerçek tanrı bilgisini, sunulan armağanlara üstün tutarım ben."*

Mika'nın yapıtında da (II, 2 ve sonrakiler) tanrısal adaletin aynı biçimde yüceltilişine, sosyal haksızlıkların aynı biçimde mahkum edilmesine tanık olmaktadır.

Peygamberlerin en inandırıcısı, M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan İşaya'dır. İşaya tanrının İsrail'i seçtiğini, fakat İsrail'in tümüyle dışsal bir dindarlığı adaletten üstün tutarak Tanrı'nın kendisinden beklediklerini boşa çıkardığını söylemektedir. Yapıtının başında (I) dokunaklı bir parça vardır ki İşaya bunda, bu temayı Yehova'nın ağzından dile getirmektedir. Parça şöyle başlamaktadır.

*Kendime bir aile kurmuştum ben,
Onun büyüdüğünü görmüştüm,
Ama bu aile bana başkaldırdı,
Boğa kendi yemliğini,
Eşek de sahibinin yemliğini bilir;
Ama İsrail bilmedi,
Kavmim kulak asmak istemedi*

VII. yüzyılda Yeremiya tanrının kavmini, ona karşı Buhtunaser'ı kullanarak cezalandıracağını haber vermektedir. Güzel bir parça da şöyle diyor (Yeremiya, III, 16-17):

"O zaman Yehova'nın Ahit Sandığından artık sözedilmeyecek, artık bu Sandık düşünülmeyecek anımsanmayacaktır; kimse onun için üzülmeyecek; Sandık artık yerine konmayacaktır. Bunun üzerine Yeruşalim (Kudüs) Yehova'nın tahtı diye anılacak ve tüm kavimler, onun adına orada buluşacaklardır."

Özellikle M.Ö. VI. yüzyılda, Renan'ın büyük ve bilinmeyen kişi diye adlandırdığı ikinci İşaya tam bir açıklık ve büyük bir inandırıcı-

lıkla İsrail tanrısının insanlık tanrısı olması gerektiğini duyu maktadır: Kavimlerin artık yalnız bir tek tanrıya sahip olmaları gerekir, onun tapınağı evren olacak ve ona adalet yerine getirilerek saygı gösterilecektir. İşıya'nın Yehova'sı şöyle demektedir (İşıya, XLIV, 6): "Benden başka hiçbir Tanrı yoktur." (İşıya, LXVI, 1-2): "Gökler benim tahtım, yeryüzü ise ayaklarımın basamağıdır."

Peygamber bir kavim olan İsrail'in rolü öteki uluslara tek tanrıyı keşfettirmektir (İşıya, XLII, 6-7):

*Ben, Tanrı (Yehova) seni doğruluğa çağırdım,
Seni elinden tuttum,
Ve kör gözlerini açasın
Mahpusları zindandan ve
Karanlıkta oturanları hapisten
Çıkarasın diye seni kavme ahit ve uluslara
Işık olarak vereceğim.*

Bundan böyle de artık Yahudi Tektanrıcılığı kurulmuş bulunmaktadır. Yehova adı fazlaca ulusal bir anlam taşıdığından, onun yerine sık sık *Adonai* (Hazret, efendi) sözü kullanılacaktır.

Tek Tanrı artık ateşli bir inanca konu olmaktadır ve bu inanç, *Mezmurlar*'ın kimilerinde çok görkemli bir ifadesini bulmaktadır.

Örneğin, M.Ö. VI. yüzyıla ait olduğu söylenen XLII. ve XLIII. Mezmur'da da bu böyledir ve Mezmur şöyle başlamaktadır:

*Geyiğin akarsuları özleyişi gibi
Canım da seni öyle özler ey Tanrı!
Canım Tanrı'ya, yaşayan Tanrı'ya susamıştır...*

*

Bununla birlikte, yine de vicdanlarda bir kuşku uyanabilir. Tanrının nasıl olup da şimdiki zamanda birtakım felaketlerin olmasını istediğini ya da bunlara izin verdiğini insan kendi kendine sorabilir.

Yahudi düşüncesi buna ilkin tanrının güçlü iradesine, hatta bu irade hiç anlaşılmadığı zaman bile, boyun eğmek gerektiğini ileri sürerek yanıt vermektedir. Nitekim *Eyüp*'ün Kitabının işlediği güzel tema da budur.

Özellikle geleceği düşünmek için, insan şimdiki zamandan yüz çevirmelidir. Yahudi dininin belirli bir niteliği de umuttur. Herkes

Yehova günü'nü, yani İsrail tanrısının kavmine büyüklük ve mutluluk vereceği çağı güvenle bekler.

Nitekim peygamberler ve bu arada Amos, kavimlerinin gelecekteki bu kalkınması temasını kitaplarında anlatmaktadır.

Bundan da *Mesih umudu*, *Mesih'i bekleyiş* doğmaktadır ki bu, Yahudiliğin en özgün ve en derin yönlerinden biridir.

Çoğu kez Mesih, Yahudi kavminin politik ve maddi zaferini sağlayan büyük bir kral, güçlü bir önder olarak düşünülür. Lods'un dediği gibi: "mesih umudunun köklerinden kimilerini monarşik ideolojide araştırmak gereir: İlk kralların büyüklükleri karşısında duyulan özlem de hiç kuşkusuz, geleceğin şanlı kralını bekleyişin uyanmasına yol açmış olsa gerektir."

Fakat arasıra bu Mesih umudunun ulusal çerçeveden taşıdığı, bütün insanlığa uygulandığı da görülmektedir.

Birinci İşaya "tüm ulusların Yehova'nın dağına", "Yakup'un Tanrısının evine" çıktıklarını görmektedir (*İşaya*, II, 3-4, *Mik.*, IV, 2-3):

"Ve Tanrı Yehova tüm ulusların yargıci olacak ve birçok kavimler hakkında karar verecek. Ve kılıçlarını saban demirleri ve mızraklarını bağcı bıçakları yapacaklar. Ulus ulusa kılıç çekmeyecek ve onlar artık savaşı öğrenmeyecekler." ~

İkinci İşaya da birinci İşaya'dan esinlenen temaları çok görkemli biçimde ortaya sermektedir (*İşaya*, LXV, 17 ve sonrakiler):

*Çünkü işte ben yeni bir gök ve
Yeni bir yer yaratmaktayım;
Öyle ki, önceki şeyler artık anılmayacak
Ve akla gelmeyecek,
Ve artık ağlayış ve inleyiş işitilmeyecek
Bu yeni gökle yerde ne küçük yaşta çocuk,
Ne de günlerini doldurmuş yaşlı insan ölecek...
Onlar ev yapıp bunda başkası oturmayacak,
Onlar dikip de başkası yemeyecek...
Ve seçtiklerim (sevgili kullarım)
Emeklerinin meyvasını yiyecekler...*

Bu ideal alemin ortaya çıkışı cismani bir hükümdarın değil, ruhani bir Mesih'in eseri olacaktır ve ikinci İşaya bunu *Yehova'nın Hizmetçisi* diye adlandırmaktadır. Tanrı ruhunu onun benliğine yerleştirecektir (*İşaya*, XLII, 1-4):

(O) uluslar için doğru olanı meydana çıkaracaktır.
Bağınmayacak ve sesini yükseltmeyecektir...
Ve tütmekte olan fitili söndürmeyecektir...
Yeryüzünde doğruluğu yerleştirmeye kadar
Ne yorulacak, ne de cesaretini yitirecektir...

Yeremiya peygamberin acıyla dolu ömrü, gizemli bir ölümle son bulmuştu. İkinci İşaya belki bu peygamberin anısından esinlenerek, *Yehova'nın Hizmetçisi*'nde hor görülen, aşağılanan, ezilen, kendini çilekeş bir kurban gibi ortaya atan *İstıraplı İnsan*'ı bize göstermektedir (İşaya LIII):

"Acılarımızı o taşıdı ve hastalıklarımızı o yükledi... Kendini ölüme kendisi bıraktı ve kendini günahkarlar arasında saydırdı, oysa ki aslında çoğunun suçunu o taşıdı ve günahkarlar için şefaattti."

Bu şaşırtıcı metinden, daha sonra Hristiyanlık da geniş ölçüde yararlanacaktır... Çünkü bilindiği gibi İsa da insanların yerine acı çekmiş, onların kurtulmaları için kendini feda etmiş, Tanrı nezdinde şefaatte bulunmuştur.

*

Yüzyıllar boyunca İsrail'in umudu ortak amaçlara, tanrıların sevgilisi olan kavmin maddi zaferine, ya da tüm insanlığın mutluluğuna yönelmiştir; bu umut hiçbir zaman kişilerin aşağılık yazgısıyla ilgilenmemiştir. Erdemli bir tutumun tek ödülü, bu dünyada uzun zaman yaşamaktır. Ölümlere gelince, onların yazgısını kimse bilemez. M.Ö. II. yüzyılda yazıldığı sanılan *Vaaz Kitabı*'nda (IX, 4-5), şunlar yazılıdır: "Yaşayan bir köpek, ölmüş bir arslana üstündür. Çünkü yaşayanlar öleceklerini bilirler, ölümler ise hiçbir şey bilmezler."

Bununla birlikte Hristiyanlık çağından önceki bu aynı II. yüzyılda, bu nokta üzerindeki inançlar değişti. İyilerin ödülleri bu dünyada görecekları görüşü gittikçe daha güç kabul edilir sayılmaya başlandı. Deneyim, bu düşüncüyü yalancı çıkarıyordu. Örneğin, Renan'a göre, Asya krallarından Antiochus'un yaptığı zulümler sırasında "inkârcıların ödüllendirildikleri, inananların ise şeriatı yadsımadıkları için en korkunç işkencelerle öldürüldükleri görüldü." Pers ve Yunan düşüncelerini bilen bazı kimseler, ruhun ölmezliği ve özellikle bedenlerin yeniden dirilişi biçimi altında öte dünyada yaşamın sürdüğü, ölümlerin yargılandığı inancını kabul ettiler. Hristiyanlık çağından önceki II. yüzyıla ait olduğu sanılan *Daniel Kitabı*'nda (XII, 2) şöyle yazılıdır: "Ve yerin altında uyuyanlardan birçoğu,

kimisi sonsuz hayata ve kimisi utanca ve nefrete olmak üzere, yeniden uyanacaklardır."

Kesin olan şu ki, Yahudi kamuoyu bu nokta üzerinde hiçbir zaman aynı görüşte olmamıştır. Hristiyanlık çağının başlangıcında Feresiler (yani ayrılar) ölülerin dirilişini ve meleklerin varlığını kabul etmekte, Sadukiler ise reddetmekteydiler.

*

M.Ö. II. yüzyılda Esani'ler diye adlandırılan bir Yahudi komünist mezhebi kuruldu. M.S. I. yüzyılın iki Yahudi yazarı olan Josephus'la Philo bu mezhepten hayranlıkla söz etmektedirler.

Josephus ilk toplumun kuruluşunu ve toprağın özel mülkiyetinin ortaya çıkışını, büyük bir katile mal etmektedir ki bu, kardeşini öldüren Kabil'dir. Onun için bu yazar, tüm mal-mülkün ortaklaşa olmasını erdemin yüksek bir göstergesi saymaktadır.

Esaniler Yehova'nın belirli niteliklerinden olan mutlak adalet düşüncesini en son haddine vardırıyorlardı.

Bunlar her türlü kişisel mülkiyetten vazgeçmişlerdi. Altın ve gümüşün kullanımını kendilerine yasak etmişlerdi. Yabancı ülkelerden gelen arkadaşlara her zaman açık olan evlerde hep birlikte oturuyorlardı. Ortak ambarlarda saklanan giyecekler, yiyecekler, öbür mallar herkese aitti. Esani'ler ancak yaşayışları için gerekli olan asgariyi tedarik etmek için çalışıyorlardı. Tarım ve balık avı ile uğraşıyorlar, fakat ticaret yapmıyorlardı: Çünkü ticaret kazanç tutkusunun ve soydaşına zarar verme arzusunun gelişmesine yol açmaktaydı. Esaniler arasında savaşa yarayabilecek silah ya da başka eşya yapan zanaatçılar yoktu. Bunlarda kölelik de yoktu. Hepsi özgür, hepsi eşitler.

*

Hristiyanlık çağının başlangıcında, Hirodes döneminde iki doktrinci arasında bir çatışma oldu: Bunlardan biri dar görüşlü, sıkı ahlak yanlısı Şammai, öteki ise geniş düşüncelerin yayıcısı Hillel'di. Kendisine şariat'ın özetini soran bir putatapara, Hillek şu yanıtı vermişti: "Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma. Tüm Şariat bundan ibarettir; geri yanı ise onun yorumundan başka şey değildir."

Esanilerin ahlaklarıyla uyguladıkları yöntemler ve Hillel'in cömert düşünceleri en büyük peygamberlerin soylu esinlerini daha da

sürdürerek Hristiyanlık Yahudiliğin şaheseri, şan ve şerefi, onun geçirdiği evrimin ürünüdür. Hristiyanlık sayesinde peygamberler kesin olarak zafer kazanmışlardır... Peygamberlerin sonuncusu olan İsa da İsrail'in eserine mühürü basmıştır.

*

M.S. 70 yılında Roma'ya karşı bir ayaklanmadan sonra Yeruşalim (Kudüs) zaptolunarak yakılıp yıkıldı. Sahte Mesih Bar-Koşba tarafından yönetilen yeni bir ayaklanma, 136 yılında başarısızlığa uğradı. Yahudiler de dünya yüzüne yayılmaya başladılar.

Yahudiler dağılışlarından sonra *Eski Ahit*'e başka kutsal kitaplar, *Şeriat*'in yorumları olan *Talmud*'lar eklediler. Bunlar M.S. I. ve IV. yüzyıllar arasında derlendi ve adına *Yeruşalim Talmudu* denildi. Daha üstün sayılan bir derleme de –Yahudilerin incelemelere ve tartışmalara elverişli bir refah halinde bulundukları– Babilonya'da III. ve IV. yüzyıllar arasında yapıldı ve adına *Babilonya Talmudu* denildi. *Talmud*'ların dinsel ve ahlaksal değeri de çeşitli biçimlerde değerlendirildi.

Yahudi kökünden gelme bir başka aydın ve duygusal akım da *Kabbala*'dır (Gelenek anlamına gelen bu söz, Yahudilerde Tevrat'ın anlatıya dayanan yorumu demektir ki bu yorum, ergin kişilerce zincirleme olarak birinden ötekine aktarılır.) XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başında, bir İspanyol Yahudisi olan Leone'li Musa, zengin dindashlarına Şeriatin yorumlarını içeren gizli kitaplar satmaktaydı. 1304'te bir araya toplanan bu kitaplar, *Kabbala*'nın ana metni olan *Zohar*'ı oluşturur, içinde Hint'in ve Kalde'ninkilere oldukça yakın kurgular vardır. *Kabbala*, iyimser bir Kamutanrıçılık (panteizm) dir. Tenin mahkum edilmesine karşı isyan duyulan Rönesans döneminde "kutsal kitapların, tüm pervasızlıkları haklı gösteren, bu gerçek yorumunu" herkes sevinçle karşıladı. Victor Hugo kendi sisteminin büyük bölümünü *Kabbala*'dan aldı. Saurat'nın dediği gibi "bugünkü tasavvufun büyük bölümü *Kabbala* üzerine kurulmuş bulunmaktadır."

Kabbala akımı karşısında, yine Yahudi düşüncesi çerçevesi içinde, felsefi akımı koymak yerinde olur. Çeşitli çağlarda filozoflar Yahudiliğin ana tezlerini dinsel olmayan sistemlerin görüşleriyle bağdaştırmayı denemişlerdir ki Hristiyanlık çağının başında İskenderiyeli Philo bunu Platonculukla; XII. yüzyılda Kurtubalı Moses de Aristoculuk ve Yeni-Platonculukla yapmışlardı. XVIII. yüzyılda Spinoza (1632-1677) Yahudi düşüncesiyle doludur ama bir dinin,

bir kavmin ve bir ırkın sınırlarını çoktan aşmıştır: Evrensel bir dehadır o.

*

Dünyaya dağılan Yahudiler hemen her yerde ve hemen her zaman hor görülmüşler ve baskıya, zulme uğramışlardır. Koyu Hristiyanlar onları İsa'yı çarmıha germiş, Tanrıyı öldürmüş olmakla suçlamışlardır. Dinsel bağnazlıktan doğmuş olan *antisemitizm* (Yahudi düşmanlığı, ekonomik nedenler ve *ırkçı* önyargılar yüzünden güçlenmektedir.

Bu baskıları anımsatan ünlü Fransız tarihçisi Michelet: "Yahudi, bütün biçimleriyle felaketin ta kendisidir" diye yazabilmiştir.

Bu koşullar altında da kimi Yahudilerin, tüm dağınık Yahudileri bağımsız bir ulus halinde toplayarak dindaşlarının acılarına bir ilaç bulmaya çalışmalarının nedeni kolayca anlaşılır. Macar Yahudisi Herzl'in XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında kurduğu *Siyonizm* öğretisi, Yahudi vatanının dirilmesini ve *Adanmış Toprak*'a dönüşü amaçlanmaktadır. Bu ise eski Mesihçiliğin çağdaş biçimidir.

1917 yılının kasım ayında Büyük Britanya Blafour bildirisiyle Filistin'in Yahudilerin *ulusal yurt*'u olmasını kabul etmiştir. 1948'denberi de Filistin'de İsrail adıyla bağımsız bir Yahudi devleti kurulmuş bulunmaktadır.

*

Yahudiler, bugün aralına karışmış oldukları ulusların içinde hemen daima belirli sayıda birtakım tapınış yol-yöntemlerine bağlı kalmaktadırlar, yani daha doğrusu bunu erkek Yahudiler yapmaktadırlar, çünkü dinsel bakımdan kadınların hiçbir değeri ve önemi yoktur.

Bireylerin bağlı oldukları dinsel yol-yöntem şunlardır: Sünnet, ki doğumdan sekiz gün sonra yapılır; on üç yaşındaki çocuk, dinsel yol-yönteme bilgi sahibi kılınır; bunların peşinden evlenme gelir ve genel olarak sinagogda kutlanır, bu sırada (*talet* adı verilen) *dua peçesi* örtülünür, İbranice ilahiler, dualar okunur; son olarak ölümden sonra cenaze yıkanıp çıplak olarak kefene sarıldıktan sonra toprakla temas edecek biçimde gömülür.

İnanan kişi cuma akşamı sinagoga gitmek zorundadır, sebt (yani dinlenme) günü, cuma akşamı başlar. Hazır bulunanlar Tanrı-

ya şükretmek için yüksek sesle ya da fısıldayarak dualar okurlar.

Cumartesi günü Tanrıya ayrılmıştır. O gün sofı bir yahudi ne kendisi çalışır, ne de evindekilere iş gördürür.

Yiyecek bakımından pek kesin birtakım yasaklar vardır: Domuzlar kesilirken kanları akmamış hayvanların etlerini ve midye, istiridye gibi kabuklu deniz hayvanlarını yemek yasaktır.

Birçok bayramlar sinagogda olduğu gibi, tapınak görevi yapabilecek olan evde kutlanmalıdır. Örneğin Fısıh bayramı bu aradadır, bu bayram dolayısıyla hamursuz ekmek yenir ve tüm tabak-çanak değiştirilir; Büyük Tövbe gününde ise sıkı bir oruç tutulur.

Kimi Yahudiler bulundukları ülkelerde öteki yurttaşlarla eş ve eşit sayıldıklarından dinsel kural ve görevlere aldırılmaz olmuşlardır; ama Yahudi düşmanlarının baskıları ve gösterileri bunların bir bölümünü dindaşlarıyla daha sıkı bir dayanışma haline sokmuştur.

*

Yahudiliğin, yayılmasına Hristiyanlıktan önce özellikle yardım ettiği Tektanrıcılık, daha önceki inançlara göre itiraz götürmez bir ilerlemedir.

Entelektüel bakımdan tektanrıcılık değişmez yasalar topluluğuna bağlı bir Evren düşüncesi aşılamaı yardım etmiştir ve bu düşünce, çağdaş bilimde, kişise' bir tanrıya inanış düşüncesinden sonra ayakta kalmıştır.

Ahlaksal bakımdan da tektanrıcılık tüm insanları bir tek tanrının evlatları sayarak, insanların kardeş oldukları duygusunun oluşmasına geniş ölçüde yardımda bulunmuştur.

Özellikle en iyi Yahudilerde –örneğin en büyük peygamberlerle Esenyen'lerde– bir adalet ve toplumsal ilerleme özleyişi görülmektedir ve bu, Yahudi dininin en belirli ve soylu yanlarından biridir.

Her türlü özel teolojik anlayıştan sıyrılmış olarak ele alındığı zaman, Yahudi Mesihçiliği, günün birinde dünyamızda adil, kardeşçe ve mutlu bir toplumun gerçekleşeceğini görmek umudunu yaşatacak niteliktedir.

X

KUZEY VE BATI AVRUPA DİNLERİ

Cermenlerin dini – Keltlerin dini

Hristiyanlığın gelişinden önceki Avrupa'da incelenmesi gereken dinler, Kuzey Avrupada bulunanlar ve özellikle Cermenlerin dinidir; Batı Avrupadaki din, Keltlerin ve özellikle Galyalıların dinidir; Kuzey Avrupa'daki dinler ise kavimlerin kimi kez *klasik antik çağ Aryaların* adı altında gruplandırıldıklarını da görmekteyiz.

*

Cermen aslından olan kavimler, genel olarak, Kuzey Cermenleri (yani İzlandalılar, Norveçliler, Danimarkalılar), Batı Cermenleri (Anglo-Saksonlar) ve Güney Cermenleri (Saksonlar, Almanlar vd.) diye ayırdedilir.

Bu kavimlerin dinsel inançları arasında ayrıntı sayılabilecek kimi ayrılıklar vardır ki incelemelerimiz sırasında biz, bunlar üzerinde duracak değiliz.

Bu dinleri tanıma olanağını bize veren belgeler bir ölçüde daha sonraki çağlarda yazılmıştır. Bunlar Caesar (M.Ö. 101-44) ve Tacitus (M.S. 55-120) un yapıtları; Hristiyanlık çağında yazılmış olmakla birlikte bize eski efsaneler hakkında bilgi veren *Saga* ve *Edda* gibi destanlar, din değiştirmek arzusundaki Cermenlere Hristiyan rahiplerinin yöneltmeleri gereken soruları içeren *Çile kitapları* ve son olarak halk arasında yayılmış olup içlerinde uzak bir geçmişin yaşamakta olduğu efsanelerdir. Özellikle mezarlarda, örneğin Sakson krallarının yatmakta oldukları *tümülüs*'lerde yapılan kazı ve araştırmalar da birtakım ilgi çeken adetlerin ortaya çıkarılmasına yardım etmektedir.

*

Cermenlerin eski dinlerinde kutsal ağaçlar büyük bir rol oynamaktaydılar: Upsala yakınındaki Yggradsill adlı kozmik ağaca *dünyanın sütunu* denmekteydi; Saksonlardaki İrmisul adlı ağaç da evreni destekler sayılıyordu.

Birtakım kutsal hayvanlar kimi tanrılara, bu arada atla karga Odin'e (Wotan'a) adanmıştı. Falcılıkta kullanılan atlar vardı. Bayrakların üzerlerinde yabandomuzu, yılan tasvirleri bulunurdu. Erkeklerin ya da kadınların kurt ya da ayı kılığına girip büyücülük yaptıklarına inanılıyordu. Kendi malları, mülkleri olmayan, fakat başkalarının mal-mülküyle karılarını kullanan ve *berseker* diye adlandırılan delikanlı grupları yarı-insan, yarı-kurt ya da ayı kılığındaki yabani *hayvan-savaşçılar*'dı.

Kilise makamları din değiştirip Hristiyanlığa geçenlerin at eti yemek gibi "iğrenç ve tiksindirici bir suç" işlemelerini yasak etmişlerdi: Bu herhalde putataparların Totemik kökten gelme birtakım kurban şöenlerinde dinsel yöntemlere uyarak at eti yemelerinden ileri geliyordu.

Animizm doğayı birtakım ruhlarla doldurmaktaydı ve bunlar, döl bereketini sağlayan erkekli kadınlı Yan'lar, ışıklar içinde danseden, ya da evde erkeğe yardım eden Elf'ler; Troll diye adlandırılan cüceler; sularda da, bazen ölümlüleri uçurumlara doğru çeken Niksler (su perileri); çoğu zaman aptal olan devler; çoğu zaman açgöz olan cücelerdir. Yggradsill adlı kozmik ağacın altında da, yazgıların bekçisi olan üç Norrlar (bakireler) oturmaktaydılar.

Animizmin karşılığı alışılmış büyücülüktü. İlk yazı harfleri olan *run*'lar, başlangıçta, büyücülükte, tılsımların üzerlerinde kullanıldı. Türkü (*lied*) ise ilkin bir sihirbazlık aracıydı. Kimi kadınlar sihirbazlık, kehanet bakımlarından özel hassalara sahip sayılıyorlardı ve adlarına büyücü, sihirbaz deniyordu.

Salomon Reinach'ın "Orpheus" adlı yapıtında yazdığına göre: "Cermenler Hristiyan dinine girdikten sonra da büyücüler, sihirbazları dinlemeyi sürdürdüler; fakat Engizisyon kendilerine, büyücüler yakmayı öğretti. Alman "dominicain" rahipleri büyücüler aleyhinde iğrenç bir kitap yazdılar. Papa VIII. İnnocentus bir buyruk yayınlarak büyücülerin büyük bir güce sahip olduklarını resmen açıkladı. Bunun üzerine iki yüzyıl boyunca korkunç bir öldürme işi başladı, bu nedenle de yüz bini aşkın suçsuz insan diri diri yakıldı."

Cermenler ölümlerin ruhlarının yaşadıklarına inanırlardı: Ölümler ya *Hel* ülkesinde, ya uzak bir bölgede, ya da havalarda yaşarlardı. Özellikle güz sonunda, fırtınaların rüzgarlarınca sürüklenerek, dün-

yanın üzerinden geçerlerdi.

Yine Salomon Reinach'a göre: "O zaman bir takım ayinler, törenler yaparak ruhları yatıştırmak gerekiyordu. Kilise de *Ölüler Günü*'nü bu tarihe raslatarak bu yöntemleri Hristiyanlaştırdı... Sonra bu nedenle hayvan postları giyilerek birtakım maskaralıklar yapılmasını yasak etti ki bu da totemizmden kalma bir adetti."

Savaş alanında ölen savaşçılar *Walhalla*'ya (ya da *Walhöll*'e) giderlerdi. Orada hiç bitmeyen bir bal şerbeti içerler, bir yabandomuzunun etini yerlerdi. Bu hayvan her gün yenildiği halde her akşam yeniden doğardı. Sonra da savaşçılar sırf keyif için, dövüşmek üzere dışarıya çıkarlardı.

*

Cermenlerde en eski tanrı, adına bazen Nerthus da denen, *Toprak-Ana* olmuştur. Tacitus bu tanrıça onuruna kutlanan, toprak bayramının ilgi çeken bir anlatımını yapmaktadır; bu metin, Cermen dünyasında bolluk ve bereket dileğinde bulunmak üzere yapılan ayin ve dualar hakkındaki en eski belge sayılmaktadır.

Kimi yorumculara göre Nerthus ile Freyr (*Sevgili*) aynı tanrılardır: Freya aşk, güzellik, bolluk ve bereket tanrısıydı. Onun kardeşi ve sevgilisi de Freyr idi. Georges Dumézil'in yazdığına göre: "Freyr'ın çevresinde bir *barış* mistiği, mitologyası vardır: Eşsiz bir barıştır bu, gerçek bir altın çağdır ve Cermen ruhunun en içten emellerinden birinin ifadesi olduğu kesindir.

Aynı yazar, kimi saga'larla XII. yüzyılın Danimarkalı yazarı Saxo Grammaticus'un Freyr'ı insanlaştırmak onu barışçı bir kral biçimine soktuklarını ileri sürmektedir. Saxo, Freyr'ı büyük Roma barışçısı Augustus'un çağdaşı sanmaktaydı. Roma İmparatorlarının *Pax Romana*'sına (Roma barışı) koşut olarak, Danimarkalı bilgin de bir *Pax Germanica* (Cermen barışı) düşlemektedir ki bu, tarihin en heyecan verici düşlerinden biridir.

Yıldızlara, güneşe, aya da tapınılmaktaydı. Ay Holle, ya da Holde, ya da Holda adlı tanrıça idi ve Romalıların Dianası ile eş tutulmaktaydı. *İyicil* anlamına gelen bu ad ona biraz da kendi asıl kimliğini yumuşatmak, güzelleştirmek için verilmiştir: Çünkü Holle büyücülerin kraliçesi sayılmaktaydı, geceleri kadın iblislerle birlikte ata binip yola çıkar, vaftiz edilmeksizin ölen çocukların ruhlarını da alıp götürürdü.

Tacitus en büyük üç tanrının Roma Tanrıları arasındaki karşılıklarını bulmuştur. Odin (ya da Odhinn, ya da Wotan) ın karşılığı

Mercurius; Tiyu (ya da Ty) nun karşılığı Mars; Thor (ya da Thorr, ya da Donnar) un karşılığı Jüpter'di.

Odin esasında bir rahip-kral, ya da bir büyücü-kraldır; ruh harflerini bulan odur. Aynı zamanda rüzgar (*Wind*) dolayısıyla ölümler tanrısıdır, savaşta ölen kahramanları Walkyrie'lere teslim edip Walhalla'ya gönderir. Kendisi büyücülüğe başvurmayı yeğlediğinden savaşmaz, ama yine de savaşçıların tanrısıdır. Nitekim VIII. yüzyılda Groenland'ı sömürgeleştiren, Amerika'yı keşfeden, Rus İmparatorluğunu kuran o yiğit Viking'lerin tanrısı da oydu.

Onun oğlu Tiyu ise savaş tanrısıdır.

Thor ya da Donnar gökgürültüsü ve yağmur tanrısı dolayısıyla da köylüleri seven bir tanrıdır. Bu tanrıları, ilk üç Hindu kastının karşılığı olan "sınıf tanrıları" saymak olasıdır. Odin büyücü-rahiplerin; Tiyu savaşçıları; Thor rençberlerin tanrısıdır. Bununla birlikte Thor aynı zamanda haşin bir tanrı, korkunç bir savaşçıdır, elindeki taştan yapılmış tanrısal çekici ile canavarları öldürür.

Bu tanrılarla ilgili birçok şiirsel efsaneler vardır. Bunların en ünlüsü, Balder efsanesidir ki bu hem Siegfried'i, hem İsa'yı anımsatan bir kişiliktir. Odin'in oğullarının en güzeli olan Balder, hain Loki'nin kurbanı olarak ölür. Cehenneme iner. Bunun üzerine devler tanrılara saldırıp bunları öldürürler. Ama bu *tanrıların akşamı*'ndan sonra gizemli bir güç, düzeni yeniden kurar, Balder'le tanrılar dirilirler, Evrensel bir mutluluk çağı başlar...

Tanrılara kurban kesilerek, bu arada bazen insanlar da kurban edilerek tapınılmaktaydı. Bu işi rahipler yönetiyorlardı. Caesar "Galya Savaşı" adlı yapıtının çok tartışma konusu olmuş bir yerinde Cermenlerin Galyalıları gibi "Druide'lere sahip olmadıklarını", onlardan bu noktada ayrıldıklarını ileri sürmektedir. Dumézil'in yazdığı gibi "Cermen toplumları derin bir bilgiye sahip, karmaşık birtakım ayin ve duaları uygulatan *nütani* bir sınıf, bir tarikat tarafından yönetilmiyorlardı, böyle bir sınıfın başkanlığı altında değillerdi... Toplumun başında kutsal işleri yürüten, karmaşık bir geleneğin sürdürülmesini inanca altına alan özerk ve güçlü bir yönetim yoktu." Zaten bazı kimseler de eski Cermanya'da sonradan "tarihöncesi bir *reform*'la" yokedilmiş "gözle görülen bir kilise" bulunup bulunmadığını soruşturmaktan kendilerini alamamışlardır.

Başlıca rahip kraldı, egemenliği de kökünü büyücülükten ve dinden almaktaydı; kral büyücülükte yeterlik göstermedi mi öldürülebilirdi. Yine Dumézil'e göre "Cermenler iki ilke, iki tip arasında bocalamaktaydılar: Bir yanda kanın, öbür yanda kol gücünün erde-

mi, bir yanda kalıtım yoluyla başa geçen önder, öbür yanda kahraman, bir yanda büyücü-yönetici öbür yanda fatih-önder vardı."

İşte, antik çağdaki Cermen dini böyleydi; buna karşı birçok çabalara girişmiş olan Hristiyan Kilisesi sonunda bu dini ezdi, "put"ları kırdı, kutsal ağaçları devirdi, eski tapınakların yerlerine de kiliseler yaptırdı.

Bununla birlikte bu din, çeşitli biçimler altında yine de yaşamaktadır. Haftanın günlerinin İngilizce ve Almanca adları, eski tanrıları anımsatmaktadır. Bazı halk şenliklerinde onlar anılmaktadır. Wagner'in soylu dramları, bu tanrıların yapıp ettikleriyle ilgili öyküleri serbestçe değiştirmekle birlikte, onları yine de göklere çıkarmaktadır. Hatta bir ara birtakım koyu Nasyonal-Sosyalistler (Nazi'ler) çokça uluslararası buldukları Hristiyanlığın yerine eski Cermen dinini diriltip geçirmek istiyorlardı.

Cermenlerin güzel masalları yeniden ve tam anlamıyla birer efsane haline gelmişlerdir. Çünkü bunlar, hepsi de kutsal nitelikte olan kişisel ve ortak davranışları haklı göstermekte, desteklemekte, hatta bu gibi davranışlara neden olmaktadırlar.

*

Hristiyanlık çağından birkaç yüzyıl önce, belki Danimarka adalarından ve Kuzey Almanya'nın basık ovalarından gelmiş olan Keltler Avrupanın her yanına yayılmışlardı. Bunlar arasında Britanya Adaları ve özellikle İrlanda Keltleriyle Galya Keltlerini sayabiliriz: Keltler buralarda Likürler grubu içindeki daha eski halk topluluklarına egemen olup bunlara karışmışlar ve belki de bunların inançlarından çoğunu benimsemişlerdir.

Keltlerin yazılı olmaktan çok sözlü olan dinsel edebiyatlarından hiçbir şey kalmış değildir. Onların inançlarını Caesar ve Tacitus gibi Latin yazarlarından; en eski elyazmaları XI. yüzyıldan kalma olan, fakat çok daha eski rivayet ve gelenekleri de korumakta bulunan İrlanda edebiyatından; yorumlanması şart olan bir takım halk efsanelerinden tanıyoruz. Ayrıca özellikle Bretanya'da pek bol olan çok eski taş anıtların da neler olduklarını anlamaya çalışmak yerinde olur. Bunlar ham taşan mezarlar (*dolmen*'ler); ya birbirinden ayrı (*menhin*'ler) ya da uzun diziler halinde sıralanmış taşlardır.

*

Bir Yunan yazarı meşe ağacında Galyalıların en büyük tanrısını Galya Zeus'unu görmekteydi. Biraz aşırı olan bu formül, herhalde bu kutsal ağaca gösterilen büyük saygıyı anlatmaktadır. Gallerin rahipleri olan *Druide*'ler, beyaz urbalar giymiş oldukları halde, altından yapılmış bir bağ bıçağı ile bodur meşelerin gövdelerinde biten ökse otunu kesip beyaz bir bezin içine sarıyorlardı. Ökse otu "her derde deva bir ilaç" sayılmaktaydı.

Galyalıların "büyülü hayvanlar topluluğu"nda çok sayıda kutsal hayvanlar vardı ki kimi kabileler bunların adlarını taşıyorlardı: Taurisciler boğaya, Brannoviceler kargaya bağlıydılar. Bazı kentler de öyleydi: Lugdunum, söylentiye göre, karga tepesiydi. Bayrakların üzerlerinde bir yaban domuzu tasviri vardı. Paris'teki Notre-Dame kilisesinin yerinde, üzerinde bir boğa ile üç turna kuşunun tasviri görülen bir mihrap bulunmuştur. Tavşan, falda da kullanılan bir hayvandı. Horoz daha o zamandan yıldırımını uzaklaştırmaya yarıyordu, nitekim şimdi de çan kulelerinin tepesinde aynı işi yapmaktadır.

Armasında ayı bulunduğu için Ayı kenti olan Bern'de Hristiyanlık çağının başlangıcından kalma bronzdan bir grup bulunmuştur: Grupta, iri bir ayının yanında Keltçe adı *Artio* olan bir tanrıça vardır (Bu Keltçe ad, ayının Yunanca adı olan *Arktos*'a pek yakındır); ayı ile arkadaşlık ettiğine göre bu tanrıça da herhalde ilkin bir ayı-tanrıça, kutsal bir ayıydı. Bern kentinde hâlâ birçok ayı beslenmektedir. Bu olayları özellikle incelemiş olan Salomon Reinach bu adette "Totemizmin Avrupa ülkelerindeki kalıntılarının bir örneğini" görmektedir.

Yiyeceklerle ilgili bir takım tabular da Totemizmden gelmekteydi. Keltler at eti yemezlerdi. Büyük Plinius'a göre ökse otu rahipler tarafından yukarıda anlattığımız gibi toplandıktan sonra iki beyaz boğa kurban edilerek kutsal bir şölen düzenlenirdi. Galya'da ayrıca başka tabulara da saygı gösterilirdi: Düşmandan alınan ganimetlere el sürmek yasaktı. Bir de *büyüklik tabu*'su vardı ki buna göre bir çocuğun, silahlarını kuşanmış olan babasına yaklaşması yasaktı. Bu konuda Samuel Reinach şöyle diyor:

"Bu yüzden delikanlılar yabancı ailelerin ya da *Druide*'lerin yanında büyütülüyordu; bu acayip adet İrlanda'da uzun zaman süregelmiştir ve Fransa ve İngiltere'deki yatılı okul yönteminin bu adetten kalma olduğunu sanmak mümkündür."

Likürler zamanından beri kutsal yerler vardı: Pınarlar, dağlar, ormanlar gibi. Görünüşe göre kromlekler ve sıra-taşlar, dinsel bir takım işlemlerin yapıldıkları yerleri göstermekte ya da sınırlamaktadırlar.

Dolmenler herhalde aristokrasiye özgü mezarlar olsa gerekti. Bunların içinde bulunan lüks ya da her gün kullanılan eşya, ölümlerin sonradan da yaşadıklarına inanıldığını gösteriyordu. Mehri'ler ise bir atanın ruhunun ya da tanrısal bir varlığın konutu, bir mezarın taşlarıydı.

Druide'ler ruhun yaşadığına inanıyorlardı: Kimi metinlere göre, bunlar ruhgöçünü kabul etmekteydiler; başka bir takım metinlere göre ise ruhların batıya doğru göçtüklerine, uzak ve mutlu adalarda yaşadıklarına inanmaktadırlar.

Camille Jullian bu konuda diyor ki: "Ölümlerin karada çok uzun bir yolculuk yapmalarını önlemek için, belki de dolmenler çağının insanları ölümlerini, aşılması gereken bu denizin hemen kıyısına gömmekteydiler. Bugünkü Bretanya'yı oluşturan eski Galya ülkesine "ölüler diyarı" denmesi bu olayla da açıklanabilir."

Gallerin yiğitliklerini, ölümden korkmayışlarını, öte dünyada yaşamayı sürdüreceklerine emin oluşlarıyla açıklayanlar olmuştur.

*

Keltler *Toprak-Ana*'ya tapınışı herhalde Likürlerden almış olmalıydılar. Adlarına Latince *Matres* ya da *Matronae* denen *Ana-Tanrı*'ları çoğu zaman üçlü gruplar halinde toplanmaktaydılar ve yerli *Kara Bakireler*'in de bunların kalıntıları olmaları olasıdır. Caesar Gallerin beş büyük tanrısını Roma tanrılarına benzetmektedir. Dumézil'e göre, "kimi Druide'lerin dostu olan" Caesar, onları "çok güzel bir şekilde" tarif etmiştir.

Büyük tanrı, Teutates'tir; Site'nin tanrısı, "kamu tanrısı" dır: Caesar bunu sanatların yaratıcısı, yasaların babası, halkın öğretmeni olan Mercurius'a benzetmektedir. – Ondan sonra bir Jüpiter gelmektedir ki bu, gökgürültüsü tanrısı olan Taranis'tir, göklere o egemendir. Bir de savaşları yöneten Galyalı Marsa vardır. Bir Apollon hastalıkları kovmaktadır. Bir Minerva da insanlara zanaatları öğretmektedir. – Caesar tanrıları böylece sosyal kıstaslarla tarif etmiştir: Mucit'lerin, Druide'lerin, savaşçıların, hekimlerin, işçilerin de birer tanrısı vardı. Dumézil'e göre Mercuris'un en başta gelmesi, "eski Kelt aleminde zanaat ve tekniğin geniş ölçüde gelişmesinden, mükemmel olmasından, büyük saygınlık görmesinden" olsa gerekti.

Galya'da olduğu gibi Britanya adalarında dinin özgün yanı, ulusal bir rahiplik kurumunun bir *Druide*'ler (Çok Bilgililer) sınıfının kurulmuş bulunmasıydı. Bunlar toplumun en aydın ve seçkin kişileri arasından toplanıyordu. Geleceğin Druide'i tıpkı Hindistan'

daki Brahman, Roma'daki müstakbel *Flamine* (rahip) gibi, uzun uzun okuyup öğreniyor; bazen bu yirmi yıl kadar sürüyordu. Kutsal ve dinsel öğrenim sözlü olduğundan, bu çömezlik dönemi için çok güçlü bir belleğe gereksinim vardı. Sihirbazlık, büyücülük yöntemlerini, kutsal terim ve deyimleri efsanelerle tapınma yol ve yöntemini, falcılık ve yıldız falcılığını öğrenmek gerekiyordu.

Kurban kesmek ancak Druide'lerin tekelindeydi, bu kurbanlar tanrılarının beslenmesine yarıyordu. Druide'lerin insan da kurban ettikleri söylentisi vardır ama bunların adı suçtan ötürü mahkûm olmuş kimselerin idamı şeklinde olması da olasıdır. Druide'ler ökse otu toplamaktaydılar. Belki de güçlerin ayrılmasından önce yargıç niteliğiyle özel kişiler ve topluluklar arasındaki davaları yargılıyor, siteleri yönetiyor olmalıydı. Belirli günlerde, galiba Orléans yakınındaki bir ormanda toplanarak başkanlarını seçiyorlar, ne yönde bir politika güdeceklerini saptıyorlardı.

Başlıca görevleri gençliği eğitmektir: Soylu delikanlıların hepsini onlar yetiştiriyorlardı. Ahlâk kurallarını şu ilke ile açıkladıkları söylenir: "Tanrılara saygı göster, kötülük etme, yiğit ol."

Yiğitliğin büyük değerine olan inanç ve ruhlarla dolu, şiirsel bir doğa duygusu, Cermen ve Kelt dinlerinin uygarlığa bellibaşlı armağanları sayılabilir.

*

Katolik kilisesi Keltlerin, hatta Likürlerin eski dinsel yöntem ve inançlarını tam olarak yoketme işini başaramamıştır. Menhir'leri yıkamadığından, bazen bunların üzerine bir haç dikmiştir.

Camille Jullian'ın dediği gibi: "Ancak köylerle kentler hastalıkları iyileştiren, hasadı koruyan kendi yerli azizlerinin mezarlarına sahip olduktan sonradır ki Hristiyanlık halk yığınlarına yayılabilmiş, halkın tuttuğu bir inanç haline gelmiştir."

Fransa'nın kimi köylük bölgelerinde putataparlık döneminin birçok başka kalıntılarına raslanmaktadır ki bataklıklarda, mezarlıklarda görülen buharlı alevlere, kurt kılığına girmiş büyücülere, bazı pınarlarla meşe gibi bazı ağaçların kutsallıklarına, St. Jean gecesi yakılan ateşlere olan inanç bu aradadır. Samuel Reinach'ın dediği gibi: "Eski Galya'nın *çokşeytancılığı* Fransız toprağının pek derinlerine kök salmış olduğundan, hâlâ çok canlıdır."

XI

YUNANİSTAN'IN DİNİ

M.Ö. III. binyılla I. binyıl arasında Girit'te, sonra da Peloponesos'ta görkemli uygarlıklar oluştu ki bunlara sırasıyla Ege, Minoe ve Myken uygarlıkları denir.

M.Ö. 3000 yılına doğru Egeliler Girit'te bir İmparatorluk kurmuşlardı ve sonradan bunun nüfuzu denizlerin uzak bölgelerine kadar yayıldı; bu bir deniz egemenliği idi ve en büyük genişleme çağı için buna, dönemin en büyük hükümdarı, efsanevi Minos'un adına ilişkin olarak Minoe deniz egemenliği denir. Bu deniz egemenliği özellikle Peloponesos üzerinde derin bir etki yapmıştır; Mykenai'nin sarışın Akhaia'lıları kültürlerinin büyük bölümünü esmer Egelilerden aldılar: 1600'e doğru ilk bir Mykenai dönemi başladı. Asıl Girit'te ise Akhaialılar 1400 yılına doğru üstünlüğü ele aldılar. Mykenai kralı Agamemnon'un yönetimi altında birleşen Akhaialılar, uzun bir kuşatmadan sonra Trova'yı zaptederek Hitit İmparatorluğunu yokettiler. Fakat sonradan onlar da kuşatmaya uğradılar. 110 yılına doğru kuzeyden gelen ve en zorluları Dorlular olan başka Hint-Avrupalılar Akhaialıların Attika'ya ve adalara sürdüler. Bununla birlikte kuşatmacılar, temsilcilerini kovdukları ya da yokettikleri bu uygarlığın üstünlüğünü anlayacak kadar zeki idiler, nitekim bu uygarlığın inançlarıyla adetlerini benimseyiverdiler.

*

Yunanistan'ın dinini incelemek için kutsal bir kitap kullanmaya olanak yoktur: Çünkü böyle bir kitap yoktu ve zorla kabul ettirilen bir dogma da hiçbir zaman varolmayacaktı.

Başlıca kaynaklar, Yunan edebiyatının yapıtlarıdır; bunların başında Homeros'un, ya da bu adla gösterilen yazar veya yazarların İliada ve Odyseia adlı yapıtlarıyla (M.Ö: IX. ya da VIII. yüzyıldaki) Hesiodos'un şiirleri vardır. Alman Schliemann (1822-1890) tarafın-

dan Trova, Mikene ve Tirynthia'da; İngiliz Evans tarafından Girit'teki Knossos'ta; Atina Fransız Okulu ve başka ulusların bilginleri tarafından Girit'le Yunanistan'ın çeşitli noktalarında yapılan çok verimli kazılarda bulunan maddi ve psikolojik belgeler de yine bu kaynaklar arasındadır.

Bu buluntular Yunanistan'ın dini ile ilgili iki büyük yanlış düzeltme olanağını vermiştir. Klasik çağ Yunanlıları ilk çağlarda Hint-Avrupa kuşatmacılarının yarı-yabanıl kavimlere uygarlık getirdiklerini kabul etmiş ve bunun böyle olduğuna tarihçileri de inandırmışlardı. Bugün ise kuşatmaya uğrayan bu kavimlerin kuşatmacılara ne denli üstün olduklarını öğrenmiş bulunuyoruz.

Öte yandan Homeros'la Yunan yazarlarının insanlaştırdıkları tanrıların, Yunan dinsel yaşamının merkezini oluşturduklarına uzun zaman inanılmıştır. Fakat bugün, oluşturdukları bu resmi dinin yanı sıra halkın benimsediği çok daha canlı bir dinin ve ayrıca, çok daha derin bir gizemci akımın varolmuş bulunduğu bilinmektedir.

*

Yunan halk dini ilkel bir Totemizm'in çok derin izlerini taşıyorsa benzemektedir. Kutsal bitkiler ve örneğin Dodona'daki meşe ağacı vardı ki bunun hisşırtılarına bakan kâhinler, gaipten haber verirlerdi; sonra kutsal hayvanlar ve örneğin, Girit'teki Minos boğası, yani *Minotauros* vardı. Çoğu zaman, daha sonraki efsaneler bu kutsal hayvanları -Apollon'un kurbanı olan kertenkele gibi- ya da bir tanrının kurbanı ya da -Zeus'un kartalı, Athena'nın baykuşu gibi- bir tanrının her zamanki arkadaşı haline sokmaktadırlar.

Salamon Reinach'a göre tanrıların hayvan kılığına girerek biçim değiştirmeleri, "din tarihinin tersine anlatılması demektir. Zeus kuğu kuşu kılığına girerek Leda'yı baştan çıkarır, o da dünyaya yumurtalar getirir:

Leda herhalde sonradan tanrılaştırılan ve çocukların babası sayılan Totemik bir kuğu olsa gerektir.

Sonradan kavim haline gelen birçok Yunan klanları, hayvan adları taşımaktaydılar: Myrmidon (karınca) lar Arkadialı (ayı) lar gibi.

Kimi tapınma yöntemlerinin köklerinde kutsal bir hayvanın kurban edilmesi ve etinin bir çeşit şölende hep birlikte yenilmesi de vardır: örneğin Atina'da her yıl tanrısal bir boğa, *bouhonia* adı verilen bir törende kurban edilirdi. Kimi maskeli danslar da aynı kökten gelmeydi: Atina'da dişi ayı kılığına giren genç kızlar danse-

derler ve ayı adını alırlardı.

Başlangıçta Egelilerle Akhaialılar, ilkel insanların mana'sına benzetilebilecek olan, kişilikdışı tanrısal bir güce inandılar. Bu güç, gökten düşükleri sanılan birtakım kutsal taşlarda da özellikle bulunurdu ki dünyanın göbeği olan Delphoi'de *omphalos* da bunlardan biriydi; ayrıca Knossos'ta bulunan, yontulduktan sonra dikilmiş kimi taşlar da böyleydi: Bunlar sonradan bir insan kafası ve bir *phallus*'la (erkeklik organı) süslü Hermes simgeleri haline gelmişlerdi; iki ağızlı balta gibi kimi eşya da böyleydi: Bu iki ağızlı balta Giritlilerin kurban kesmek için kullandıkları silahtı. Eleusis'te rahibe, dine kabul edilecek kişiyi yelpazeler, böylece onu günahlarından kurtarıp manayı kabule hazır hale getirirdi.

Bütün doğa, ruhlarla doluydu. Bunlar hayvan ya da insan biçiminde düşünülürdü; örneğin bir pınar, bir at olurdu.

Ölülerin ruhları yılan, kuş ve özellikle kelebek biçimlerinde betimlenirdi. (Nitekim Yunancadaki *psykhe* sözcüğü hem kelebek, hem ruh anlamındadır). Yunanlılar ölümden sonraki yaşam hakkında birbirine karşıt düşüncelere sahip olmuşa ve bunları bağdaştırmak için hiç uğraşmamışa benzemektedirler. Bazen ölümler yerin altında yaşamayı sürdürürler, onların torunları ve çocukları da kutsal armağanlar sunarak bu yaşamı hoş bir hale getirmeye çalışırlar. Bazen de bedenden ayrılan ruh, yeraltı ırmağı Styks'ü aşarak cehenneme gider, orada Minos, Aiakhos ve Rhadamanthys tarafından yargılanır: Cezayı hakkederse Elysion'da mutluluğa kavuşur.

Ölümden sonraki yaşamın varlığı ve niteliği üzerinde uzun bir geçmiştenberi kuşkuvar açıklanagelmıştır. Söderblom'un dediği gibi "akılcılık, hayaletlerin varlığı düşüncesini gözden düşürmektedir." Homeros'un dini bu noktada halk geleneklerinden çok ayrılmaktadır: Homeros'un Akhilleus'u "yeraltının bütün hayaletleri üzerinde hüküm sürmektense yeryüzünde gündelikçilik etmenin daha iyi olduğu" düşüncesindedir.

Animizmin doğal sonucu, büyücülüktür; nitekim Yunanistan' da da hal aynı oldu. Bu ülkede Animist büyücülüğün bütün belirli niteliklerine rastlanmaktadır. Tasvirle gerçek tıpkıdır: Bir tanrının tasviri de onun gücüne sahiptir; Ispartalılar Lokroi'lilere yardım olsun diye, onlara Dioskur'ların heykellerini göndermişlerdi. Tanagralı sanatçılar, yaptıkları küçük heykelciklerle ölümlere esaslı sevinçler sağlamaktaydılar. – Rüya, değerli bir şeydi: İnsan düste gerçek olaylar görürdü çünkü; Epidauros'ta insan, düşünde hastalığının geçtiğini gördü mü iyileşirdi. – Büyücülük ve sihirbazlık yapılmaktaydı: Teokrites *Eidullion* adlı yapıtının ünlü bir parçasında, bir

ouyücü kadının nasıl çalıştığını anlatır. Atina'daki mezarlarda, yüreklerine çivi saplı tahta heykelcikler bulunmuştur. – Sözcüklerin de gücü vardır: Homeros'un *İlliada*'da belirttiği gibi "Zeus verdiği kararı yerine getirmek için konuşur ve sırf bu yüzden, her şey olur." – Lânet ve belâ okumanın gücü: Argos halkı, kardeşinin çocuklarını öldüren Atreus'u lânetledi, bu yüzden de oğlu Agamemnon öldü ve Atreus'un soyundan olanların başlarına türlü felâketler geldi. – Ant ve yeminin gücü: Homeros'un *İlliada*'da dediği gibi "her kim andından dönerse, beyni su haline gelip yerlere dökülsün!"

Tapınının önemli bir parçasını da öykünmeli, yani "taklidi" tapınma yöntemleri oluşturmaktadır. Girit'te Kureta'lar gökgürültüsünü öykünüp yağmur yağdırmak için kalkanlarını birbirine çarparlardı. Girit'le Delos'ta sarışın Ariadne, Labyrinthos adlı sarayın dehlizlerinde, güneşin yıldızlar âlemi içindeki ilerleyişini öykünen çapraşık bir takım dansları yönetir, böylece de güneşin yürüyüşüne yardım etmiş olurdu.

Yunanistan'da heykelcilik, raks, şiir, tiyatro gibi, güzel sanatlar biçimlerini, köklerini büyücülükten, sihirbazlıktan almışlardır: Bu da onların telkin gücünü açıklamaya yardım etmektedir. Kreglinger'in dediği gibi "Yunanlılar sonunda ne denli aydın kişiler haline gelmiş olurlarsa olsunlar, güzel sanatlarıyla edebiyatları hep sihirbazlık zihniyetinin göstergeleri olagelmıştır.

*

Girit'te, Yunanistan'da tanrılardan önce tanrıçalar vardı.

Tanrıçaların en eskisi, *Toprak-Ana* olan *Gaia* olsa gerekti; aynı zamanda bereket tanrıçası da olduğundan bitkilerin, hayvanların, insanların doğmalarına o yol açar, sonra da onları kendi içine alır, yutardı.

Bütün öteki tanrıçalarda da çeşitli biçimler altında *Toprak-Ana*'ya raslanmaktadır: Gaia, Olympos tanrılarının anasıdır; – Epissos'taki ünlü tapınağında dikili çok memeli tasvirine tapınılan Artemis, yabani hayvanların arkadaşı, yavrularının koruyucusudur ama sonradan onları avlamaya başlar; – Artemis'ten daha şehvetli, daha tatlı olan Aphrodite aşkın, güzelliğin, çiçeklerin tanrıçasıdır; Ona tapınma adeti Kıbrıs adasından gelip tüm Yunanistan'a yayıldı. Knossos'ta, Girit'te *Antheia* (yani *Çiçekli Aphrodite*) ye tapınılmaktaydı ve nar, gül, mersin ona adanmıştı. Koryntos'ta kutsal fahişeler olan hetaireia'lar ona yapılan tapınışa katılıyorlardı. Eros da onunla birlikte anılıyordu, çoğu zaman onun oğlu sayılıyordu ama bazen de

Eros'un Aþrodite'den önce varolduğuna, Aþrodite'in Okeanos'un köpüklerinden doğduğuna, Aþrodite Okeanos'un köpüklerinden doğduğu sırada onun dalgalardan çıkışına yardım ettiğine inanılıyordu.

Kişiliklerinde Toprak-Ana'nın raslandığı öteki tanrıçalar da şunlardır: Hera, Zeus'un karısı olmadan önce bitkiler tanrıçasıydı ve evlenme yasalarını kısıkanç bir biçimde korumaktaydı: – Başka bir bitkiler tanrıçası olan Demeter, buğdayın anasıydı ve kendisine özellikle Eleusis'te tapınılırdı; Atina kentinin koruyucusu olmazdan önce zeytinağacı tanrıçası olan Athena onuruna Atina'da kır şenlikleri yapılmaya devam edildi.

Tanrılar ise tanrıçalardan sonra meydana çıkmışlardır. Tanrıları meydana çıkaranlar, Hint-Avrupalı kuşatmacılar olsa gerektir: Bunlar göçebe savaşçılardı, önderlerine tanrısal bir varlık gibi saygı gösterilmesi gerekiydi, sonunda da bunlar bir tanrının soyundan gelmiş sayılırdı. Herhalde her kabilenin kendisini zafere ulaştıran bir tanrıya sahip olduğu kesindir. Fatihlerin zafer elde etmeleri, Toprak-Ana'ya tapınan prehellenik grupların anaerkil toplumunun yerine, bütün haklara babanın sahip olduğu babaerkil bir toplumu geçirmeleri olanağını kendilerine verdi.

Hatta savaşçı egemenlik döneminden önceye bir "din ve büyücülük dönemi" sokmak belki daha doğru olur: Bu sonuncu dönemde büyük tanrının, *Uranos* (Gök) – "gözünden hiçbir şeyin kaçmadığı Gök" – olması olasıdır: O *Uranos* ki, hasımları kyklopları birtakım büyücülük yöntemleriyle "bağlayıp" hareketsizleştirmektedir; Ayrıca *Uranos*'la Hinduların *Varuna*'sı arasında eşlik görenler de vardır.

Savaşçı egemenlik döneminde büyük tanrı ilkin *Kronos* (Zaman) tur. *Uranos*'u tahtından indirir; fakat *Olympos*'luların *Titan*'lara galip geldikleri bir devler savaşından sonra, o da kendi oğlu Zeus tarafından tahtından indirilir. Ondan sonra da *Kronos* ancak kölelerin, yani yenilmiş ulusların düzenledikleri şenliklerde anılır.

Olympos'un yakınına yerleşmiş *Akhaia* kavimlerinin tanrısı olan *Thessalia*'lı büyük tanrı Zeus, yüce tanrı olur. *Olympos*'un dışında oturacağı yerler olarak kendisine başka dağları, *Girit*'teki *İda dağı* ile *Bithynia*'daki *İda dağını* seçer. Bununla birlikte Zeus'un kendisinin üzerinde bir Kudret daha vardır ki, ona karşı elinden hiçbir şey gelmez. Bu da Kader tanrısı olan *Moirá*'dır.

Zeus'un çevresinde, başlangıçta yerli olan birtakım tanrılar bulunur. Bu tanrıların her biri kabilesi ya da kavmi tarafından gök, yıldızlar, deniz, kara ve insanlar üzerinde büyük güce sahip sayılır. Sonradan bu yerli tanrılar kendi ilk bölgelerinin sınırlarını aşmışlar,

aynı zamanda da "uzmanlık sahibi" olmuşlar, başlıca tanrısal etkinlikleri kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Bunlar, Homeros'un bize tümüyle insan biçiminde olarak tanıttığı: deniz tanrısı Poseidon; Işık tanrısı Apollon; şarap tanrısı Dionysos; ticaret ve güzel konuşma tanrısı Hermes v.d.dir.

*

Homeros döneminden başlayarak tapınaklara bağlı rahipler vardı: Bunlar hizmet ettikleri tanrının emrindeydiler, o tanrı tarafından korunulurdular. Özel bir öğrenim görmezler, tapınının yol ve yöntemini zamanla, deneyimle öğrenirlerdi. Toplum halinde gruplanmış değillerdi ve bir rahipler sınıfı oluşturmuyorlardı. Görevlerini bazen (örneğin Eleusis'te kalıtım yoluyla aktarırlar, bazen de seçim ya da ad çekme yoluyla bu görevlere getirilirlerdi.

Rahipler, tanrıları yumuşatacak olan kurbanların kesiliş törenlerine başkanlık ederlerdi: Kutsanmış bir hayvanı keserler, ya da olduğu gibi yakarlardı (ki buna Yunancada *Holokaustos* denir). İnanların üzerlerine tuzlu su, deniz suyu serpererek ve özellikle onları tutsüleyerek, kötü ruhları kovan tunç parçalarını çan gibi çalarak bunları temizlerler, arıtırlardı. Bazen –örneğin Epidauros'ta– özellikle telkin kullanarak, hastaları iyileştirirlerdi: Salomon Reinach'a göre Hippokrates "antik çağın sonuna dek bazı kimseleri aldatmış olan" bu "ruhani hekimliği" laikleştirmişti.

Rahipler falcılık da yaparlardı. Kâhinlik tapınaklarının en ünlüsü Delphoi'deydi ve Pythia adlı kız fala bakıp gaipten haber verirdi. Kutsal su ile temizlenmiş olan bu genç kız defne yaprakları çiğner, bu çeşit yaprakların dumanını içine çeker, sonra kendinden geçerek birtakım sözler söylerdi ve bunlar, rahiplerce yorumlanırdı.

Tanrılar onuruna büyük bayramlar, şenlikler yapılırdı. Bunlar ya, –örneğin Atina'da tanrıça Athena onuruna yapılan ve Panathenai diye adlandırılanlar gibi– yerel olur; ya da Olympia oyunları gibi panhellenik olurlardı.

Olympia'nın sevimli dekoru içinde Zeus ya kendi tapınağında, ya da tapınağının yakınında yüceltilirdi. En güçlüleri ya da enbeceriklileri meydana çıkarmak için oyunlar düzenlenirdi: Bunlar koşu, güreş, güreşle yumruklaşmayı biraraya getiren "pankratos", disk ve cirit atma, at yarışları gibi şeylerdi. Aynı zamanda artistik ve müziksel gösteriler, felsefe konferansları, sanat yapıtları sergileri de düzenlenirdi. Halk başarılı atleti ve tanrısal filozof, Eflatun'u alkışlardı.

Bütün Yunanistan bu görkemli kas ve düşünce şenliklerine davet edilirdi. Bütün sitelerin vatandaşları bu yarışmalara kabul edilirdi. Delegasyonlarla yarışmacıların Olympia'ya gidebilmeleri için *kutsal bir mütareke* ilân edilir ve bu, oyunlar boyunca sürerdi: Bu süre içinde herhangi bir askeri harekât yapmak yasaktı... Olympia oyunlarına egemen olan sporcu, aydın ve barışçı zihniyeti, Hellen uygarlığının en uyumlu ürünlerinden biri diye selâmlamak yerinde olur.

*

Dinsel yaşamın büyük merkezleri aynı zamanda ahlâk düşüncelerinin de yuvalarıydı. Olympia'da yüceltilen tanrı, tüm Yunanistan'a egemendi: Bu, Zeus Hellenios'tu ki aynı zamanda tüm evrene de egemendi: Demek ki daha o zamandan, tektanrıcılığa doğru bir yöneliş vardı. Epidauros tapınağının kapısına rahipler şunları yazmışlardı: "Buhurlarla kokulanmış bu tapınağa giren kimse arı, duru olmalı, yani erdemli düşünceler beslemelidir." Delphoi tapınağının üzerine de şu bilgece sözler nakşedilmişti: "Kendi kendini tanı" ve "Aşırılıktan sakın". En büyük günah, haddini bilmezlik (hybris) tir ve göksel güçlerin kıskançlığını harekete getirir. En yüce erdem ise ölçülü olmaktır.

Bununla birlikte, başka bakımlardan, din ahlâkla ilgili her şeye karşı kayıtsız gibi görünmektedir. Nitekim filozof Ksenophon da M.Ö. VI. yüzyılda oldukça sert bir biçimde buna işaret etmektedir: "Homeros ile Hesaidos tanrılara her türlü suçu yormaktadırlar: Ölümlüler arasında hoş görülmecek, ayıplanacak olan hırsızlık, zina, karşılıklı aldatmaca gibi ne kadar utandırıcı eylem varsa, bu ozanların türküleri de bunlarla doludur." Bu olay da şöyle açıklanabilir: Çünkü insanlar tanrıları, kendilerini örnek tutarak tasarlamışlardır. Nitekim: "öküzlerle aslanların da elleri olup insanlar gibi resim yapmasını bilselerdi, tıpkı kendilerine benzeyen tanrılar yapacaklardı." Ksenophon'un ileri sürdüğüne göre "insanlara ne bedence, ne de düşünce bakımından benzemeyen, yalnız bir tek tanrı vardır."

Ondan sonra da Sokrates, Eflatun, Aristo, Epikuros gibi filozoflar dinsel inançları serbestçe eleştirmeye, kimi ahlâksal düşünceleri kabul ederken kimi görüşleri de reddetmeye başladılar.

Onların etkisi altında, ya da yalnızca özgür düşünceye, akılcı bir uyuma, huzur dolu bir güzelliğe büyük önem veren Grek düşüncesinin sahip olduğu elverişli eğilimler yüzünden özgür sitelerde

özgür olarak yaşayan Hellenler de din konusunda her istediklerini serbestçe düşündüler. Ne kutsal kitap, ne zorla kabul ettirilen dogmalar, ne rahiplerin otoritesi, ne de hoşgörüsüz biçimde kaba güce başvurma vardı. Alfred Croiset'nin dediği gibi "kişiler, akılları tümüyle serbest olarak hükümlerini veriyorlardı." Burada bir noktayı belirtmek ve Atina'da birçok filozofun baskı görmüş olduğunu anımsatmak yerinde olur. Fakat buna da bu gibi olayların dinin kendisiyle olmaktan ziyade, politika ile ilgili oldukları yolunda bir yanıt verilmiştir.

Bununla birlikte, böyle anlaşılan bir din, bazı kimselere çok kuru görünmekteydi: Onlar da gizemciliğe yöneldiler.

*

Antik Yunanistan'ın dinsel yaşamının en derin bölümünü, *mysteria*'lar, yani gizli yapılan din törenleri, ayinleri oluşturdu. Kreglinger'in dediği gibi "söz konusu olan şey, insanı tanrısal yetkinliğe olabildiğince yaklaştırmaktır; ta ki o, tanrıların yapılmış oldukları insanüstü cevheri kendine sindirebilsin, ya da tanrısal sonsuzlukta kaynaşıp bunun içinde yokolabilsin. Bu sonuncu eğilimin tam adı gizemciliktir: Yani ruhun insanlık mertebesini aşır tam anlamıyla tanrısal bir yaşam sürmeye çabalamasıdır."

Böyle anlaşılan gizemcilik, dinsel görüşlerin en eskisini, *mana* düşüncesini diriltmektedir ki, bunun Yunanistan'da da bulunduğunu daha önce görmüştük.

Mysteira'ların en önemlileri Dionysos ve Demeter'le ilgilidir.

Trakyalı tanrı Dionysos (ya da Bakkhos, ya da Iakkhos), Zeus'la bir ölümlü olan ve kıskanç tanrıça Hera'nın yıldırımla çarptığı Semele (Toprak) nin oğludur. Zeus oğlunu kurtarmak için onu baldırında saklar, sonra bir mağaraya yollar. Dionysos bu mağarada şarabı yaratır. Bu öyküde, güneşin ateşi altında üzümü üreten toprak simgeleştirilmektedir; ezilen üzümler şarap olarak yeniden dirilirler, şarap da neşe verir.

Dionysos, Giritli asıldan tanrı Zagreus'la eş tutulmaktadır ki bu sonuncu tanrının yazgısı, Oziris'inkini anımsatmaktadır. Zeus'la Persephone'nin oğlu olan Zagreus, kurtulmak için boğa biçimine girer. Titanlar da onu öldürüp yerler; fakat Zagreus'un yüreği her nasılsa kurtulur, bu da onun öldükten sonra dirilmesini sağlar. Ölen tanrı Dionysos-Zagreus bir boğa, ya da kafatasında boynuzlar bulunan bir insan biçiminde yeniden dirilir.

Tapınış tanrısal bir boğanın kurban edilmesinden ibaretti. İnananlar boğanın insana iyi gelen gücünü edinmek için onun etini geceleyin meşalelerin ışığında, coşkulu ve karmaşık birtakım ayinler arasında yiyorlardı. Euripides "*Bakkha'lar*" adlı güzel tragedyasında bu dağınık saçlı, başlarına sarmaşıktan ya da meşe yaprağından taçlar, sırtlarına ceylan postları giyen, kucaklarında yılanlar ya da memelerini emen küçük oğlaklar taşıyan bu kadınların coşkunluğunu, azgınlığını anlatır: Bakkha'lar, sarmaşıklara sarılı bir çeşit sopalar olan "thyrsos"larını havaya kaldırarak dansederler; hayvanların üzerine atılıp bunları parçalarlardı. Kral Pentheus Bakkha'ların bu azgınlıklarına karşı gelmek istediği için onlar tarafından öldürüldü.

Başka bölgelerde ve örneğin Atina'da tapınış daha az haşın, daha çok artistik biçimler alırdı. Bakkha korusu, şarap tanrısını öven dinsel şarkılar (dithyrambos) okur, dansların yanı sıra diyaloglar söylenir, sahne oyunları oynanırdı. Tragedya ile komedyanın kökü buradan gelmez. Atina'daki büyük Dionysos şenlikleri onuruna Aiskhylos'un, Sophokles'in, Euripides'in yazmış oldukları oyunlar oynanırdı.

Dionysos'a tapınış biçimi Orpheus tarafından arıtıldı: söylentiye göre de Bakkha'lar, gelenek halindeki azgınlıklarına karşı durduğu için Orpheus'u parça parça ettiler. Orpheus tatlı bir ozandı, evrensel yaşamla eş tutulan ve eros adıyla simgeleştirilen kişilik dışı bir tanrıya inanıyorlardı. Dünyanın birliğini, tüm varlıkların dayanışmasını, kendisini hayvanlarla ve tüm doğayla birleştiren yakınlığı derinden duyuyordu. Ona göre, bedende hapsolan ruh (*soma*) birkaç yaşam geçirdikten sonra bundan kurtulmalıdır: Ruh, ileride süreceği göksel yaşama daha şimdiden hazırlanmalı; bunun için tinselliği içine sindirmelidir.

Mysteria'lar erginleşen kimseyi (initié) ahretteki yaşama hazırlardı. Mystes Unutma pınarından kaçınmalı, Anma pınarından içmelidir: Çünkü Orpheus'un yarattığı iyicil büyü formüllerini burada bulacaktır.

Görünüşe göre Orphizm yani Orpheus dini Yunan felsefesine Pythagores tarafından sokulmuştur. Platon da onun etkisi altında kalmıştır. Söderblom'un dediği gibi, "Platon'un aracılığı ile Batı, mysteria'lardaki sofuluk ve Dionysos ayinlerindeki sarhoşluk gibi bir mirasa konmuştur."

Burada insanın, Orpheus'la Pythagores'in Hindistan'ın etkisi altında kalıp kalmadıklarını sorası geliyor: Çünkü Pythagores zamanında Küçükasya'daki Yunan kentlerinin temsilcileriyle Hindistan'ın

Batı illerinin temsilcileri, ortak efendileri olan Pers kralının sarayında buluşmaktaydılar.

Demeter'le ilgili başka birtakım mysteria'lar da vardır.

Demeter'in kızı Persephone, cehennem tanrısı Hades tarafından kaçırlır. Acı içinde kıvranan Demeter yollara düşerek dünyayı dolaşır, ıstırabını haykırır. Toprak kurur, kısırlaşır. Mutsuz tanrıça Eleusis kralı tarafından konuk edilir. Kral de Zeus'un Persephone'yi anasına geri vermesini sağlar: Bitkiler hemen yine dirilir. Fakat cehennemde genç tanrıça nar yemiştir. Ölümlü yazgısından büsbütün kurtulma olanağını bulamaz. Zamanının yarısını yerüstünde, öbür yarısını da yeraltında, cehennemde geçirir ve buranın Kraliçesi olur. Kızına kavuştuğu için minnetle dolu olan Demeter, Eleusis kralına buğday ekmesini öğretir.

Bu efsane bitkilerin kaybolup yeniden ortaya çıkışlarının açıklamasını antik toprak tanrıçasına tapınışı ve belki de buğday toteminin anısını bir araya getirmektedir. Daha sonraları bitkilerin dirilişi düşüncesine, ölümden sonra yaşayan ruhun kurtuluşu düşüncesi de katılmış olsa gerektir.

İşte Eleusis'teki mysteria'larda bu iki tema yüceltilmekteydi.

Ayının başlıca icracısı ilkin bir kadın rahip, daha sonra da bir rahip (*hierophante*) olmuştur. Ayinler kadınlara, fahişelere, köclere açıktı; fakat Hellenistik çağa değin, Barbarlara açık olmamışlardı. *Kutsal bir mütareke sayesinde* Atinalı elçiler mysteria'lara öteki Yunanlıları da çağırıyorlardı.

Atina'da başlayan şenlikler, Eleusis'te sürüyordu. Ayin gereğince oynanan tragedyalar, Demeter'in başından geçenleri anımsatıyordu. Birtakım sınavlar, insanları mezarötesi yaşama hazırlıyorlardı. Kimi yorumculara göre en heyecan verici an, yeni hasat edilmiş bir buğday başağının büyük bir sessizlik içinde ortaya çıkarılışıydı: Bu başak, ölümlü yeniden dirilişi simgeleştirmektedir.

Eleusis'te buğdaydan yapılmış bir çörek yenerek bir çeşit şaraplı ekmek yeme ayini (komünyon) düzenleniyordu.

Orfik ayinlerin Eleusis usulü ekmekle Komünyon, Dionysos usulü şarapla Komünyon ile birleştirip böylelikle Hristiyan Komünyonunu hazırlamış olmaları olasıdır.

*

Yabancılar kadar kadınların ve kölelerin de katılabildikleri Doğu tapınışları Yunanistan'a erkenden girdiler. Özellikle İskender'in Asya'yı fethinden sonra da orada geliştiler. Bununla birlikte

Yunan dini bunların etkisine Roma dininden biraz daha iyi dayana-bildi.

Elinde güç bulunan Hristiyan Kilisesi, daha korkunç bir düş-mandı. Tapınakların yıkılmasını, ya da biçimlerinin değiştirilmesini emretti. Serbest Hellen felsefesinin son sığınağı olan Atina Okulunu 529'ta kapattırdı.

Fakat Yunan dini dünyada silinmez izler bıraktı.

Bu dinin verdiği esinle mimari, heykelcilik, edebiyat alanların-da yaratılan sanat yapıtlarının yüce güzelliği insan düşüncesiyle Hellenizm öncesi ilkel büyücülük arasında çok doğal olan Top-rak-Ana'ya tapınış arasında, Orfik gizemciliğin soylu telkinleri ara-sında sürekli bir temas sağladı.

Dinsel konularda olduğu kadar tüm öteki konularda da gerçe-ği özgürce araştıran filozofların görkemli çabaları insanlığa, hiçbir zaman unutulamayacak olan bir örnek verdi.

Ernest Renan'ın "Akropolis Üzerinde Dua"sında "Grek Muci-zesi" diye adlandırabildiği şeyin iki ana ögesi vardır: Güzellik ve Gerçek.

XII

ROMA İLE ROMA İTALYA'SININ DİNİ

Görünüşe göre, tarihten önceki çağlarda İtalya, iki ayrı insan grubunun işgali altındaydı: Bunlardan birincisi Giritlilerle Kıta Yunanistan'ının Pelasg'larına yakın ve daha durağan olan Akdenizliler; ikincisi de Hindistan'ı, İran'ı ve Yunanistan'ı işgal edenler gibi kuzeyden gelmiş olan göçebe Hint-Avrupalılardı.

Roma'nın ve İtalya'nın dini eski bir yerli din olarak ortaya çıkmaktadır: fakat buna Hint-Avrupalılar, Etrüskler, Yunanistan ve son olarak Doğu tapınışları da bir şeyler katmışlardı. Sırası gelmişken, zaten kendileri de daha önce Hellen etkisi altına girmiş olan Etrüsklerin Roma'ya buyruklarını dinleten tek kavim olduklarını; Yunanistan'ın ise, gelişiminin çeşitli çağlarında Roma ve İtalya dini-ne etki yapmış olduğunu belirtelim.

*

Kutsal metin olarak elimizde *Arva Türküleri* ile *Salıus Türküleri*'nin eski parçaları vardır. (Arva'larla Salıus'ler topluluk halinde toplanmış rahiplerdi). Ayrıca elimizde *Sibylle Kehanelleri* de vardır, ama bunların Mağrur Tarquinius'un Cumae'li Sibylle'den satın aldığı söylenen *Sibylle Kitapları* ile bir ilgisi yoktur. Tarquinius'un *Sibylle Kitapları*, M.Ö. 82 yılında, Roma yangını sırasında yanmıştır; bunların yerine, Yunan tapınışını benimsemiş putatapar Yahudiler tarafından yapılan sahteleri geçirildi. Salomon Reinach'a göre elimizde bulunan sahte nüshalar "Yahudiler tarafından yapılan sahte nüshaların Yahudi-Hristiyan taklitleridir."

Sırası gelmişken Sibylle'lerin Apollon'un hizmetinde cezbeli falcı kadınlar olduklarını söyleyelim. Bunların yaptıkları kehanetler Yunanlılar ve Romalılar tarafından olduğu kadar Doğulular ve İsraililer tarafından da iyi karşılanıyordu. Bunların Sibylle olan adları,

İbranicede *tanrının mahpusu* anlamına gelen *Şebonet* sözünden gel-
medir.

Roma dini hakkındaki bilgilerimizi özellikle Latin edebiyatı yazarlarına ve bu arada bilgin Varro'ya (M.Ö. 116-27) –ki kendisi *De rebus divinis* (*Tanrısal nesneler üzerine*) adlı bir kitap yazmıştır– Tarihçi Titus Livius'a (M.Ö. 59 - M.S. 19) ve son olarak "Fastes" adlı yapıtında bayramların takvimlerini yorumlayan ozan Ovidius'a (M.Ö. 43 - M.S. 16) borçlu bulunmaktayız.

*

Bu dinde birtakım Totemik kalıntılar vardır ki bunlar en başta (incir ağacı, bakla gibi) kutsal bitkilere ve kimi kutsal hayvanlara beslenen inançtır ve sonraki efsaneler de ayrı nedenlerle bunların üstünlüklerini kanıtlamaktadır. Bu hayvanlar, kendilerine yerleşecek toprak arayan Samnit'lere kılavuzluk eden kurt; Romulus'la Remus' u emzirmiş olan dişi kurt; Capitolium'u kurtarmış olan kazlar; birer falcılık hayvanı olan piliçlerdir.

Kimi aileler hâlâ Totemik adlarını korumaktadırlar; (domuz anlamına *porcus*'tan gelme) Porcii'ler; (bakla anlamına *faba*'dan gelme) Faba'lar gibi. Lejyonların bayrakları üzerinde kurt, yaban-domuzu, kartal tasvirleri vardır.

Hem *kutsal*, hem *kirli* anlamına gelen Latince *sacer* sözü, tabii sözünün tam karşılığıdır. Kimi *uğursuz* günler vardır ki bunlarda tapınışa ilgili kutsal sözleri kesinlikle söylememek gerekmektedir; ayrıca *uğurlu* günler vardır. Bazı tanrıların adını söylemek, savaş sırasında ganimetlere dokunmak yasaktır.

Roma Animizmine göre insanın çevresinde çok büyük sayıda ruhlar vardır. Fakat hayal gücü zengin olmayan bu Animizm, bu ruhların yaşamlarına hiçbir şiirsellik eklememektedir. Yalnızca dakik bir takım tapınışların tıpatıp uygulanmasıyla bunları hoşnut ederek kullanma çarelerini araştırmaktadır.

Bu kişilikdışı güçler *numen* (çoğulu: *numina*) sözcüğü ile gösterilmektedir. Bunlar ilkel insanların mana diye adlandırdıkları nesnenin belirtilerini andırırlar ama, dünyaya yayılmış bulunan madde-
nin birliği üzerindeki bir genel görüşe bağlı gibi değildirler. Ya maddi nesnelerin içinde yer almışlardır, ya da kesin olarak belirtilen bir takım eylemlere uygulanırlar. Örneğin tarlanın işlenmesine bir ruh, gübrelenmesine bir başka ruh, ikinci kez sürülmesine, tırmıklanmasına, zararlı otlarının ayıklanmasına hep ayrı ayrı ruhlar göz-kulak olurlar. Varro sınırlı yetkileri olan bu ruhları kuşkulandı-

mayacak tanrılar saymakta, bunları *sahici tanrılar (Dei certi)* diye adlandırmaktadır.

Her insanın kendi *daemon*'u özel *genius*'u vardı. *Daemon*'lar ikinci derecede tanrılar; iyi ve kötü ruhlardı. *Genius*'lar ise ömrü boyunca insandan ayrılmazlardı. Her kadında döl bereketini sağlayan bir güç (*juno*) vardı.

Mülkleri birbirlerinden ayıran bir sınır ruhu (*terminus*); bir kapı ruhu (*janus*); bir ocak ruhu (*vesta*) vardı. Toprakla evi koruyan ruhlara *lar*, yemek dolabını koruyan ruhlara *penus* adı verilirdi. Evden taşınıldığı zaman *lar*'lar başkalarına bırakılır, fakat *penus*'lar birlikte götürülürdü. *Penus*'lar aile bireylerini korurlar, köleleri korumazlardı; daha halkçı olan *lar*'lar ise köleleri de korurlardı.

Romalılar ölümden sonraki yaşama inanmaktaydılar. İlk çağlarda ölümler, ocağın altına gömülüyorlar ve onu koruyorlardı. Ölümlerin ruhlarına saygı göstermiş olmak için bunlara (*manes*) yani iyi'ler adı veriliyor, armağanlar sunuluyordu. Düşman ölümleri (*lemures*'leri) yatıştırabilmek için kimi törenler yapılıyordu.

Animizmin yanı sıra büyücülük de vardı. Romalı tasvirler, davranışlar, sözcüklerle ortaya çıkmasını arzuladığı gerçeği yaratmak düşüncesindedir. Yeni kurulan kentlerin savunmasını sağlamak için bunlar büyü bir çemberle kuşatılır; örneğin, geleceğin Roma'sı olan Romulus için bu, böyledir; bu çemberin sınırını aşma yasağına uymadı diye de Remus'u öldürür.

Bazılarını Arval (bu söz, *tarla* anlamına *arva*'dan gelmez) rahipleri topluluğunun yönettiği tarım bayramları bitkilerin üremesine, hasadın ve bağbozumunun başarılı geçmesine yardım eder. Başka rahipler olan *lupercus*'ların (kurt anlamına *lupus* ve *itmek*, sürmek anlamına *arcere*'den) ilkin başlıca görevleri, *lupercalia* diye adlandırılan bayramlarda bir çember. çizecek tarzda koşmaktır. Bu çemberi kurtlar hiçbir zaman geçemeyeceklerdi, bayramın amacı da buydu. Rahipler büyü gücün yayılışını hiçbir şey engellemesin diye, çıplak olarak koşarlardı. Sonradan *lupercus*'lar özellikle kadınlarda döl bereketinin harekete getirilmesi işinde çalıştılar: Doğum yapmaya elverişli hale getirmek için kısır kadınları teke derisinden kırbaçla döverlerdi.

Başka bir topluluk olan *Salii* (sıçramak anlamına *salire*'den) rahipleri zıplayıp sıçrayarak, şarkılar söyleyerek kutsal danslar yaparlardı, bir yandan da silâhlarını gürültüyle birbirlerine çarparlardı: Böylece savaşların gürültüsünü taklit ederek, düşmanın bozgununu hazırlarlardı; ayrıca mızraklarla kalkanları da büyü gücüyle doldururlardı.

Yavaş yavaş ruhlar da tanrı haline gelmeye başladı. Fakat bu tanrılardan kimileri ruhen edinmiş oldukları tarafsız karakteri korudular. Romalılar bazen, tanrı ya da tanrıça olduklarını bilmeksizin, bunlara dua ederler, o zaman: *sive Deus, sive Dea* (ister tanrı ol, ister tanrıça) derlerdi.

Kadınları koruyan bütün ruhlar, belki de çok eski bir anaerkil dönemden başlayarak, tanrıça Juno'da toplanmışlardı (Nitekim, Roma da dişil bir addır). – Tanrı Terminus, mülkleri ayıran sınır taşlarının ruhlarını kendinde toplardı. – Kapıların çok sayıdaki ruhları Janus'ta toplanırdı. Bu, ulusal bir Janus'tu ki, forum'un üzerine yerleştirilmişti. İki yüzlü olarak betimlenirdi. Bir yüzü kente; öteki yüzü de hiçbir yabancı girmesin diye, dışarıya göz-kulak olurdu. Bu tanrının tapınağının barış zamanında kapalı olan kapıları, savaş sırasında açık dururdu: Çünkü savaşçılara kentlerine girme olanağını vermek gerekti; kapının kapalı olması ise korkunç bir kehanet demek olurdu: Bu, hiçbir savaşçının ölümden kurtulamayacağı anlamına gelirdi. – Yine çok sayıda olan ocak tanrıları da Vesta adlı bir tek tanrıça haline geldiler: Bunlara kulübe gibi yuvarlak bir tapınakta tapılırdı. Bu, Roma'nın en eski tapınağıydı, buradaki ayinler, el değmemiş, afif Vestal'ler tarafından yapılır, bunlar aynı zamanda kutsal ateşin de arasız olarak yanmasını sağlarlardı. Bütün ilkel ruhlardan yalnız erkeklerin *genius*'u, her kişiye özel olarak kalmıştır; bu da belki erkeklerin kadınlarınkinden bambaşka görevleri olmasından ileri gelmekteydi.

Bir de köy tanrıçası vardı ki adına *İyi tanrıça (Bona Dea)* denirdi ve Roma yakınındaki kutsal bir ormanı korurdu; Arval rahipleri topluluğu bu tanrıça onuruna ayinler yapardı. Yunanlıların Herakles'i ile ancak çok sonra kaynaşacak olan Hercules adlı tanrı ise aile babalarının koruyucusuydu.

Epey eski olan bu tanrılara sonradan yenileri de katıldı.

Zafere tek bir şefle ulaşan Hint-Avrupalılar bu büyücü ve savaşçı şefi belki de tanrılaştırmış olsalar gerek. Başarılı bir general tanrılar gibi saygı görür, tanrı urbası giymiş ve dört atlı bir tanrı arabasına binmiş olarak halka görünürdü. Buna karşın, büyücülük gücünün yetersiz olduğu anlaşılan şef de öldürülürdü. Nitekim J.G. Frazer, tüm Roma krallarının acıklı biçimde öldürülmüş olmalarında, "insel bir adetin yerine getirilmiş olmasını neden olarak görmektedir.

Kesin olan şu ki Hint-Avrupalılar Yunanlıların Zeus'larına kı-

yaslanabilecek olan çok güçlü koruyucularını, halkın yüce tanrısı, Evrenin yüce tanrısı Jüpiter'i de birlikte getirmişlerdir.

Jüpiter'le birlikte Mars ve Quirinus bir üçlü halindeydiler: Mars savaşçı (*milites*) vatandaşların; Quirinus da barışçı (*quirites*) vatandaşların, barışın tanrısıydı. Dumézil'e göre Mars adı, (ölüm anlamına *mors*'a yakın görünmektedir ve bir savaş tanrısına yakışanı da budur. Bununla birlikte rençberler de çoğu zaman Mars'a yalvararak tarlalarını tehdit eden afetlerle savaşmasını isterlerdi. Tersine olarak, Quirinus'un da az-çok askeri bir rolü vardı. Çünkü savaşçının başarısı için, cephe gerisinin de iyi işlemesi şarttı. Quirinus Mars'ı besleyip bütünler, özellikle ona, *milites* haline sokması için, kendi *quirites*'lerini verirdi.

Ayrıca Roma Pantheon'u (Tanrıevi) çok geçmeden yabancı tanrıları barındırmaya başladı: Bunların başında Faleria'nın antik tanrıçası olup Etrüsk'ler tarafından benimsenerek Roma'ya da kabul ettirilen Minerva vardı; sonradan bu tanrıça, Athena ile eş tutularak işçilerin tanrıçası oldu, fakat hiçbir zaman politik ya da savaşçı bir tanrıça haline gelmedi; eski Jüpiter-Mars-Quirinus üçlüsünün yerini Jüpiter-Juno-Minerva üçlüsü aldı; tapınağı Nemi gölünün yakınında olan Diana da Etrüsk'lerin kabul ettirdikleri bir tanrıçaydı, sonradan Artemis ile eş tutuldu; Nemi tapınağının rahibi ruhani görevinin başına kendinde öncekini öldürerek gelirdi; – Fortuna, kader ve kehanet tanrıçasıydı; Ardea tanrıçası olan Venus, Roma'daki Juno gibi, döl bereketi sağlayan ruhları kendinde toplamıştı ama bu ruhlardan her biri, ilkin bir kadında yerleşmiş bulunmaktaydı; sonradan Venus Athena ile eş tutuldu.

Athena, Artemis ve Aphrodite ile birlikte Yunanistan'dan başka tanrılar da gelmişlerdi ki şunlardı: Apollon; Poseidon, Neptunus'a bağlanır; eskiden akarsuların tanrısı olan Neptunus, bunun üzerine Okyanus tanrısı olur; Herakles, Hercules'le eş tutulur; Hermes, Mercurius'a bağlanır vd. (Mercurius, adını *mal* anlamına *merx*'ten alır; bir ticaret tanrısına yakışanı da budur).

Hellen efsanelerinin gelişinden önce, hayal güçleri çok kısır olan Romalıların kendi tanrıları ile ilgili efsaneleri yoktu; bunun üzerine Yunan efsanelerini benimsediler.

*

Tapınış ailevi ve ulusaldı.

Dindar Romalı ailesini, hatta kölelerini evin ortasında, ocakta toplayıp dua eder ve evcil tanrılara yiyecek öteberi sunardı.

Resmi tapınışı ise politik yaşamla sıkı ilişki halinde bir yol ve yöntem zinciriydi. Rahipler kamu tapınışını yaptırmakla görevli Devlet memurlarıydılar.

Rahiplerin başında eskiden kral bulunmaktaydı, sonradan onun yerini *kurbanlar kralı* denen kimse aldı. Kralın hemen arkasından üç *flamin* yani *üfleyici* gelirdi ki bunlar kutsal ateşi yakmakla görevliydi ve Jüpiter'in, Mars'ın, Quirinus'un hizmetindeydiler. Onların ardında *pontifex*'ler vardı: Adlarından da anlaşılacağı üzere bunlar başlangıçta köprüleri yapmakla görevliydi, sonradan da tüm ulusal tapınışı yönetir oldular. Krallığın kaldırılmasından sonra *Büyük Pontifex (Pontifex maximus)*, tüm rahiplerin en güçlüsü haline geldi.

Augur'lar, kuşların uçuşlarını inceleyerek tanrıların buyruklarını bildiriyorlardı.

Arva, Lupercus, Saliuc gibi rahip topluluklarının oynadıkları rolü ise daha önce görmüştük.

*

Roma dini antik çağdan başlayarak ateşli düşmanlarla karşılaştı. Bunların en güzel konuşanı Yunan filozofu Epikuros'un bağımsız öğrencisi olan büyük ozan Lucrecius (M.Ö. 98-55) du. Lucrecius *De natura rerum (Nesnelerin niteliği üzerine)* adlı yapıtında, mutsuz insanlığa karşı dinin işlediği cinayetlere, döktürdüğü gözyaşlarına saldırarak şöyle diyordu:

"Dindarlık, başını örterek sık sık bir taş heykel önünde secdeye kapanmaktan ibaret olmadığı gibi..., mezbahaları hayvanların kanlarıyla doldurmaktan da ibaret değildir; asıl sofuluk, bütün olayları yatışmış bir ruhla seyretmeye denir."

Lucrecius aynı yapıtında, tanrı tanımayan bu şiirini biraz da alaylı bir biçimde, bir tanrıçaya, Venus'a yalvarmak için yazdığını söylüyordu: O Venus ki, "insanların ve tanrıların şehvet kaynağıdır,... doğanın tek hükümdarıdır..."

Resmi dinin artık doyurmadığı başka insanlar ise kaygılarını felsefi düşüncelerden değil de, mistik duygulardan medet umarak yatıştırmaya çalışıyorlar, bir takım Doğu tapınışlarına yöneliyorlardı. M.Ö. IV. ve III. yüzyıllardan itibaren Roma'ya girmeye başlayan ve tutucuların direnmelerine karşın da ülkede, özellikle kadınlar, köleler ve yabancılar üzerinde gittikçe artan bir etki yapan bu tapınışlar şunlardı: Kibele ve Attis kültü; Oziris, İzis, daha sonra Serapis kültü; Suriye'den gelme Güneş kültü (Bu kült özellikle Suriyeli

imparatorlar tahta çıktıkları zaman yayıldı. Aurelianus *yenilmez Güneş* (*Sol invictus*) için bir tapınak yaptırdı; Mithra kültü (ki bunu daha önce görmüştük). Çoğu zaman bu tapınışlar birbirleri içinde eriyerek bir çeşit mistik senkretizm meydana getirirlerdi.

Bu tapınışların herbiri ve tümü ruha bir takım doyumlar veriyorlardı ki bu, pek çorak olan resmi dinde yoktu. Geçitler, şarkılar, müzik insanın duyularını büyülüyordu. Evren üzerindeki yüce görüşler, insanın ruhunu vecde getiriyordu. Müminleri birbirine bağlayan tatlı kadeşlik, tanrısal nesneye bu dünyadan başlayarak ulaşmayı mümkün kılan cezbe ve ahrette sürülecek mutlu yaşamın umudu yüzünden, insanın gönlü hoş bir heyecanla dolmaktaydı.

Kimi lehte, kimi aleyhte olan birçok belgeler, bu tapınışların ruhlar üzerinde yarattıkları derin etkiyi bize göstermektedir. Bu gözlemlerin pek dokunaklı olan kimileri bize Latin ozanlarından gelmektedir. Sevgili Delia'dan ayrılmış olan Tibullus (M.Ö. 54-19) onun "sırtında keten urbalarla, saçları çözükle ve dağınık olduğu halde" İsis tapınağında bu tanrıya boş yere iffetli geceler ayırmasından sızlanmaktadır. Juvenalis, (M.S.42-125) ise *kadınlar üzerine* yazdığı ünlü *Yergi* (hiciv) de alaylı değil de öfkeli bir eda ile "hoşgörür bir tanrı olan İsis'in tapınağındaki gizli buluşmalara, Kibele'nin hadım rahiplerinin gördükleri büyük saygıya, bu rahiplerin sofı kadınlara kimi büyük günlerde sevişmekten sakınmak için verdikleri buyruklara çatmaktadır. Eğer sofı kadın bu buyruğu dinlemezse, rahipler Oziris'i yatıştıracaklarına söz veriyorlardı: "Çünkü bu tanrı semiz bir kaz ve küçük bir çörekle kolayca kandırılabilmekteydi..."

Tutucu Romalılar bu dinlerin yaptıkları etkiden kaygılanmaya başladılar. Bu hal karşısında bir tepki olarak, Roma tapınışını göklere çıkardılar. İmparatorluk döneminde bu tapınış, hükümdarlara tapınış halini aldı. Uzun zaman döne dolaşa, iş yine ilk çağlardaki hükümdara tapınış haline girdi. Horatius (M.Ö. 64-8) ve Virgilius (M.Ö. 70-19) adlı ozanlar dünyaya barış gibi eşsiz bir nimet bahşetmiş olan imparatoru övmektedirler. Halikarnas'taki bir yazıt, savaşlara son verip her yanda dirlik düzenliği egemen kıldığı için Augustus'u övmektedir; yazıtta "bizim ve bizden sonrakilerin kurtarıcısı,... tüm insanların kurtarıcısı" dendiikten sonra şunlar eklenmektedir: "Tanrının doğum günü, dünya için onun getirdiği müjdelerin başlangıcı oldu." Bu yazıtta *müjde*, *iyi haber* anlamına kullanılan Yunanca *evangelion* sözü ise büyük bir geleceğe adaydı: *Evangile* yani *İncil* adı bundan çıkacaktı çünkü.

Bununla birlikte, öteki Doğu tapınışlarıyla birlikte Roma'ya girmiş olan bir din, imparatorlara tapınışın karşısına dikilecekti; ba-

şarılı olduğu anda da hem imparatorlar kültüne, hem de öteki "put-perestçe boş inançlara" son verecekti: Bu din, Hristiyan diniydi.

*

Söderblom Roma dininin "yoksulluğuna" karşı çıkmamakla birlikte, "bir itaat ve ahlâki güç okulu" olduğu için bunu övmektedir. Romalılar yalın, çekici ve içten dindarlığı en çok evcil tapınıştaki meydana çıkmaktaydı. "Öte yandan, İmparatora tapınışıyla birleşen Jüpiter kültü, "büyük bir evrensel imparatorluk içinde, bir çeşit evrensel din haline geldi." Bu bakımdan Roma dini kendisine üstün olan bir dinin, Hristiyanlığın yayılmasına yardım etmiştir.

XIII

HRİSTİYANLIK

Doğu gizemciliğinin, Yahudi Mesihçiliğinin, Yunan düşüncesinin ve Roma evrenselciliğinin kavşak yerinde, ortaya Hristiyanlık çıkmaktadır.

Hristiyanlık, Hristiyanların dinidir. Hristiyan (*christiani*) lar, Hristos (*Christ*) a bağlı, ona inanan kimselerdir. Hristos (*Christ*) sözcüğü, İbranice *Mesih* sözcüğünün Yunancaya çevrilmişidir.

Hristiyanlık, tektanrı bir dindir, insanlığın kurtarıcısı ve Tanrının oğlu olan İsa (Hristos) nın aracılığı sayesinde, kulun Baba--Tanrı ile iç içe olmasını ön planda tutar.

Aramızda yaşayan, hep büyük bir etki yapmış ve yapmakta olan bu dini anlamak için, onun Kutsal Kitabı olan *Bible*'i (Yunancada *Kitaplar*, *Kutsal Kitapların tümü* anlamına *Biblia*), kurucusu olan İsa'nın kişiliğini, Kiliselerinin ortak öğretisini, ahlâki ilkelerini, bu inanca bağlı olduklarını ileri süren çeşitli mezheplerin tapınış ve kilise işleri bakımından örgütleniş biçimlerini incelemek gerekir.

*

Hristiyanlığın Kutsal Kitap'ı, daha önce incelediğimiz *Eski Ahit*'le *Yeni Ahit*'i yani *Tevrat*'la *İncil*'i içine alır. Buradaki *Ahit* sözcüğü, *ittifak* sözcüğünün kötü bir çevirisidir. Söz konusu olan, *Tanrı ile insanlık arasında bir ittifak*'tır.

Yeni Ahit yani *İncil*, halk Yunancası ile yazılmıştır, içinde arami dilinde birkaç cümle vardır.

Kilisece Hristiyan inancının temelleri olarak tanınan yapıtlara *Yasa Kitapları* (Yunancada *yasa* sözcüğü *kural*, *düzen* anlamındadır) adı verilir. Bunlar *Eski Ahit*, yani *Tevrat*'la birlikte *Yeni Ahit*'i oluşturan Yunanca yirmi yedi tane metindir: Yani dört *İncil*'le *Resullerin İşleri*, aziz Paulus'la öteki havarilere maledilen yirmi bir *mektup* ve aziz Yuhanna'nın *Vahy*'idir.

Bu kitap IV. yüzyılda kesin olarak meydana getirilmiştir. Bu da, büyük kiliselerin çoğunda okunan ve o zamanki Hristiyanlığın ortalama düşüncelerine uygun sayılan metinler biraraya getirilerek mümkün olabilmıştır.

Böylece seçilen metinler ilkel Hristiyanlıktan çıkma öteki edebi yapıtlara, öteki *İncil*'lere, öteki *Mektup*'lara, öteki *Vahiy*'lere tıpatıp benzemektedir. Bu sonuncu yazıların da Hristiyanlığın incelenmesi bakımından uyandırdıkları ilginin, Yasa Kitaplarından kalır yeri yoktur. Zaten bunların çoğu bize değin ancak parça parça gelmiştir. Bugün resmi olsun olmasın, bütün bu yapıtlar daha bilimsel olan *İlkel Hristiyanlık Edebiyatı* adı altında toplanmaktadır.

Eski Ahit'in elimizde olan el yazmaları, *Yeni Ahit*'inkilerden çok daha eskidir. Bunların en eskisi olan ve Vatikan'da saklandığı için adına *Vaticanus* denileni, IV. yüzyıldan kalmazdır.

Metin olarak da III. yüzyılın sonunda başlanan ve Vatikan'da saklandığı için adına *Vaticanus* denileni, IV. yüzyıllardaki iki Kipti (Mısır) metni, 400 yılına doğru tamamlanan Latince çeviri ya da *Vulgate* vardır.

XIII. yüzyılın başlangıcında, Canterbury Başpiskoposu Stephen Langton *Yeni Ahit*'in Latince metnini bölümlere ayırmış ve bu biçimde korunmuştur. Robert Estienne'in 1551'de Cenevre'de yayınlanan baskısında ilk kez, ayetler ayrılmıştır.

*

Birçok kimseler *Kutsal Kitap*'ı ve özellikle *Yeni Ahit*'i *Tanrı Kelamı* saymaktadırlar.

1546'da Merano Ruhani meclisi *Kutsal Kitap*'ın Tanrı esini olduğundan kuşku edilmesini yasaklamıştır. Hristiyan kiliseleri her zaman için *Kutsal Kitap*'ın ya "söylenerek yazdırıldığını", ya da her halde "Tanrı tarafından ilham olunduğunu" kabul etmektedirler. Protestanlar ise Papa'nın otoritesini reddederek *Kutsal Kitap*'ın otoritesi üzerinde özellikle ısrar etmişlerdir. Bununla birlikte bunlardan kimileri Tanrı esinini, din ve ahlâkla ilgili bölümlerle sınırlamayla ileri sürmüşlerdir. Bu tez, Katolik kilisesince reddolunmuştur.

Bununla birlikte sayıları gittikçe artan bilginler *Yeni Ahit*'e olduğu gibi *Eski Ahit*'e de, çeşitli edebi ya da tarihi metinleri incelemek için kullanılan eleştiri yöntemleri uygulamaktadır.

*

Resmi metinlerin başında *İncil*'ler yer alır.

İncil terimi tam anlamda Hristiyanca değildir: *Müjde* ve *müjde getirene verilen ödül* anlamındadır. Öreğin imparator Augustus'un getirdiği iyiliklere uygulandığında nesnelerin yeni bir düzende tanrı vahyini gösterir. Bizim bildiğimiz altmışı aşkın *İncil* bulunmakla birlikte ancak dördü asıl olarak tanınmıştır ki bunlar Matta, Markos, Luka ve Yunanna'nın kileridir. Neden dört? Çünkü dört, mistik bir sayıdır; azize İrene: "Dört yön; Doğu, Batı, Kuzey, Güney vardır da ondan," demektedir.

Geleneksel teze göre Matta (ya da Levi) bir gümrük mültezimidir. İsa tarafından Hristiyanlığa kabul edilmiş ve onun havarilerinden biri olmuştur. Markos'un ise Kudüslü bir kadın olan Merem'in oğlu olduğu söylentisi vardır: İlk Hristiyanlar bu kadının evinde toplanmaktaydılar; Markos havari Paulus'ın iş arkadaşı, sonra da da havari Petrus'un kâtibi olmuştur. Söylentiye göre Yuhanna da İsa'nın en sevdiği müridi idi ve peygamber çarmıha gerileceği sırada, anasını ona emanet etmişti. Efes'te oturdu, orada *İncil*'i yazdı. Daha önce de Patmos adasında *Vahy*'i yazmıştı. Bundan da anlaşılacağı üzere *İncil*'lerin yazarları arasında iki tanık ve tanıkların iki yakın arkadaşı vardır.

Fakat *İncil*'in böylece onlara maledilişi ortaya türlü güçlükler çıkarmaktadır. Bugün genel olarak *İncil*'ler "kimin yazdığı belli olmayan kitaplar" sayılmaktadır.

Matta, Markos ve Lukas tarafından yazılan *İncil*'ler, *Mukayeseli İncil*'ler adı altında toplanmış bulunmaktadır. Böylelikle bu *İncil*'ler arasındaki sıkı ilişkiler kastedilmektedir. Bu sayede bunlar hakkında *genel bir görüşe* sahip olmak mümkündür. Ayrıca bunları, bambaşka nitelikte olan *Yuhanna İncil*'i ile karşılaştırmak da olasıdır.

Mukayeseli *İncil*'le *Yuhanna İncil*'i arasında eda bakımından belirli ayrılıklar ve ciddi öğreti karşıtlıkları vardır. Hatta olaylar arasında belirli sayıda birbirini tutmazlıklar bile görülmektedir. Örneğin, *Mukayeseli İncil*'de İsa'nın dini bir yıl boyunca yaydığı gösterilir; *Yuhanna İncil*'inde ise bu, üç yıldır. *Mukayeseli İncil*'de İsa'nın özellikle Galile'de, *Yuhanna İncil*'inde ise Yahudilik'te etkinlikleri olduğu bildirilir.

Mukayeseli İncil'lerde bile öğreti karşıtlıklarından başka, birçok ayrılıklar vardır. İsa'nın mucizeli doğumundan Markos da, Yuhanna da söz etmezler, İsa'nın soyunu Yusuf'tan yana Hz. Davut'a bağlayan soy kütüklerinden Matta ve Lukas'ta söz edilmez. Matta'ya göre İsa M.Ö. IV. yılda ölen Hiodes'in saltanat döneminde doğ-

muştur. Lukas'a göre ise bir nüfus sayımı sırasında, yani M.S. VI. yılda doğmuştur, vd.

Bununla birlikte başka bakımlardan *Mukayeseli İncil*'lerde, hatta dört *İncil*'in hepsinde bir takım benzerlikler vardırki bu hal, bizi içlerinden kimilerinin etki altında kaldıklarına, ya da ortak kaynaklara sahip olduklarına inandırmaktadır.

Markos *İncil*'inin daha önce olduğu, hatta Markos'tan daha önce de bir *İncil*'in varolduğu ve bunlardan da Matta ve Lukas'ın yararlandıkları genel olarak kabul edilmektedir. Markos'un anlatıklarının yüzde doksanı hemen her zaman kısaltılmış olarak Matta'da; yüzde ellisi de Lukas'ta bulunmaktadır.

Öte yandan Matta ile Lukas'ın Markos'ta koşutlukları bulunmayan bölümlerinin karşılaştırılması ortak bir kaynağın varlığı gibi bir varsayımı ortaya çıkarmıştır ki, kimi yorumcular buna *Lukas'tan önceki İncil* adını vermişlerdir.

Bu verilerin yorumlanması ortaya büyük sayıda bir takım varsayımlar çıkarmıştır, fakat bunlardan hiçbirisi bugün oybirliği ile kabul edilmemektedir.

Bunlardan en ilgi çeken birisi, P.-L. Couchoud'nun *Beş İncil; bunların nasıl meydana geldikleri sorunu üzerine araştırma* başlığı altında ileri sürmüş olduğu varsayımdır.

Couchoud'ya göre *Luka*'dan *önceki* adıyla gösterilen eksik *İncil*, Markion tarafından yazılmış olduğu bilinen *İncil*'dir.

Markion, II. yüzyılın başlangıcında yaşamış büyük bir Hristiyan din ayrılıkçısıdır. Bir piskoposun oğlu olan Markion, Hristiyan dini-ne göre yetiştirilmiş, Yunan felsefesini öğrenmiş, Platon'u okumuş, Stoacıları tanımıştı. Güçlü özgünlüğe ve heyecan verici güzelliğe sahip bir tanrıbilim tasarlamıştı.

Markion'a göre kötülük sorunu, ancak birisi iyicil, öteki kötücül olmak üzere iki tanrının varlığı varsayılarak çözülebilir. Kötücül tanrı, *Eski Ahit*'in tanrısı olan, yani görünen dünyayı varetmiş olan Tanrıdır. Adem'in işlediği günahıtan o sorumludur, bu günahın hatasını da onun soyundan gelme tüm insanlara yüklemektedir. Buna göre Markion, ortaya şöyle bir öğreti koymaktadır: "Eğer yaratıcı Tanrı varetmediği dünyada bulunan kötülüğü önceden kestiremediyse cahildir; bunu kestirip de önleyemediyse, kötüdür; önlemek isteyip de yapamadıysa, acizdir." İyicil Tanrı ne dünyanın, ne insanın yaratılışında bir rol oynamış değildir; o yalnızca görünmez varlıkları yaratmıştır. Merhametli olduğundan, kötücül Tanrının baskısı altındaki insanoğlunu kurtarmaya karar vermiştir. Bunun üzerine erişkin bir insan olan İsa'nın kılığında, fakat ancak insan bedeninin dış gö-

rünüşlerine sahip olarak, yeryüzüne inmiştir; yasa ve peygamberleri kaldırmış, herkesin iyi, merhametli olmasını, kusurları bağışlamasını, direnişte bulunmamasını öğütleyerek insanların ruhlarını kurtarmıştır.

Markion İncili elyazması halinde saklanmış değildir; fakat özellikle başlıca düşmanı olan Tertullianus tarafından öyle çok anlatılmıştır ki, bu *İncil*'in hemen hemen tamamını meydana getirmek mümkündür. Söylentiye göre bu *İncil*, 134 yılına doğru Küçük Asya ya da Yunanistan'daki, aziz Paulus'un öğretilisine inanan bir topluluk tarafından düzenlenmiştir.

Bu *İncil*, Markus'un *İncil*'inin ortaya çıkmasına neden olmuştur ki bu sonuncusu Roma'da Latince olarak 136 ya da 137 yılına doğru düzenlenmiştir; fakat Markos *Eski Ahit*'in tanrısı ile İsa'nın babasını bir tutarak, bu noktada Markion'dan ayrılmaktadır.

Yine söylentiye göre, Markion'la Markos'un *İncil*'inden Doğu'da, belki Antakya'da *Matta'nın İncil*'i çıkmıştır; fakat görüşü Markion'un kine karşıt olan yazar, din değiştirmek üzere Yahudilere hitabetmekte ve İsa'nın, peygamberlerin haber verdikleri İsrail Mesihi olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

Matta'nın Markion aleyhtarı *İncil*'ine karşı da, Yuhanna'nın Efes'te 140 yılına doğru düzenlemiş olduğu aşırı Markion yanlısı *İncil*'i çıkmıştır. Kitabını mistik ve Platoncu Hristiyanlar için hazırlamış olan yazar, *Eski Ahit*'in tanrısını, İsa'nın babasına bağlamaktadır.

Son olarak 150 yılına doğru Roma'da özellikle Romalılara seslenen ve Hristiyanlık içinde Yahudiliğin ayrıcalıklarını elde etmek isteyen bir kilise kâtibi, bir tanımlama biçimi altında Hristiyanlığın övgüsünü yapmaktadır ki bu da *Lukas İncili*'dir; *Resullerin İyleri* kitabı ise bunun uzantısıdır...

Ancak, bu parlak varsayıma herkesin aklı yatmış değildir. Bugünkü günde de *İncil*'ler hakkında herkesin oybirliği ile kabul ettiği hiçbir kuram yoktur.

Bu arada *apokryphos* (yani gizli, gerçekliği kanıtlanmamış metin anlamına) diye adlandırılan *İncil*'leri incelemek de yerinde olur. III. yüzyılda kilisenin ileri gelen mezhep şefleri, bu *İncil*'lerden kimilerini sık sık anmışlardır, 1886'da bir parçası bulunmuştur. Samuel Reinach'a göre "İncil'deki öykülerin halk arasında yayılmış birçok noktanın doğruluğu ancak *apokryphos İnciller* sayesinde kanıtlanabilmektedir. Meryem'in ana-babası olan Elyakim ile Anna'nın öyküsü, Meryem'in evlenişi, İsa'nın bir mağarada doğuşu ve bir öküzle bir eşeğin ona tapınışı, İsa'nın cehenneme inışı, Meryem'in ölüşü yada gök'e çıkmadan önceki *uykuya dalışı* (Dormition) hep böyledir.

Alfred Loisy'ye göre *Resullerin İşleri*, başlangıçta bir görgü tanınğını ilkel kiliseyi anlatan dürüst ve sade yapıtı olsa gerektir; fakat sonradan bu yapıt galiba Hristiyanlığı saldırılara karşı savunmak amacıyla sakatlanmış ve genişletilmiştir.

Paulus'un *Mektuplar*'ı da çetin tartışmalara yol açmıştır. Joseph Turmel'e göre hepsinin kimi parçaları gerçek olsa gerektir; fakat hepsi de –bazen Markion lehinde, bazen Markion aleyhinde olan– çeşitli yazarlar tarafından her halde yine elden geçirilmiştir.

Yakup, Petrus, Yahuda ve Yuhanna'nın *Mektup*'larına gelince, bunların nitelikleri hakkında ileri sürülmesi gelenek halini almış dayanakların hiçbiri, eleştirel bakımdan kabul edilmemektedir.

P.L. Couchoud'ya göre *Valiyy'in*, gerçekten havari Yuhanna'nın olması gerekir; bu yapıt her halde havari Paulus ile müritlerinden birkaçı aleyhinde olsa gerektir. Yine Paulus'un yazdığı iki metin daha vardır ki, sonradan, yayınlayanlar bunları birleştirmişlerdir. Söylentiye göre, sonradan buna bir de Neron hakkında bir yorum eklenmiştir.

Serbest eleştirmecilerin *Yeni Ahit*'le ilgili tezlerine hiç kuşkusuz geniş ölçüde varsayımlar, sanılar da girmiş bulunmaktadır. Yalnız, şu itiraz götürmez sonuca varılmıştır : Adlarına resmi denen kitaplarla öteki ilkel Hristiyanlık edebiyatının yapıtları arasında esaslı bir ayrılık yoktur. Resmi *İncil*'ler, *Mektup*'lar ve *Vahy*'lerle öteki *İnciller*, *Mektuplar*, *Vahiyler* arasında belirli hiçbir ayrılık görülmemektedir. Resmi yazılar çok seyrek olarak maledildikleri kimsenin yapıtıdır. Bunlar hemen her zaman, –çoğu kez birbirine karşıt yorumlarla– değişip başkalaşmış karma yapıtlardır.

Kesin olan şu ki bunlar, *insan elinden çıkma yapıtlardır*, bu kitapları *Tanrı Kelâmı* saymaya olanak yoktur. Kutsal Kitap en çok okunan kitaplardan biri, belki de kitapların en çok okunanı olmaya devam etmektedir. Yalnız 1939 yılında bundan 11.039.491 tane satılmıştır.

*

Hristiyan dininin tam ortasında, İsa'nın kişiliği bulunmaktadır. *İncil*'ler onun yaşayışını ve çalışmalarını bize nasıl anlatıyorlar?

Matta ile Lukas, İsa'nın doğumunu mucizeli bir olay gibi ortaya koymaktadırlar: İsa, Ruh-ül Kudüs'ten (Kutsal Ruh'tan) gebe kalmış bir kızıoğlan kızdan doğmadır. Matta'nın ve Lukas'ın *İncil*'in-

de bu, böyle yazılıdır. Bununla birlikte yine Matta ve Lukas İsa'yı, babası Yusuf tarafından Hz. Davut'a bağlamaktadırlar ama, bu iki İncil yazarının yaptıkları soy kütükleri birbirlerini tutmamaktadır.

İsa Beytüllahm'da doğmuştur. Ailesi Nasıralıdır. Alçak gönüllü, kendi halinde bir ailedir. İsa'nın babası da, kendisi de dülgerdir.

İsa, kendinden önceki bir peygamber olan Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilmıştır. Yahya peygamber, *Tanrı Saltanatı*'nın yakın olduğunu haber vermişti.

İsa *rabbi*, yani halk vaizi olarak yakınlarını hayrete düşürür. İnsanlara verilecek büyük bir haberi, *İyi bir haberi* vardır: Sevgi dolu bir İradenin dünyayı sardığını keşfetmiştir; bir baba çocukları için ne ise, bu İrade de tüm insanlar, tüm varlıklar için odur; Tanrı tüm insanların, tüm varlıkların babasıdır.

İsa'nın halk önünde söylediği ilk sözler, *mutluluk*'tan sözederek; bunlar *dağdaki vaaz*'ın başlangıcıdır:

"Ne mutlu ruhta yoksul olanlara; çünkü Gökler Ülkesi onların-
dır.

Ne mutlu yaşlı olanlara; çünkü avutulacaklardır.

Ne mutlu uysal olanlara; çünkü onlar yeryüzüne sahip olacaklardır.

Ne mutlu adalete acıkıp susayanlara; çünkü onlar doyurulacaklardır.

Ne mutlu merhametli olanlara; çünkü onlara merhamet edilecektir.

Ne mutlu yüreği temiz olanlara; çünkü onlar Tanrı'yı göreceklerdir.

Ne mutlu barışseverlere; çünkü onlar Tanrı'nın evlatları diye çağırılacaklardır.

Ne mutlu adalet uğruna eza çekmiş olanlara; çünkü Gökler Ülkesi onlarındır (*Matta*, V, 3-10)."

İsa dinleyicilerine özellikle Tanrının, göksel Baba'nın ne olduğunu anlatır ve sonsuz iyiliğini över; dinleyicilerine sakın bir güven duygusu beslemelerini öğütler:

"Ne yiyeceksiniz ya da ne içeceksiniz diye yaşamınız için, ne giyeceksiniz diye bedeniniz için kaygı duymayın. Yaşam yiyecekten ve beden yiyecekten daha üstün değil midir? Havadaki kuşlara bakın: Onlar ne ekerler, ne biçerler, ne de ambarlara bir şey toplarlar, ama Göklerin Babası onları besler. Siz onlardan daha değerli değil misiniz? Hanginiz kaygı duymakla boyunun ölçüsüne bir arşın katabilir? Ve niçin giysiden yana kaygı duyuyorsunuz? Kır zambaklarına bakın: Ne çalışırlar, ne de iplik geçirirler; bununla birlikte Süleyman bi-

le en görkemli döneminde bunlardan biri gibi giyinmiş değildi (*Matta*, VI, 25-29).

Dileyin, size verilecektir, arayın, bulacaksınız, kapıyı çalın, size açılacaktır. Çünkü her dileyen alır, her arayan bulur ve kapı, çalana açılır. İcinizden hanginizin oğlu ekmek ister de ona taş verirsiniz, veya balık ister de ona yılan verirsiniz? Sizler ki kötü olduğunuz halde çocuklarınıza iyi şeyler vermesini bilirsiniz, Göklerdeki Babanızın, kendisinden dileyenlere ne denli daha iyi şeyler vereceğini varın düşünün (*Matta*, VII, 7-11).

Siz Göklerdeki Babanızın oğlu olasınız; zira o, güneşini hem kötülerin hem iyilerin üzerine doğdurur ve yağmurunu hem doğruların, hem kötülerin üzerine yağdırır (*Matta*, V, 45)."

Göklerin Babası ne Yahudilerin, ne de Samariyelilerin Tanrısıdır; bütün insanların Tanrısıdır o; her yerde tapınılabılır ona:

"Kadın, bana inan, Baba'ya ne bu dağda, ne Yerusâlim'de tapınacağınız saat geliyor...

Fakat gerçekten tapınanların Baba'ya ruhta ve gerçekte tapınacakları saat geliyor ve o saat şimdidir; çünkü Baba kendine böyle tapınanları arar.

Tanrı ruhtur ve ona tapınanların, kendisine ruhta ve gerçekte tapınmaları gerekir (Yuhanna, IV, 21, 23, 24)."

İsa, Baba'ya nasıl ibadet edileceğini de öğretmektedir:

"Ey göklerdeki Babamız, adın kutlu olsun; saltanatın gelsin; Gökte olduğu gibi yerde de senin iraden yürürlükte olsun! Gündelik ekmeğimizi bugün bize ver. Ve biz nasıl kendimize karşı suçlu olanları bağışlıyorsak, sen de bizim suçlarımızı bağışla. Bizi aldanışa sürükleme, fakat bizi Şeytan'dan kurtar. Çünkü saltanat ve kudret ve şan ve şeref sonsuza dek senindir, Amin! (*Matta*, VI, 9-13).

Madem ki göklerin Babası evlatları olan tüm insanları sevmektedir, o halde insanlar da ona birer evlat gibi sevgi göstermek, ayrıca birbirlerini de kardeş gibi sevmekle yükümlüdürler:

"*Rabbin olan Tanrı'yı tüm yüreğinle, tüm canınla, tüm düşüncenle seveceksin. Birinci ve büyük buyruk, budur. Ve buna benzeyen ikincisi şudur: Komşunu kendin gibi seveceksin. Bütün şariat ve peygamberler bu iki buyruğa bağlıdır (Matta, XXII, 37-40. Markus, XII, 29-31 ve Lukas, X, 27). Bunlardan daha büyük başka buyruk yoktur (Markus, XII, 31)."*

Komşu kimdir? İsa bu soruya iyi Samariyeli simgesiyle yanıt vermektedir. Yaralı Yahudinin komşusu bencil Yahudiler değil, merhametli Samariyelidir. Sevgi ne kavimlerin, ne de mezheplerin sınırında durur. Sevgi en büyük yasadır:

"Çocuklarım... Size *birbirinizi sevin* diye yeni bir buyruk veriyorum. Ben nasıl sizi sevdimse, siz de birbirinizi seviniz. Eğer birbirinize sevgi beslerseniz, bundan benim müritlerim olduğunuzu bütün insanlar anlayacaklardır (Yuhanna, XIII, 33-35)."

Herkesle barışmak, hasımlarıyla uyuşmak, düşmanlarını sevmek, kusurları bağışlamak, hain kişiye karşı koymaktan kaçınmak gereklidir. Hatta başkalarını yargılamaktan bile kaçınmalıdır. Zamanın töresi, zina yapan kadının taşlanması izin veriyordu; İsa, kadını suçlayanlara şöyle der: "İçinizde hanginiz günahsızsa ilk taşı o atsin ona! (Yuhanna, VIII, 3-11)."

Yalnız başkalarına kötülük yapmamak yetmez, onlara iyilik yapmak, göklerin Baba'sının cömertlikle dolu iyiliğine uymak gerekir:

"Göklerdeki babanız nasıl mükemmelse, sizler de mükemmel olunuz (Matta, V, 48).

Senden dileyene ver, senden ödünç isteyenenden yüz çevirme (Matta, V, 42).

İnsanların size her ne yapmalarını istiyorsanız siz de onlara öyle yapın (Matta, VII, XII).

İkiyüzlü Feresiler ve yazıcılar olan Kilise adamlarının öğrettikleri ne olursa olsun, -ki bunlar başkalarının sırtına taşınamayacak yükler vururlar- bu insanlık görevleri, dinsel görevlerden daha önemlidir:

"İnsan sebt günü için değil, sebt günü insan içindir. (Markos, II, 27)."

Böyle bir ülkü aynı zamanda bir yalınlık ve zenginliklere karşı horgörü de doğurur:

"Sizler küçük çocuklar gibi olmazsanız, Gökler Ülkesine asla girmeyeceksiniz (Matta, XVIII, 3)."

Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez... Hem Tanrıya, hem Mamon'aa kulluk edemezsiniz. "Mamon, Asur ve Fenike Mitolojyasında Zenginlikler Tanrısıdır." (Matta, VI, 24).

Bu çeşit insanlar arasında da barış ve iyi niyet hüküm sürer:

"Ey göklerin yüceliklerindeki Tanrıya yücelik! Ve yeryüzündeki iyi niyetli insanlara kurtuluş! (Lukas, II, 14, Markos, IX, 5, Yuhanna, XV. 27.)"

Tanrıyı seven ve birbirlerini seven böyle dindar ve alçakgönüllü insanlardan oluşan bir toplum, bu topraktan başlayarak, Tanrının Ülkesi, Göklerin Ülkesidir: "Çünkü bakın, Tanrının Ülkesi sizin ortanızdadır. (Lukas, XVII, 21)."

Kimi metinlere göre İsa'nın kendini, Tanrı Ülkesi'nin yeryü-

zündeki bu gerçekleşişini haber veren mesih saymış olması olasıdır. Daha çok sayıda olan başka metinlere göre ise İsa, yalnız bu ahlâk-sal değışimi istemekle yetinmiş olmasa gerek: Yahudi Vahiylerinin görüşlerini de kabul edip anlatmış olması olasıdır: İlk korkunç afetler olacak, onun peşinden çok büyük bir devrim, bir yeniden doğuş gelecektir: ölümler dirilip Mesih tarafından yargılanacak; yepyeni bir dünya kurulacak ve *insanın Oğlu* olan İsa, Tanrının sağına oturmuş olduğu halde, bu dünyayı yönetecektir.

Kimi metinler İsa'ya bu çok büyük değışimin tarifini yalnız Tanrının bildiğini söyletmektedirler; başka metinler ise şimdiki kuşağın bu olaylar sona ermeden geçip gitmeyeceği görüşündedirler.

İsa'nın bazen açık havada, bazen sinagoglarda öğretip yaydığı, işte böyle bir öğretiydi. Hastalarla sakatları bazen bunlara dokunarak; bazen de hastalıklı, sakat organlara tükürüğünü sürerek iyileştirmektedir (Kerenglinger'e göre tüm toplumlarda, *mana* sahibi bir ermişin dokunuşu ve özellikle tükürüğü, mucizeli bir şifa hassasına sahip sayılır). Bazen de İsa, mucizeden yararlanmış olanlara, bunu kimseye söylememelerini öğütlüyordu. (Kimi liberal protestan ilâhiyatçılar bu olaydan şöyle ustalık bir sonuç çıkarmışlardır: İsa'nın isteğine aykırı olarak yapılan "boşboğazlıklar" dolayısıyla öğrenilen bu mucizelere inanmak, Hristiyan inanışının temellerinden biri olmaz.).

İsa kendine on iki havari seçmişti ki bunlar arasında Zebede'nin oğlu Yuhana –ki en sevgili müridiydi– kendisine Kifas (yani Kaya) adını verdiği Petrus ve İskaryotlu Yuda vardı.

Kısa ömrünün sonunda İsa Kudüs'e gitmeyi kararlaştırdı. Bir eşeğe binmiş olduğu halde buraya galip bir eda ile girdi. Satıcıları tapınaktan kovdu. On iki havari ile birlikte son kutsal yemeği yedi ve içlerinden birinin kendisine ihanet edeceğini haber verdi.

Kurduğu yeni ahlâk, kendi peşin yargıları ve çıkarlarıyla çatıştığı için, hahamlar İsa'dan nefret ediyorlardı. Onun orada oluşu ile meydana çıkan kargaşa yüzünden Romalılar telaşlanacaklar, tapınağı yıkacaklar diye korkuyorlardı: Oysa tapınak zenginliklerinin saygınlıklarının kaynağı idi. Başhaham Kayafa öteki hahamlarla Feresileri çağırırdı. Onlara: "Bir kavmin yokolmasından ise, bir adamın ölmesi daha iyidir," dedi. İsa'nın öldürölmesi kararlaştırıldı.

İsa yakalanıp Kayafa'nın huzuruna götürölldü, "ben İsa'yım, Hristos'um, Tanrı'nın oğluyum," dedi. Küfür sayılan bu sözler de ölmesi için yeter görölldü.

Hahamlar İsa'nın elini kolunu bağlatıp onu Romalı vali Portoslu Pilatus'un karşısına götürölldüler. İsa onun tarafından sorguya

çekilince: " Ben *Yahudilerin Kralıyım*," dedi. Pilatus onu kurtarmayı denedi ama, bu çok pervasız devrimcinin çarmıha gerilmesini isteyen halkın sözünden çıkamadı.

İsa Golgota'da çarmıha gerildi. "Ulu Tanrı, bağışla onları, ne yaptıklarını bilmiyorlar çünkü," diye dua etti. İstirabın en fazla anında: "Ulu Tanrım! Niçin yüz çevirdin benden?" diye bağırdı. Sonra da öldü.

Üç gün sonra üstadın ölüsünün gömülmüş olduğu mezara gelen Maria Magdalena ile iki sofu kadın, mezarı boş buldular. Bunun üzerine İsa, Maria Magdalena'ya göründü: Dirilmişti.

*

İsa'nın yaşamında, İncillerin bu yaşamı bize tanıttıkları biçimde tarihsel olarak ne vardır? Eleştirmenler, gelenek haline girmiş bu iddialar topluluğunu yavaş yavaş çürütmüşlerdir.

Ernest Renan ilke olarak, önce bu yaşamdan mucizeli öge olarak ne varsa ayrılması gerektiğini ileri sürüyor:

"Fransız pozitivist filozofu M. Littré (1801-1881) nın hiç şaşmayan böyle bir sözü var: *Ne kadar araştırma yapılırsa yapılsın, şurası kesindir ki bir mucize hiçbir zaman gözlenip saptanabileceği yerde olup bitmiş değildir.* Bu sözler öyle bir külçedir ki, insan bunu yerinden oynatamaz. Mucizeler, hiçbir zaman olup bitmeyen nesnelerdir. Hortlaklara, şeytana, büyücülüğe, münecimliğe nasıl inanmıyorsak, mucizelere de öylece inanmıyoruz."

Bunu böylece belirttikten sonra, Renan ekliyor:

"İsa'nın yaşamı yazılırken insan ancak gerçek şeyleri ileri sürmekle yetinseydi, o zaman ancak birkaç satırla yetinmek zorunda kalırdı."

İşte Renan bu birkaç satırı alıp tahminler ve varsayımlardan da yararlanıp genişleterek çok hoş ve güzel, büyük bir yapıt yaratmış, "İsa'nın Yaşamı"nı yazmıştır.

Renan'dan sonra eleştirel çalışma, özellikle Almanya'da devam etti. Bu çalışmaların tümünü özetleyen bir Fransız Hristiyanlık tarihi yazarı, Alfred Loisy, şöyle diyor:

"İsa'nın Mesihçi kargaşalıklar yüzünden Pontoslu Pilatus'un kararıyla çarmıha gerildiği dışında, İncil'de anlatılanların hiçbiri elle tutulur bir olay niteliği taşımamaktadır."

Hristiyan dogmaları tarihçisi Joseph Turmel'e göre ise İsa en başta bir devrimci, bir Mesihçilik hareketinin kışkırtıcısı, fesatçısı olmuştur: Görünüşe göre o kendini, Tanrının da yardımıyla, Roma-

lıları Filistin'den kovmaya ve orada bir krallık kurmaya memur sanmıştır: Buradaki herkes de İsa'nın yönetimi altında bolluk, bereket içinde yaşayacaktı. Herhalde bu politik nedenle de Romalılar İsa'yı, Roma yöntemine uygun biçimde çarmıha gerilerek idama mahkûm etmiş olmalıydı.

Nitekim Salomon Reinach da "Orpheus" adlı kitabından döne dolaşa böyle bir sonuca varmaktadır.

Bununla birlikte bir takım tarihçiler daha kökten bir eleştirme yoluna sapmış bulunmaktadır. Hatta kimileri İsa'nın tarihselliğini yadsıyarak onu hiçbir zaman, madde halinde varolmamış, tümüyle tinsel bir varlık saymaktadırlar. İsa aslında belki bir Tanrıydı ve kendisine inananların safdil dindarlığı onu gitgide insanlaştırmış bulunmaktaydı.

Bu tez, başka tarihçiler arasında, P.-L. Couchoud tarafından da ileri sürülmüştür.

Önemli bir kanıt da şudur: Ne Yahudilerin, ne de Romalıların güvenilir, gerçek metinlerinde tarihsel bir kimse olarak İsa'nın sözü geçmemektedir. Bir Yahudi yazarı olan Flavius Josephus, "Yahudilerin Savaşları" ve "Yahudilerin Eski Tarihi" adlı yapıtlarında Filistin'in Tiberius'tan Neron'a kadar olan tarihini anlatmakla birlikte, bunlarda İsa'dan söz etmemektedir. Ancak bir Hristiyan bu eksikliği doldurmak için, normal olarak birbiri ardınca gelen iki parçanın arasına kendiliğinden bir bölüm daha eklemiştir. Bu ekte İsa *Mesih* diye adlandırılmaktadır ama, Yahudi olan Josephus'un böyle bir inanç besleyemeyeceği apaçıktır. –Taberiyeli Justus aynı çağda yazılmış olan yapıtlarında İsa'dan söz etmemektedir. – Yahudi Talmud'u ise İsa'dan ancak III. yüzyıldan başlayarak, fakat ancak onu karikatürleştirerek söz etmektedir.

111 ya da 112 yılında yüksek rütbeli bir memur olarak Bithynia ve Pontos eyaletine gelen Küçük Plinius, İmparator Traian'a bir rapor göndermiş ve bunda "İsa'ya tıpkı bir Tanrıya olduğu gibi" büyüculükle ilgili bir takım şarkılar söyleyerek tapınan Hristiyanların davranışlarını anlatmıştır. P.-L. Couchoud: "Bundan da anlaşılacağı üzere Plinius Tanrı İsa'nın varlığına tanıktır ama, tarihsel bir kişi olarak İsa'nın varlığına tanık değildir," demektedir. – Tarihçi Tacitus bir yapıtında İsa'dan "Tiberius'un saltanatı döneminde, vali Postoşlu Pilatus tarafından ölüme mahkûm edilmiştir," diye söz etmektedir. 115-117 yılları arasında yazılan bu metin ancak, bu adları birbirine yaklaştıran efsanenin gittikçe yeretmeye başladığını kanıtlamaktadır. Romalı tarihçi Sueton Yahudiler arasında Cherstos adlı bir adam yüzünden baş gösteren kavgaya dövüşleri anlatmaktadır:

Eğer söz konusu olan İsa ise, bu parça yalnız onun Mesihlik vasfına inanan ve inanmayan Yahudiler arasında tartışmalar olduğunu ortaya koymaktadır; P.L. Couchoud buna dayanarak bu metnin "tarihsel kişilik olarak İsa ile değil, zihinlerdeki Mesih kavramıyla ilgili olduğunu göstermektedir," diyor.

İsa'yı tarihsel bir kişi olarak bulabilmek için Hristiyan metinlerine başvurmak gereklidir. İncillerden çok önce olan en eski metinler, aziz Paulus'un mektuplarıdır. *Selaniklilere Mektup*, Couchoud'ya göre "İsa'nın adının geçtiği en eski belgedir." Paulus bu metninde Tanrı ile İsa ya da Mesih arasında sıkı bir ilişki kurmaktadır; bu iki addan önce gelen fiili de "tekil" haline koymuş bulunmakta ve şöyle demektedir: "Tanrımız, Babamız olan İsa, yolumuzu sizlere doğru yöneltsin!" *Filistinlilere Mektup*'da ne yer, ne de zaman belirtmeksiniz, *Vahiy*'de yer almış bir kimse olarak, tanrısal bir İsa'yı betimlemektedir ki, Couchoud bu konuda şöyle diyor: "Tanrısal bir varlığın yere iniş ve gökyüzüne çıkışının bu mucizeli öyküsü İsa'nın tarihinden elimizde olan en eski özettir." *Korintos'lulara Mektup*'da Paulus dirilen İsa'nın Kifas (Petrus) tan sonra Onikiler tarafından, sonra Yakup ve bütün öteki havariler, sonunda kendisi tarafından *görüldüğünü* anlatmaktadır. İsa'nın *görünüşleri* itiraz götürmez bir gerçektir; bu konuda Couchoud şöyle diyor: "Nihayet böylece İsa'yı olaylar alanında yakalıyoruz. Bu ele geçirdiğimiz, ruhsal bir varlıktır. Demek ki yalnız *Dirilen İsa* tarihseldir. Paulus Filistinli havarilerin İsa'yı, onu kendisinin *gördüğünden* başka türlü *gördüklerini* hiçbir zaman varsaymamaktadır. Her noktada kendini onlarla karşılaştırmakta ve : *Ben de havari değil miyim? Efendimiz İsa'yı görmedim mi?* diye seslenmektedir."

Hemen tüm ilkel Hristiyanlık edebiyatında bulunan, *tinsel* bir *İsa*'dır; örneğin *Vahiy*'de İsa'nın bir arkadaşı sayılan Yohanna, bu kitapta ondan hiçbir zaman kendisinin birlikte düşüp kalktığı bir kimse gibi değil de, ancak cezbe halinde seyredilen *göksel Kuzu* gibi sözletmektedir.

Bu ideal varlık nereden gelmekteydi? *Mezmur*'larla peygamberlerin yapıtların ve özellikle, *Masih*'i tanımlayan II. İşıya'dan; özellikle daha sonraki *Vahiy*'lerden ve *İnsanın Oğlu*'nu öven *Dan-yal'ın Kitabı*'ndan; İşıya'nın Yehova'nın sözettiği *Yehova'nın Hizmetkârı* ile eş tutulan ve *Göksel İnsan*'ı öven *Hanuk'un Kitabı*'ndan; Tanrının bir *resul*'ünden sözeden *Musa'nın Unûcu*'ndan gelmekteydi.

Vaftizci Yahya yakında *göksel İnsan*'ın geleceğini haber vermektedir. Bu *göksel İnsan*'ın adı da CX sayılı *Mezmur*'da bulunan

bir sözle, *Hazret, Efendi*'dir. *Hristos*, *kutsal yağla* uvularak *kutsanmış Mesih* sözünün İbraniceden çevrilmiştir; *Yeşu*, *Huruş* (Çıkış) un bir yerinde bulunmuş bir isimdir ve Yunancada *Iesus*, Latince *Jesus* (İsa) biçimine girmiştir.

Hz. İsa'nın ilkin Kifas (Petrus), sonra öteki havarilere görünüşü 37-38 yıllarına raslar.

Aziz Paulus XXII sayılı Mezmur'un bir parçasını ("Onlar benim ellerimle ayaklarımı deldiler") yorumlarken *göksel kuzu*'yu yalnız insanların günahları için "kurban edilmiş" değil, çarmıha gerilmiş olarak düşünür. P.-L. Couchoud'nun "İnsanlığın en büyük dinsel dehalardan biri" saydığı ve aziz Paulus'un en ateşli müritlerinden olan Markion bize tümüyle tinsel olan bir İsa'yı gösterir. Bu İsa erişkin olarak yeryüzüne inmiş, belirsiz bir tarihte –kendisinden bir yüzyıl önce– oradan geçmiş, dolayısıyla "Pontoslu Pilatus'un valiliği zamanında çarmıha gerilmiştir.

İsa uzun zaman mistik bir deneyin konusu, bir sırrın tanrısı olarak kalmıştır. İlk *İncil*'in yazarı olan Markion, aziz Paulus'un yazdıklarını ilk olarak yayınlamış ve yine ilk olarak *Hristiyanlık* sözcüğünü kullanmıştır.

Diğer yandan da İsa'ya inananlar çoğalmaktadır. P.-L. Couchoud'ya göre: "Daha karışık ve daha kalabalık dinleyici yığınlarının gereksinimlerini karşılamak gerekir. II. yüzyılın başlangıcında bazı topluluklarda İsa'nın gizemli tarihini yalnızca bir öykü haline koyarak bunu tarihsel bakımdan da olup bitmiş gibi göstermek düşüncesi belirdi." *Kutsal Kitap*'ın metinlerine yer değiştirmekle ve ilk Hristiyanlarla ilgili birkaç anı ile meydana getirilen, Markion'unkinden sonraki *İncil*'ler buradan gelmedir.

Böylece de "İsa gitgide tanrılaştırılan bir insan değil, gitgide insanlaştırılan bir Tanrı olmuştur. İsa'nın öyküsü, kutsal nitelikte, ortak bir simgedir."

İşte P.-L. Couchoud tarafından parlak biçimde ortaya atılan hem güçlü, hem ustalıklı tez budur. Bu tez sert eleştirilere uğramıştır. Başlıca itiraz da Albert Houtin tarafından şöyle özetlenmiştir:

"İslamlığın tarihi nasıl Muhammed olmadan, Pitagorculuğun tarihi de nasıl Pitagor olmadan anlatılamazsa, İsa olmadan Hristiyanlığın tarihi de bana o denli anlatılamaz görünmektedir."

İsa'nın kişiliğinin ortaya çıkardığı sorun henüz tüm zihinleri doyuracak bir çözüm biçimi bulmuş değildir.

Tarihsel ya da düşünsel (artık burası bizce önemli değildir) bir İsa'nın dinine girip ona tapınmaya başlayan birkaç Yahudi birbirlerine yakınlaşmışlar, böylece de ilkel Kilise oluşmuştur.

Hristiyanlık daha sonra aziz Paulus tarafından putataparlar, yani Yahudiler dışındaki uluslar arasında da yayılmaya başlanmış, "Yahudiliğin bir Yunan mezhebi" haline gelmiştir. Aynı zamanda da hem Yahudi dininden, hem Yunan felsefesinden sindirebildiği ne denli şey varsa hepsini yutmuştur. III. yüzyıl Kilise önderlerinden biri olan İskenderiyeli Clementus'a göre nasıl ki Şeriat Yahudileri Hristos'a hazırladıysa, felsefe de Yunanlıları buna hazırlamıştır."

Böylece de evrensel olmak amacını güden bir din ortaya çıkmıştır.

Bugün Hristiyanlığı oluşturan çeşitli Kiliselerin ortak inançları nelerdir?

*

Hristiyanlık her şeyden önce "güçlü bir Baba, gökün ve yerin Yaratıcısı" olan bir tek Tanrının varlığını kabul etmektedir.

Tanrı "İsa'nın aklının doğal ışığı sayesinde kuşku götürmez biçimde tanınabilir." Vatikan Ruhani Meclisi bunun böyle olmadığını iddia edenin "lânetlik" olacağını savunmuştur.

Bundan da anlaşılacağı üzere Hristiyanlık, Tanrının varlığı için ileri sürülmüş olan alışılmış felsefi kanıtları kendine maletmektedir.

Hristiyan inancı Tanrının yanına, onun oğlu olan İsa'yı koymaktadır. İsa, ayrı köklerden belirli sayıda düşünceler bir araya getirilerek düşünülmektedir. Geleneksel Yahudi düşüncesine göre o Mesih'tir; İsrail'i kurtarmak üzere Tanrının göndereceği insandır. Markion'un görüşüne bakılırsa, dünyayı kurtarmak için Gökten inmiş olan Tanrıdır. Din değiştiren putataparların düşüncesine göre -bunlar Tanrıların büyük adam yetiştirmek için ölümlülerle birleştikleri düşüncesine alışmışlardı- İsa Meryem'den doğma tanrısal bir varlıktı.

Bu temel kavramlara kimi Stoacı filozoflardan ve Yahudi filozofu Philo'dan gelme *Verbum* (Kelâm, söz) düşüncesi de eklendi; ki bu düşünce aziz Justinus ve *Yuhanna İncili*'nin ilk satırlarının yazarı tarafından, bu öğretilerden alınmıştı. Kelâm, Babanın özünden doğmadır, onunla aynı özendir, onun gibi sonsuzdur.

Baba ile Oğul'un yanında Ruh-ül Kudüs (Kutsal Ruh) yer alır. İsrail'de Ruh, Tanrı soluğudur, insan yüzlü bir devdir; bütün nesnelerin başlangıcındanberi sular üzerinde kımıldanan, tufan zamanı

toprağı kurutan odur. İlk kuşak Hristiyanlarına göre kimi ayrıcalıklı varlıkları yöneten, Tanrı soluğudur. Din değiştiren putataparlar için ise –Jupiter nasıl kuğu kılığına giren Leda'ya yaklaşırsa– bu soluk bir güvercin kılığına girip Meryem üzerinde, onu doğurtan işlemi yapmıştır. Felsefe kültürleri olan Hristiyanlar için bu, Kelâm'ın bir lâkabıdır. Ancak IV. yüzyıldadır ki Ruh-ül Kudüs, Oğul ile aynı özden olmakla birlikte, ayrı bir kişi haline gelir.

Baba ne yaratılmış, ne doğurulmuştur. Oğul, Baba'dan doğmuştur. Ruh-ül Kudüs ise Baba'dan ve oğuldan çıkmadadır.

Baba, Oğul, ve Ruh-ül Kudüs tek kişide toplanmış üç kişidir, hepsi sonsuzdur, aralarında da eşitlik vardır. Hristiyanlıkta buna Teslis (Üçlülük) denir.

*

Tanrının karşısında Şeytan vardır. Şeytan, iyicil Tanrının karşısına kötücül bir Tanrı koyan ikici (dualiste) dinler ve metafiziklerden gelmedir. Bu düşünceyi Tektanrıci bir öğretiye uydurmak için, Şeytan Yaratana başkaldırı halinde bir yaratık biçimine sokulmuştur.

Tanrının çevresini saran melekler gibi, Şeytanın yanında bulunan iblisler de ilkel Animizmin kalıntılarıdır.

Tekvin'in Yehovacı metnine göre şeytan, yılan kılığına girerek, Adem'le Havva'yı günah işlemeye sevketmiştir.

Adem'le Havva'nın hataları *asli günah*'tır ve bunun ağırlığı bundan böyle bütün insanlık üzerine çökecektir. Dikkate değer olan nokta şudur ki bu düşünce ne peygamberlerde, ne Mezmur'larda, ne de İncil'lerde bulunmaktadır. İsa da bununla ilgili bir imada bulunmamaktadır. Günahın dünyaya Adem'in işlediği hata ile girdiğini ileri süren, aziz Paulus'tur. Bu görüşe ön safta bir önem veren de aziz Augustinus olmuştur. (Nitekim ünlü Alman ozanı Heinrich Heine, Harz'a yaptığı yolculuk sırasında, sırtına ağır yükler vurulmuş, üstelik boyuna dayak yiyen bir atı görünce şöyle düşünür: "Vah zavallı hayvan, senin ataların da Cennet'te *yasak yulaf* yediler muhakkak!")

Bunun üzerine İsa gönüllü olarak kendini feda edip insanlığı bağışlatmak için cisimlenmiş, günahkâr insanlar uğurunda o can vermiştir.

Yahudilere ve Yahudi aslından Hristiyanlara göre İsa'nın böylece kendini feda etmesi, ulusun kurtuluşu, yani İsrail'in Roma boyunduruğundan çıkması olarak anlaşılmaktaydı. Kendileri için bu

düşünceyi kavramak olanaksız olan putatapar Hristiyanlar için söz konusu olan ise, mistik bir nefis özverisi idi. Örneğin Markion'a göre iyicil tanrı, günahın kefareti ödlemek üzere kendisini ortaya attıktan sonra, insanlığı kötücül tanrının boyunduruğundan kurtarmaktadır.

İsa'nın böyle kendini feda ile insanlığı kurtarması olayı üzerinde yüzyıllardanberi çeşitli yorumlar birbirleriyle çatışmaktadır. XVI. yüzyılda Merano Ruhani Meclisinde kilise, öğretisini kesin olarak formüllemiştir: İsa, çarmıhta kanını dökerek bizi Tanrı ile barıştırmıştır; kendini feda ederek, Tanrının günahkâr insana karşı olan öfkesini yatıştırmıştır.

*

İlk Hristiyanlar İsa'nın yakında yeryüzüne geri geleceğine inanmaktaydılar. Onun dönüşünden önce, kendisine düşman olan *Deccal* çıkacaktı. Zaman zaman birçok kimseler İsa'ya düşman sayılmıştır. (Samuel Reinach bu konuda şöyle diyor: "Neron'dan tutun da, papazlara aleyhtar Fransız başbakanı M. Combes'a değin kilisenin hiçbir düşmanı yoktur ki İsa düşmanı *Deccal*'a benzetilmesin... Luther, Roma'daki papayı *Deccal* saymaktaydı; milyonlarca İngiliz, Napoleon'u *Deccal* saymışlardır." Nitekim, protestan bir Alman ilâhiyatçısı da Hitler'i *Deccal* saymaktaydı.

İsa'nın dönüşü sırasında *ölüler dirilecek, mahşer günü, son yargılama günü* gelecektir. İsa, Tanrının tüm düşmanları ezilinceye değin hüküm sürecektir. Yokedilecek sonuncu düşman ölüm olacaktır ama, o da yokedilecektir. Ölümcül beden, tinsel beden haline gelecektir. Günahlar ertelenecek, silinecektir. Bütün yaratış özgür olacak, kurtulacaktır. O zaman "Tanrı bizim hepimizde varolsun diye" Oğul'un kendisi de inecek, alçalacaktır.

İlkel Kilisenin yakın olduğuna inandığı son yargı günü bir türlü gelmediğinden, sonunda ölümünün hemen peşinden, ölülerin geçici olarak yargılanacakları kabul edildi: İyiler ayrılıp Cennet'e kötüler de Cehennem'e gideceklerdi. Katolik Kilisesi Cennet'le Cehennem arasına *A'rafı* da koymuştur: Yazgıları kesin olarak belli olmayan insanlar burada bulunurlar; inananların görevi de bunlar için dua ederek azizlerin şefaati dilemektir.

İnsanın kurtuluşu, ciddi bir teolojik tartışmaya yol açmıştır: Acaba insan kendi yaptığı işlerle, kendi özgür iradesinin etkisiyle mi kurtulur yoksa yalnız tanrısal inayete ve bu inayete olan inançla mı? *Aziz Yakup*'un olduğu söylenen *Mektup*'ta ileri sürüldüğüne gö-

re İbrahim kendi eylemleriyle kurtulmuştur; eylemler olmadıkça beslenen inanç, ölü bir inançtır. V. yüzyılda Bretanyalı bir keşiş olan Pelagios, asli günah düşüncesine karşı çıkarak, özgürlük tezini savundu, kuramı mahkûm edildi. Tersine olarak aziz Paulus, aziz Augustinus, ilk protestanlar, jansenistler şefaathinde hüküm vermektedirler. Katolik Kilisesi işlerin de inancın da eşitlikle gerekli olduğunu kabul etmektedir.

*

Bunun üzerine de ortaya ahlâk sorunu çıkmaktadır. Bazı kim-seler Hristiyan metafiziğinin bir takım itirazlara yol açmaya elverişli olduğunu kabul ederek Hristiyan ahlâkına olağandışı bir üstünlük, tek bir değer vermektedirler.

Fakat burada da ortaya ciddi bir güçlük çıkmaktadır: *Bir Hristiyan ahlâkı* var mıdır? Hepsisi Hristiyanlıkla ilgili olduklarını savunmakla birlikte, birbirlerinden çok ayrı *ahlâklar* yok mudur acaba?

İncil'in içinde bile –eski tapınış yöntemlerinin korunması ya da kaldırılması, Devletle olan ilişkiler gibi– pratik sorunlar üzerine birbirine çok karşıt görüşler bulmak mümkün olmuştur.

Bu karşıtlıklar, ahlâkın sosyal çevrelerin yarattığı bir nesne oluşu ile anlatılmak istenmiştir; ancak, İnciller yazıldıkları sırada kilise içinde ekonomik ve entelektüel bakımlardan çok çeşitli çevreler bulunmaktaydı.

Tarih, Hristiyan ahlâkının esasında öteki dinsel ve felsefi büyük ahlâklardan farklı olmadığını ortaya koymaktadır: Hristiyan ahlâkı da o ahlâklar gibi sosyal geleneklerden ve kişisel sınamalardan doğmaktadır; o ahlâklar gibi, o da insan yapısıdır.

Yüzyıllar boyunca ayrılıklar ve karşıtlıklar daha da belirmeye başlamıştır.

Hristiyan ahlâkında birbirine karşıt eğilimleri belki de ikiye indirgemek mümkündür: Bunlardan birisi entelektüalist, çileci ve hoş-görüsüz; öteki duygusal, iyimser ve liberaldir. Bu koşullar altında da bir *kafa Hristiyanlığı* ile bir *gönül Hristiyanlığı* birbirinin karşısına dikilmektedir.

Kafa Hristiyanlığı aslî günahın egemenliği altındaki bir dünya ve yaşam görüşünü korumaktadır. Şimdiki yaşamı hor görmektedir: Bu dünya bir *gözyaşı vadisi*'dir; orada insanın, ahretteki yaşamı beklerken, ıstırap çekmesi gerekmektedir. Bossuet *şehvet ve tamah üzerine düşünceler* adlı kitabında: "Veyl bu dünyaya!" diye haykırıyor.

Kafa Hristiyanlığı çile doldurmayı emretmektedir. Bedeni hor

görmek ya da ona hükmetmek, duyulara eza etmek gerekir. Pascal'ın *Hastalıkların Yararlı Olması İçin Tanrıya Dua*'sında dediği gibi, "Tanrı, ıstırap çeken bedenleri sever." XVII. yüzyılda *Sekincilik* (Tanrıya ulaşmanın Tanrı sevgisiyle mümkün olduğuna inanarak dinsel ayin ve ibadetlere önem vermeyen tarikat) in kurucusu olan Bayan Guyon ayakkabılarının içine taşlar koymuş, bedenini dikenlerle yırtmış, dilini "o zamana değin hiç görmediği en iğrenç balgama değdirmeye" kendini mahkûm etmiştir.

Kafa Hristiyanlığı, güzelliği tehlikeli, çıplaklığı ahlâka aykırı sayar. Duygusal ve şehvî aşkı özellikle mahkûm eder: Cinsel şehvet kirli, pis bir şeydir. Kadın gebe kalarak günah işler. Evlilik dışı aşk, günahların en büyüğüdür.

Kafa Hristiyanlığı insanın düşüncesini, aklını da küçümser, horgörür: Pascal *Düşünceler*'inden birinde şöyle yazıyor: "Alçalt kendini, ey aciz akıl; sus, aptal doğa; ikiniz de Tanrıyı dinleyin!"

Tanrıyı dinlemek, onun temsilcileri olduklarını açıklayanları dinlemek demektir.

Kilise, kendisince sınırlanmış alanın dışında yapılan her türlü zihin çalışmasını dayanılmaz bir gurur belirtisi olarak mahkûm eder.

Bu noktadan da kafa Hristiyanlığını niteleyen temel bir "ikrarla" karşılaşırız: Kafa Hristiyanlığı gerçek demektir: Tanrı tarafından vahyedilen, Tanrı üzerine, ahretteki yaşam üzerine, doğa, insan ve toplumu üzerine olan Gerçek, ondadır:

Yuhanna İncili'nin dediği gibi: "Tutulacak yol, gerçek ve yaşam benim; her şey Baba'ya ancak benden geçerek ulaşabilir. (XIV, 6)."

Hristiyan Gerçek'i düşünceye egemen olmak ve insanın tutumunu yönetmek durumundadır.

Bununla birlikte, insan teorik ve pratik Gerçek karşısında boyun eğmez de yanlış bu Gerçek'ten üstün tutarsa, ne yapmalı?

Yanlış yapma özgürlüğü diye bir şey olamaz. Tüm haklara sahip olan, Tanrıdır, Kilisedir. Tanrı tarafından vahyedilen Gerçek, yanlış yoketmek, onu zorla yoketmek hakkı da dahil, tüm haklara sahiptir.

Kilisenin dogmalarına aykırı ikrarlar, yalandır, suçtur, Tanrı iradesine karşı gelmektir. Bunlar hoşgörülemez; her vasıta ile önlenmeleri gerekir; böyle ikrarlar yapılırsa bunlar sert biçimde ceza görmeyi hakketmişler demektir.

Bu koşullar altında da kafa Hristiyanlığı doğal olarak, mantıksal, olarak, hoşgörmezlikle sonuçlanır.

Bu hoşgörmezlik de, çok kasıtlı biçimde yorumlanan kimi metinlerle haklı gösterilmiştir. Bunun için de bir simgenin: "İnsanları

girmeye zorla" yolundaki tümcesi ve *Yuhanna İncili*'nin bir fıkrası kelimesi kelimesine uygulanmış ve bunlara dayanılarak, dine inanç beslemediler, mezhep ayrılıkçılığı yarattılar diye, bir takım insanlar diri diri yakılmıştır. *Yuhanna İncili*'ndeki fıkra şudur:

"Her kim bende durmazsa, asma çubuğu gibi dışarı atılır ve kurur: Sonra onları devşirip ateşe atarlar ve yanar (*Yuhanna* XV. 6 ve başka metinler).

Bu Hristiyan hoşgörmezliği yüzünden işlenen sayısız cinayetleri tarih açıklamaktadır ve bunlar, putataparlar, Yahudilere, mezhep ayrılıkçılarına, bağımsız bilginlere, filozoflara yapılan işkenceler; Engizisyon'un kurulmasıdır.

XIX. ve XX. yüzyıllarda bile Katolik Kilisesi din konusunda serbestçe düşünme hakkını tanımamış; "Laiklik denen veba"yı mahkûm etmiştir.

Dinsel inançları herkese zorla kabul ettirebilmek için güç bulma gerekliliği ulusal Devletlerin ve ayrıcalıklı sınıfların dinsel örgütlerini birbirine yaklaştırmıştır. Kiliseler millî Devletlerle birlik olarak savaşı kabul etmişler, orduları kutsamışlar, sömürge seferlerini onaylamışlardır. Zenginlerin çıkarlarını savunmuşlar, sosyalizmle komünizmi mahkûm etmişlerdir. *Yaratan*'ın kasıtlı eseri olan *Gerçek*'i nasıl tanrılaştırmışlarsa, bu mükemmel İradenin ürünleri olan, zaten mevcut toplumları –fakat ancak bunları– meşru görmüşlerdir.

*

Gönül Hristiyanlığı diye adlandırılabilen nesnenin zihniyeti ise apayrıdır. Bu, bir kafa dini olmaktan çok bir duygu dini, pratik bir dindir. İsa'nın daha önce zikrettiğimiz kimi söylevlerinden başka, gönül Hristiyanlığı daha sonraki kimi metinleri, örneğin aziz Paulus'un sevgi-merhamet üzerine olan şu güzel sözlerini ileri sürmektedir:

"Eğer insanların ve meleklerin dilleriyle söylersem, fakat sevgim olmazsa, ses çıkaran bir tunç ya da öten bir zil olmuş olurum. Eğer peygamberliğim olursa ve tüm gizemleri bilirsem ve eğer dağları yerinden oynatmaya yetecek kadar inancım olursa, fakat sevgim olmazsa bir hiçim. Ve eğer mallarımın hepsini sadaka olarak dağıtırsam ve eğer bedenimi yakılmak üzere teslim edersem, fakat sevgim olmazsa bana bunun hiçbir yararı olmaz (*I Korintos'lulara Mektup*, 1-3)."

Aziz Paulus daha sonra gerçek sevginin içerdiği tüm erdemleri saymakta ve günün birinde mucize ve kehanetlerin, konuşma yete-

neğinin, bilginin kaybolabileceklerini, "fakat sevginin hiçbir zaman yokolmayacağını" anlattıktan sonra şu sonuca varmaktadır: "Sözün kısası şudur ki üç nesne kalır. Bunlar: İnanç, umut, sevgidir; fakat bu üçünün en büyüğü, sevgidir."

Gönül Hristiyanlığı her türlü bilgiyi ikinci derecede sayarak insandan yalnızca sevmesini, Tanrıyı sevmesini, soydaşını sevmesini istemektedir. Kimi Hristiyanlar Tanrının tüm yarattıklarını, Evrensel Yaşamın tüm yönlerini severek Tanrıya olan sevgilerini daha da canlı tutmuşlardır; nitekim aziz François d'Assise de böyledir: Yaşamı boyunca bu sevgide olağanüstü sevinçler bulmuş ve hakkında yazılan bir yapıtta belirtildiği gibi, "ölümü, şarkı söyleyerek karşılamıştır."

Evlât olarak Tanrıya karşı beslenen sevgiye, onun çocukları olan tüm insanlara beslenen sevgiyi de eklemek doğal bir şeydir.

Soydaşa beslenen sevgiyi ön safa koyan gönül Hristiyanlığı, bu soydaşın yararsız yere birçok acılara kurban gittiği bir toplumu mahkûm etmekten doğal olarak geri duramaz. Nitekim başka türlü bir örgütlenme, tüm bu acıları kolaylıkla giderebilirdi. Gönül Hristiyanlığı bu toplumun en ciddi kötülükleri olan hoşgörmezliği, adaletsiz bir eşitsizliği, sefaleti, savaşı kökünden yoketmek amacını güder.

Bir porestan olan Sébastien Castellion daha XVI. yüzyıldan başlayarak Hristiyanlıktaki bu sevgi adına (Telsis'i yadsıdığı için Calvin'in emriyle diri diri yakılan) Michel Servet'nin adını kınamış ve din konusunda hoşgörü ilkesini koymuştu. XVIII. yüzyılda da rahip Grégoire, Yahudiler ve Zenciler için eşit haklar istemişti.

Hristiyan zihniyeti kimi inananları, özgür ve eşit emekçilerden oluşan bir toplum istemeye yöneltir: Böyle bir toplumda sefalet, kendiliğinden yokolacaktır. Nitekim büyük bir sosyalist utopyacısı olan ve 1935'te azizler arasına alınan Thomas-Moore da daha XVI. yüzyılda böyle davranmıştır.

Hristiyan zihniyeti kimi vicdan sahipleri savaşı ve kardeşçe sevmeleri gereken insanların öldürülmesine yol açan kinci milliyetçiliği mahkûm etmeye sevkeder.

Kafa Hristiyanlığının tutucu ya da gerici, milliyetçi ve savaşçı olmasına karşılık gönül Hristiyanlığı eşitçi, sosyalist ya da komünist, enternasyonalist ve barışçıdır.

*

Hristiyan ibadeti özel bir tapınış da, alenî bir tapınış da olabilir. Bu ibadetin içinde özel ya da alenî dua, İsa'nın adından medet

umma, komünyon ayini vardır.

İbadet biçimleri çeşitli kiliselere göre değişmektedir, ki şimdi de bunları incelemek yerinde olur.

*

Ernest Renan'ın yazdığı gibi, Hristiyanlık başlangıçta "bir yoksullar hareketi" olmuştur. İlk Kilise "yoksullar birliği, basit ve birleşik bir kardeşler ailesi" idi. Renan'a göre "Hristiyanlığın kurulması, halk tabakasından olan insanların şimdiye dek başardıkları en büyük eserdir."

İlk Hristiyanları anlatmak için *yoksul (ebionim)* sözcüğü kullanılmıştır.

Resullerin Eylemleri, bu toplumu bize şöyle betimlemektedir:

"Bütün inananlar bir arada, bir yerde yaşıyorlardı; neleri varsa ortaklaşa kullanıyorlardı. Mallarını, mülklerini satıyorlar, bunları herkese ihtiyacına göre dağıtıyorlardı. Her gün bir aradaydılar, tapınaktayı âyinleri hiç kaçırmıyorlar, evde ekmek yaparak, yemeklerini büyük bir alçak gönüllülükle sevinç içinde yiyorlar, Tanrıya hamdediyorlar, herkes onları seviyordu..."

İnananlar topluluğunun tek bir gönlü, tek bir ruhu vardı: İçlerinden bir teki bile sahip olduğu şeylerin sırf kendinin olduğunu söylemiyordu; her şeyleri ortaklaşıyorlardı...

Aralarında sıkıntı, yoksulluk içinde olan hiç kimse yoktu; çünkü toprağı, evi olan herkes bunu satıyor, satış tutarını alıp getiriyor; havarilerin ayakları önüne koyuyordu; sonra herkese neye gereksinimi varsa dağıtıyordu. (*Resullerin Eylemleri*, II, 44-46; IV, 32, 34-35).

İlk Hristiyanlar İsa'nın yakında geri geleceğine inanıyorlardı. Gelmesi gecikince, Kilise örgütlenmeye başladı.

İlk iki yüzyıl boyunca kilise laik bir birliğin niteliklerini korudu: Kilise anlamına gelen Yunanca *ekklesia* sözcüğü yalnızca *topluluk* ya da *birlik* anlamındadır.

Bu şekilde anlaşılan kilisenin içinde küçük bir "meratip silsilesi" yer etti. Eski'ler ya da yaşça *kıdemliler (presbyteri)*; *gözeticiler (mubassırlar, episcopi)*; mutsuzlara yardımla görevli kadın-erkek arkadaşlar (kadın-erkek *diyakos*'lar, ya da *hemşire*'ler) vardı.

II. yüzyıldan başlayarak *presbyteri*'lerle *episcopi*'ler gittikçe artan bir önem kazanmaya ve kendilerini kilisenin tek temsilcileri saymaya başladılar. Yöneticilerden biri Kilisenin başı oldu; *presbyteri* ya da *rahip*'lerin başına geçti; ondan sonra da *episcopus* yani *piskopos* unvanına yalnız o sahip oldu.

O zamandan sonra da piskopos havarilerin tek halefidir; inanan kişi tümüyle yokolmuştur. Sanki el değdirmekle aktarılan havarilik otoritesi, topluluğun otoritesini boğmuştur. Sonra çeşitli Kiliselerin piskoposları birbirleriyle temasa geçerek bir çeşit oligarşi halinde *Evrensel kilise*'yi kurmuşlar, bu kilise kurullar toplamış, kendi üyelerini denetleyip cezalandırmış, inanç sorunları hakkında karar vermiş ve kendi başına gerçek egemen iktidar kurmuştur.

*

İlkel kilisenin yerini *katolik* yani *evrensel kilise* almıştır ki protestanlar bunu *Katolik Roma Kilisesi* diye adlandırmaktadırlar.

Katolik kilisesi özellikle Akdeniz Latin kavimlerinin ve İrlanda ile Güney Almanya'nın dinini oluşturmaktadır. Ortodoks kiliseler, Doğu Avrupa kiliseleridir. Protestanlık da Cermen ırkından kavimlerle Kuzey Avrupa'da üstün durumdadır.

*

Katolik Kilisesi kendini Roma Devletinin mirasçısı saymaktadır. Tarihçi Fustel de Coulanges'in yazdığı gibi bu kilise kendinde "İmparatorluk kurumlarının benzerleri ile onun zihniyetinden bir parçasını" taşımaktadır.

Katolik Kilisesi çok sıkı "meratip silsilesi" ne bağlı bir toplumdur.

Bu meratip silsilelerinin doruğunda papa saltanat sürer. Katolik kuramına göre papalık tanrısal köktendir. Tarih ise tersine olarak papalığın ancak IV. yüzyılın ikinci yarısında, İmparator kamu gücünü Roma piskoposunun emrine verdikten sonra kurulduğunu göstermektedir.

Sonra papa ruhani bir devletin başındadır. Ortaçağda *ruhani iktidar*'ın *cismani iktidar*'a üstün olduğunu ilân etmiştir. Çoğu zaman barışçı bir etkinlik gösterir ki Auguste Comte gibi özgür düşünceli insanlar bunu hayranlıkla karşılarlar. Başka zamanlarda, örneğin Borgia'lar döneminde de her çeşit cinayetler ve rezaletler papanın sarayını ve maiyetini şerefsiz bir hale düşürmüştür.

Bu anılar kimi katoliklerin papaya –hiç olmazsa öğreti konusunda– *yanılmazlık* (layuhlilik, infallibilit ) izafe edilmesini istemelerine engel olamamıştır. Nitekim 1870'de de Vatikan Kurulu papanın *yanılmaz* olduğunu ilân etmiştir.

Papadan sonra kardinaller, başpiskoposlar, piskoposlar, rahip-

ler gelir, ki bunların tümü rahipler sınıfını oluşturur. Rahiplerin bazı özel görevleri vardır, evlenmemek de bunlar arasındadır. Papazlara IV. yüzyıldan evlenmemeleri salık verilmiş, (Merano Ruhani Kurulu toplandıktan sonra) XVI. yüzyıldan başlayarak da evlenmek zorunlu hale sokulmuştur.

Ruhani olmayan, yani dünyevi (*séculier*) rahiplerin yanıbaşında bir de düzene bağlı, düzenli rahipler vardır. Kimi mübarek insanlar şeytanın dürtülerinden kurtulmak ve dindar bir yaşam sürmek için, tarikatın kurucusu tarafından konulmuş bir takım düzenlere uygun biçimde yaşamak üzere dünyadan ellerini, eteklerini çekerler. Mısır'dan gelme olan *keşişlik*, Batıda IV. yüzyıldan başlayarak yayılmaya başlamıştır.

Katolik kilisesinde inananlar yani laikler, rahiplerin yönetimi altında olmak zorundadırlar. XIII. yüzyıldan başlayarak bunlara, izinsiz olarak kutsal kitapları okumaları yasak edilmiştir. Bunlar, vahyedilmiş gerçeklerin ifadesi olan, kilisenin öğretilerini hiç tartışmadan kabul etmek zorundadırlar. Yoksa mezhep ayrılıkçısı sayılırlar. Bossuet'nin şaşırtıcı bir formülüne göre: "mezhep ayrılıkçısı demek, kendine göre düşüncesi olan kimse" demektir.

Katolik öğretisi Hz. Meryem'e büyük bir yer ayırır ve sonunda onun, hiçbir erkekle ilişkide bulunmadan gebe kalmış olduğuna inanılır. Tanrıbilimcilere göre Üçlü Baba ile Oğul (yani İsa) ve Kutsal ruh'tan oluşmuştur. Halk inancında ise bunun yerini *Cizvit Üçlü'sü* yani İsa-Meryem (İsa'nın babası) Yusuf alır. İlkel Animizmin uzantısı olan meleklerle tapınışın da büyük bir önemi vardır. Ayrıca A'rafta bulunan (yani ne Cennete, ne Cehenneme girmiş olan) ölüler için de dua edilir.

Kutsama ayinleri inananlara Hristiyanca bir yaşam sürmek ya da bunu geliştirme olanağını bahşetmek amacını güden yol ve yöntemdir. Bunlar vaftiz, vaftiz duası, ökaristi, tövbe ve çile, evlenme, papazlığa atanma töreni, ölenlere kutsal yağ sürmek olmak üzere yedi tanedir.

İnananlar papazlara günah çıkarttırmak zorundadırlar. Cuma günleri et ve yağlı yemek yemezler, âyinlere düzenli olarak giderler.

İbadet latincedir. Başlıca katolik ibadeti, âyindir. İlk Hristiyanların bir arada yaptıkları şölenin nasıl âyin haline geldiğini ve *transsubstantiation* (yani ekmeğin İsa'nın bedeni, şarabın da kanı haline gelişi) düşüncesinin nasıl geliştiğini tarih bize göstermektedir. Yalnız rahiplerin ekmek ve şarapla yapılan komünyon âyinine katılmaya hakları vardır, inananlara yalnızca ekmek verilir.

Katolik Kilisesinin değişmezlik (*immutabilité*) savına karşın,

katolikliğin dogmaları ve tapınış yöntemleri gelişmiştir. *Protestan Kiliselerin Değişmeleri Tarihi* adlı yapıtında Bossuet, bu gibi *değişme*'lerde "bir sahtelik belirtisi" görmekteydi. Bu kanıt katoliklik aleyhine çevrilerek şöyle bir iddiada bulunulabilir: Katolikliğin kurumları, dogmaları, tapınış yol ve yöntemi sonsuz bir Tanrıdan gelme değildir; tıpkı mezhep ayrılıkları gibi, onlar da insan işidir.

*

Kendisini *ortodoks* diye niteleyen *Doğu Kilisesi* Katolik Kilisesinden XI. yüzyılın ortasında kesin olarak ayrılmış; ancak, kesin ayrılıktan önce kısmî ayrılıklar da olmuştur.

İlk başkentin, yani Roma ile Konstantinopolis'in karşıtlıkları zaten çeşitli nedenlerle ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu karşıtlık, teolojik bir tartışma yüzünden son haddini buldu: Doğu Kilisesine göre Kutsal Ruh Oğuldan değil de, yalnız Babadan çıkmaydı.

Doğu Devletlerinin hepsi, her biri kendi önderine ve kendi hiyerarşisine sahip olan, bağımsız Kiliseler kurmuşlardır. Bunlar Rus, Yunan, Sırp, Rumen vd. kiliselerdir.

Rus Kilisesi XVI. yüzyılın sonundan başlayarak Moskova Patriği; sonra da Bolşevik Devrimine dek, çar tarafından atanan Sinod Meclisi *procurator*'u tarafından yönetilmiştir.

Ortodoks Kilisesi A'raf, Meryem'in bir erkekle ilişkide bulunmadan gebe kalışı ve papanın yanılmazlığı düşüncelerine karşı çıkar. Ortodoks papazlar evlenirler. Tapınış eski yöntemlere uygun olarak, her ülkenin kendi dilinde yapılır. İnananlar ekmek ve şarapla komünyon âyini yaparlar.

*

Karşıt Doğu Kiliseleri, daha önceki mezhep şîalarının (ayrılıklarının) aynısıdır. Kürdistan Nesturileri V. yüzyılda patriklik yapmış olan Nestorius'a bağlıdır; Nestorius'un görüşünce İsa, Meryem'den doğduğu sırada Tanrı değildi; Kelam sonradan ondaki insan doğasıyla birleşti.

Bir de Evtikhes'in müritleri olan karşıtlar vardır ki; Evtikhes tersine olarak İsa'da yalnız bir tek doğa, tanrısal doğa bulunduğu görüşündedir: Mısır, Habeşistan, Suriye, Ermenistan Kiliseleri de bu tezi benimsemişlerdir.

*

Ortaçağ boyunca kimi insanlar Roma Kilisesinin ilkel Kiliseden gittikçe daha çok uzaklaştığını görerek üzülmeye başladılar. Öte

yandan, kimi hükümdarlar da Roma'nın ruhanî egemenliğine güç-
lükle katlanıyorlardı. Ve son olarak, Kilisenin topladığı mallar,
mülkler de birtakım kıskançlıklara, imrenmelere yol açmaktaydı.

Bu manevi, politik ve ekonomik nedenler XVI. yüzyılda *Re-
form*'un (ıslahatın) doğmasına yol açtı. Buna da Luther'in "hoşgörü
ticareti" ne karşı durması neden oldu.

Protestan diye adlandırılan kiliseler Reformdan çıkmadır.

Aralarındaki ayrılıklara karşın, bu kiliseler bir takım ortak ni-
teliklere sahiptirler. Hepsi papanın otoritesini reddederler. Hepsi
demokratik biçimde örgütlenmiştir: Çünkü rahiplerin seçimine laik-
ler de katılır. İnananların Tanrıya ulaşmak için hiçbir kilise adamı-
nın aracılığına gereksinimleri yoktur ki buna *evrensel ruhanilik* de-
nir. Papazlar evlenirler. Günah çıkarmak genel olarak kaldırılmıştır
ve hiçbir zaman da zorunlu değildir.

En yüksek otorite, Kutsal Kitaptır, mümin inancının öğelerini
bunun içinde özgürce araştırabilir. Zorla kabul ettirilen bir dogma
yoktur. Ne Meryem'in erkeklerle ilişkide bulunmaksızın gebe kaldığı-
na, ne azizlere, ne de A'raf'a inanılır.

Protestan Kiliselerde çoğu kez daha gelenekçi olan ortodoks
bir sağ kanatla, daha akıcı ya da daha mistik olan bir sol kanat kar-
şıtlık halindedir. Kimi liberal protestan tanrıbilimciler Hristiyan öğ-
retisinin temel düşüncelerini, bunlar modern fikirli insanlar tarafın-
dan daha kolay kabul edilebilecek biçimde yorumlamaktadırlar. As-
lî günah, bencilliktir. Kurtuluş, çıkar gütmeyen bir yaşayışa girmek
demektir. Cehennem yoktur; yalnız ahrette, buna hak kazanmış
olanlar için, mutlu bir yaşam vardır.

Tapınış, ülkenin kendi dilinde yapılır. İnananlar iki çeşit ko-
münyon yaparlar.

Protestan Kiliselerin ayrılışlarına ulusal düşünceler egemen ol-
muştur. (Kimi Katolikler protestan kiliselerin dar ulusallık niteliği
karşısında kendi kiliselerinin geniş enternasyonalizmi dolayısıyla sa-
hip olduğu üstünlüğe dikkati çekmektedirler. Westminster Başpis-
koposu Kardinal Manning *İngiltere* (protestan) *kilesini*'nin karşısı-
na, İngiltere'deki (katolik) *kiliseyi* çıkarmaktaydı. Örneğin kurtulu-
şun niteliği, inayetin rolü üzerindeki kimi teolojik görüşler de bu ki-
liseleri birbirlerinden ayırdığı gibi, tapınıştaki bir takım ayrıtlar da
öyledir: Bu ayrıtlarda katolik tapınışına az çok yakın olanlar, ya da
az çok basitleştirilmiş bulunanlar vardır.

Almanya ile İskandinav ülkelerinde Lutherci kiliseler; Fransa,
İsviçre, Hollanda'da Calvinist kiliseler; İngiltere'de Anglikan kilise;
İskoçya'da Presberyen kilise vardır.

Özellikle Büyük Britanya'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde birtakım düşünceler ya da bir takım adetler bakımından birbirlerinden ayrılan, çok bol sayıda mezhepler vardır ki şunlardır:

Baptiste (Vaftizci) ler çocukların vaftizine karşı çıkarak yetişkinleri iyyice suya batırıp vaftiz ederler; bunların örgütü ilkel kiliseninkinin aynıdır; *Baptiste*'ler yemin adetini ve askerlik hizmetini kabul etmezler.

Méthodiste (yöntemci) ler Kurtuluşa Kutsal Kitabın okunması ve iç yaşamın arıtılması yoluyla erişmek için bir yöntem ileri sürerler;

Dostlar Birliği ya da *Quaker*'ler kölelikle savaşmak dolayısıyla kendilerine onur payı çıkarırlar ve savaşa, yalana karşı ateşli bir karşıtlık gösterdikleri için de daima övünürler.

Mormon'lar Kutsal Kitabın "Çiftleşiniz ve çoğalınız" buyruğu üzerinde ısrarla durarak birden fazla karı almanın haklı olduğunu ileri sürerler (Ancak, birden fazla karı almak yasayla yasak edilince onlar da bu işten vazgeçmişlerdir);

Tekçi (*Unitaire*) ler Kamutanrıcılık (panthéisme) la dolu dogmasız bir Hristiyanlığın ahlâksal yönü üzerinde ayak direyerek sınırsız bir dinsel özgürlük isterler;

Kurtuluşçu (*Salutiste*) lar toplumun en düşkün, aşağı sınıflarını maddi-manevi bakımlardan yükseltmeye çalışırlar;

Hristiyan Bilgisi (*Christian Science*) nin üyeleri olan *Hristiyan Bilgicileri* ki, tüm hastalıkları yanlış bir inancın sonucu sayarak, bunları Tanrısal bir gerçeğin açıklanmasıyla iyileştireceklerini ileri sürerler; maddenin, günahın ve her biçimiyle kötülüğün, insan varlığının gerçeği olduğunu yadsırlar;

Théosophe (*Tasavvufçu*) lar Yahudi *Kabbala*'sından (yani Tevrat'ın anlatışa göre yorumlanmasından) ve başka dinlerden aldıkları bir takım düşünceleri Hinduizm ve Budizme ekleyerek bu iki dini Hristiyanlıkla birleştirme çarelerini araştırırlar.

Bütün protestan kilise ya da mezheplerini birleştirmek için birkaç kez çaba gösterilmiştir; hatta papanın otoritesini yadsıyan (ortodoks ya da protestan) kiliselerinin hepsinin birleştirilmeleri de düşünülmüştür; bu arada bütün Hristiyan kiliselerin birleştirilmesi ni isteyenler de olmuştur. Bir takım yakınlaşma belirtileri görülmekle birlikte, bu çabalar sonuç verinemiştir.

Hristiyanlığın öteki dinlerden esaslı biçimde ayrı bir din olmadığını tarih göstermektedir.

Bütün öteki kutsal kitaplar gibi, Hristiyanlığın *Kutsal Kitap'*ı da insan elinden çıkmadır.

Müslümanlık dışında diğer dinlerin çoğundan daha yeni olan Hristiyanlık, daha önceki dinlerle şaşırtıcı benzerlikler göstermektedir. Tanrı, Yahudi peygamberlerin Yehova'sıdır ki, Göksel Baba haline girmiştir. Tüm ilkel tapınışlarda kutsal olan, kutsal olmayan nasıl yüksekse, Kalde'deki tepeler nasıl ovalara egemense, onun yaşadığı Gök de yeryüzünden yüksektir. Perseus nasıl Danae'den doğmuşsa, İsa da bir bakireden doğmadır; o da Dionysos ve Horus gibi, düşmanlarından mucizeli biçimde kurtulur; Oziris, Adonis, Dionysos-Zagreus gibi ölüp sonra Attis ve Temmuz gibi, baharın başlangıcında dirilir. Ölümünün kimi ayrıntılarına Babilonya'da rastlamak olasıdır. Tıpkı Mithra'ya olduğu gibi, ona da bir Kurtarıcı gibi tapınılır. Teslis düşüncesi zaten birkaç dinde vardır. Bakire Meryem, tıpkı diğer kadın tanrıların -İzis'in, İhtar'ın, Astarte'nin, Kibele'nin yaptıkları gibi- insanların az çok sevgi dolu bir dindarlığa olan eğilimini tatmin eder; Meryem tıpkı Demeter gibi ıstıraplı bir anadır; İsa'yı kucağında taşıyan Madonna tasviri ise küçük Horus'u kolları arasında tutan İzis'in tasvirinin tıpkısıdır. Şeytan, İran'ın Angra Mainyu'sudur. Melekler, iblisler, azizler, Animizmdaki ruhlardır. Son yargı gününe Zerdüş'tün Mazdeizminde daha önce rastlanır. Hristiyanlığın verdiği ölümsüzlük sözüne daha önceki Orpheus ve Dionysos gizli ayinlerinde de rastlanır. Komünyon kutsal varlığın etine ve kanına ortak olması demek olup Totemik kökten gelmez. Bu daha önce Eleusis'te ekmekle, Dionysos'a inananlar tarafından şarapla, Mithra dininde ise ekmek, şarap ve suyla yapılmaktaydı. Mithra dininde de daha önce bir takım kutsamalar, örneğin vaktiz vardı. Hristiyan pazarı, Yahudilerin sebt (cumartesi) günü, Kaldelilerin de "tabu" sayılan günüdür. Katolik rahipleri de İzis rahipleri gibi traş olurlar, kafalarının tepesini kazırlar, uzun urbalar giyerler; üzerlerine el değiştirilip kendileri "mana" ile dolu hale getirilince kutsal bir nitelik edinirler; çanlar çalınırken inananların üzerine su serpip onları tutsüleyerek arıttıkları zaman ise, Hellen tapınış yöntemlerini uygulamış olurlar...

Bu benzerlikler hem kişisel, hem ortak bir çeşit gururla, kendi dinlerinin tek ve eşsiz olduğuna inanan kimi dar ruhlu Hristiyanların ağırlığına gidebilir. Tersine olarak da, daha geniş gönüllü insanlar,

İsa'nın felsefi kişiliğine duygusal bir tercih beslemekten vazgeçmek-sizin, inandıkları dinin engin bir insanlık geçmişinin biresimi oldu-ğunu düşünerek, sevinç bile duyabilirler.

*

Özgür düşünce sahibi bir insan, Hristiyanlık üzerinde ne türlü bir genel yargıda bulunabilir?

Entelektüel bakımdan, Yahudi-Hristiyan kökünden gelme, doğaya egemen tek Tanrı düşüncesi insanları mutlu bir biçimde, bilimin genel yasalarına bağımlı bir evren görüşüne yöneltmiştir.

Fakat bilim dinsel inançların etkisinden kurtulup özgürlüğüne kavuşunca, Kilise onun genişleyip yayılmasını durdurmaya kalkışmıştır; bunu da aklın ve deneyin karşısına *eskilerin otoritesi*'ni çıkararak, mucizenin olası olduğunu ileri sürerek, XVII. yüzyılda Galile'yi, XIX. yüzyılda Transformizm'in ilk yandaşlarını mahkûm ederek yapmıştır.

Ahlâk bakımından Hristiyan çileciliği, benliklerindeki bir takım meşru içgüdüleri yoketmemekten suçlu erkeklerle kadınlara saçma bir takım acılar yüklemiştir. Hristiyan hoşgörmezliği yüzyıllar boyunca sayısız cinayetler işlenmesine yol açmıştır.

Öte yandan Hristiyanlık, başka hiçbir dinsel öğretinin yapmadığı biçimde ve onlardan daha iyi olarak, iki ana düşüncenin iyice belirmesi gibi güzel bir işi başarmıştır: Tanrı sevgisini en yüksek ilke saymak cidden yerinde olur.

Hristiyan Tanrısına karşı birçok güçlü itirazların yapılmakta olduğu da kuşkusuzdur. Bir tek insanın—yani Adem'in— işlediği günahı bütün insanlara yükleyen; sonra bu zavallı insanlığı bağışlamak için onun hatalarını yüklenecek çilekeş bir kurbana gereksinimi olan; bu özverinin yaratacağı hoşnutluğu elde etmek için bir bakirenin —Meryem'in— karnına kendi oğlu —İsa— olacak olan tohumu yerleştiren bu Yaratan da acayip bir Tanrıdır doğrusu!

Diğer yandan, —nasıl olsa aldatılabileceği umulan— "kişisel bir Tanrı" düşüncesi ilk bakışta bencillik duygusunun işine gelir gibi görünürse de yaşam deneyimi, Göksel bir Baba'ya olan inancın ayakta durabilmesini oldukça güç bir hale sokmaktadır; o Baba ki —bu çocuğun ölümü, şu afetin büyük boyutu, bu haydutun başarısı, bu savaşın ilânı... gibi— dünyadaki tüm olayların meydana gelişini ister ya da bunların olmasına izin verir... Göksel bir Babaya olan inanç, bütün gerçekleri tanrısallaştırmak gibi bir zorunluk doğurmaktadır: İnsanlığa acı çektiren tüm kötülüklerin, onu küçük düşü-

ren tüm adaletsizliklerin ardında iyi bir niyet bulmak gerekir; bu ise olacak iş değildir!

Ancak bu kişisel Tanrının yerine sonsuz Varlık, Evrensel yaşam geçirilebilir. Dinin temeli gibi her türlü dinsel ahlâkın temeli de Evren sevgisini kendi bencilliğimizden üstün tutmak olduğundan, o zaman, Evrensel yaşamın tüm yönlerini değilse bile hemen hemen tüm yönlerini sevmek, bir gerçek halini almış olur.

Soydaşını, insanları, insanların hepsini, insanlığın tümünü sevmek görevini yücelten Hristiyanlık ilkeleri karşısında vicdan sahipleri ancak saygı duyabilirler. Tanrısal Babalık niteliğinin en dokunaklı olan yönü onun mantıksal sonucu, yani insanların kardeşliği-dir.

İşte bu bakımdandır ki Hristiyan zihniyet haksızlıklar, eşitsizlikler, sefalet, altının egemenliği, hınc, savaş yüzünden saygınlığını yitirmiş bir toplumu silkindirmeye yardım edebilir.

Bu zihniyet, barışa kavuşmuş bir insanlığın kuruluşunu hazırlamaya yardım edebilir. Öyle bir insanlık ki onun bütün bireyleri başkasına zararı dokunmayan her şeyi yapma hakkına sahip olacaklar, herkes herkes için çalışacak, herkesin emeğinin ürünü herkes arasında bölüşülecek ve her ırktan tüm kavimler, eşit bir özgürlüğe sahip oldukları halde, kardeşçe birleşeceklerdir.

*

Daha önce *gönül Hristiyanlığı* terimiyle tanımlanmış olan eğilim, bu son yıllarda katoliklikte dikkate değer ve sevindirici ilerlemeler kaydetmiştir. Geçmişte Yahudileri baskı, işkence altında tutmuş olan katolik kilisesi, *ırkçılık* akımını mahkûm ederek Yahudileri savunmuştur. Daha 1926'da sarı ırktan piskoposlar atamıştır. 1939 aralık ayında Çin katoliklerine ölüleri tapınışa katılmaları ve Konfüçyus onuruna yapılan törenlere girebilmeleri için izin vermiştir. Aynı ay içinde verdiği bir söylevde adil bir barışın temellerini tanımladıktan sonra yöneticilerin de, ulusların da "bizim dinsel inancımızı paylaşmak mutluluğuna erişmemiş olanlar arasında bir köprü kurmak için, yüreklerine bu evrensel sevgiyi sindirmelerini dilemiştir. 1946 şubatında XII. Pius on iki yeni kardinal atamıştır. Bundan böyle de on dört yerine yirmi üç ulus ve dünyadaki bütün kıtalar Vatikan'daki Kutsal Meclis'te temsil edilmiş bulunmakatadır. Yetmiş kardinalden kırk ikisi yabancıdır. Böylelikle Katolik kilisesinin uluslararası ve evrensel niteliği bir kez daha doğrulanmış bulunmaktadır.

XIV

DİN DUYGUSUNUN NİTELİĞİ, KÖKÜ VE DEĞERİ

Geçmiş anmaktan hoşlanan kimseler için dinler tarihi çok ilgi çeken bir konudur. Çünkü bu anış sayesinde dirilecek olanlar, yalnızca çoğu zaman sıradan bir olaylar dizisi değildir: İnsan yaşamı, Evren, Öte Dünya karşısında insanların beslemiş oldukları en soylu düşünceler, duymuş oldukları en karmaşık duygular da böylece dirilmiş olur.

Öte yandan dinleri incelemek, çok meraklı bir takım felsefi sorunları çözmeye de yardım edebilir: *Din duygusu*'nun gerçek niteliği, özü nedir? Bu duygu kökünü nereden almaktadır? Bugün özgür düşünen bir insan dine ne gibi bir değer verebilir?

*

Din üzerine, hiç olmazsa Avrupa'da beslenmesi gelenek haline girmiş düşünce, bunun "Tanrıya tapınmak" olduğu yolundadır.

Tanrı deyimiyle gökün ve yerin yaratıcısı, tek ve kişisel bir Tanrı kastediliyorsa, bu tanımın ancak az sayıda dinlere uyduğu görülür: Mısır'da IV. Amenhotep'in dini; kötülük ilkesini kabul eden Zerdüş'tün Mazdeizm'i; Yahudilik, Hristiyanlık; Müslümanlık.

Mısırlıların, Hinduların, Japonların, Babillerin, Cermenlerin, Keltlerin, Yunanlıların ve Romalıların dinleri gibi Çoktanrıci bir sürü dinler, bu tanımın çerçevesi içine girmez.

Onun içindir ki yukarıdaki tanım genişletilebilir ve tek Tanrıya, çok sayıdaki tanrılar da eklenebilir. Bu konuda da, örneğin, katolik bir din tarihçisi olan rahip Lagrange'in şu tanımı kullanılabilir: "Din, insanlığın ortak onayıyla, *Tanrıya ve tanrılara tapınışla* başlar."

Bu tanım daha önce anlattığımız Tektanrıci ve Çoktanrıci dinlere uygun düşmektedir. Fakat ne Totemizm ve Animizm gibi ilkel dinlere, ne Kinizm, Konfüçyanizm, Taoizm gibi Çin dinlerine ve ne de özellikle –tanrıtanımaz bir din olan– ortodoks Budizme uygulanamaz.

İşe en karmaşık dinlerden başlanacak yerde, ilkin en basit dinlerin niteliklerini düşünmek daha yerinde olur.

Bu kitapta yapıtlarından ve düşüncelerinden sıklıkla sözedilen Salomon Reinach'la Emile Durkheim da böyle yapmışlardır.

Salomon Reinach dinde "yetilerimizi serbestçe kullanmaya engel olan *bağların, sakıncaların* tümünü" görmektedir.

Bu tanım da haklı olarak dikkati, Totemizmde görülen ve –belki de bu ilkel dinin etkisi altında– en yüksekleri de dahil, tüm diğer dinlerde bulunan *tabu*'lar, yani *yasaklar* üzerine çekmektedir.

Ancak ileri sürülen bu tanım, dine olduğu kadar ahlâka –her halde ahlâkın çoğuna– da uyabilir. Ahlâk da vicdanlarımıza "bir sakıncalar bütünü" telkin ederek, "yetilerimizin özgürce kullanımından" doğan belirli sayıda bir takım eylemleri yasak etmektedir.

Sonra bu anlayış dinin, ilkel de olsalar, birçok toplumlarda ve kimi inançlı ruhlarda büründüğü sevinç dolu görünüşü fazlaca ihmal etmektedir. Durkheim Totemizmde de "sevinçle dolu inanç duyguları" bulabilmiştir. Çin'de, Japonya'da din, doğaya karşı gelmektedir. Hinduizmde, Budizmde, İran'da, Filistin'de, Yunanistan'da, Hristiyanlıkta, Müslümanlıkta, yani her yerde mistik insanlar kutsal varlıkla ya da tanrılarıyla içiçe olmaktan mutluluk duymaktadırlar. Örneğin aziz François d'Assise gibi hiç kimsede din, Salomon Reinach'ın söylediği gibi, hiç de "bir sakıncalar bütünü"nden ibaret kalmamaktadır.

Salomon Reinach için tabu kavramı dinin en belirli niteliği olmasına karşın, Emile Durkheim için bu, daha çok totem kavramıdır, bu sözcük bir kutsal varlıklar, ya da kutsal nesneler topluluğunu gösterir.

"Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri" adlı yapıtında Emile Durkheim dini "kutsal, yani birbirlerinden ayrı ve yasak nesnelerle ilgili inançlardan ve tapınma yöntemlerinden oluşan ortak bir sistem" diye tanımlar; "bu inançlarla tapınma yöntemleri, bunları benimsemiş olanları *kilise* diye adlandırılan tek ve aynı manevi toplulukta birleştirir."

Durkheim'ın yetiştirmesi olan Henri Hubert, dini "Kutsal nesnenin yönetimi" diye tanımlamaktadır.

Durkheim'a göre kutsal nesne, sosyal köktendir: kişiyi kendi benliğinin üzerine yükselten toplum, kutsal nesne duygusunun da doğmasına yol açar.

Nitekim Durkheim buna kanıt olarak ilkel insanların –özellikle

Avustralyalıların- durumlarını göstermektedir. Klan tarafından korunan, yükseltilen bu ilkel insanlar şevklerini, heyecanlarını klanın simgesi olan Totem üzerine yöneltirler. Bu duygu Totemden genel olarak Totemin özüne, "mana" ya yayılır.

Durkheim kutsal olanla olmayanın ayırdedilmesini çok önemli saymakta haklıdır. Ancak başka noktalarda onun görüşü kesin itirazlarla karşılaşmaktadır.

Hatta bu görüş, yalnız ilkel insanlarla ilgili bölümü için bile -daha önce de gördüğümüz gibi - ortaya büyük güçlükler çıkar-maktadır.

Daha genel olarak, Durkheim'ın tanımının, dinin kilise ile ilgili, yani toplumsal yönünü abartmış olup olmadığını soranlar da bulunmuştur. Şurası doğrudur ki din, çoğu kez, toplumsal bir olaydır ve kilise örgütü de bunda büyük bir tarihsel rol oynamıştır. Ancak Durkheim din duygusunun kişisel yönünü fazlaca ihmal etmektedir. Buda yalnızlık içinde daldığı düşüncelerden -kendi çevresinin geleneklerine aykırı olan- bir evren ve insanlık anlayışı çıkararak, din düşüncesinin doruğunda yer almış bulunmaktadır. Birçok dinlerde mistik insan, toplu halde yapılan tapınımlara aldır-mayarak, kendi tanrısına şahsen ulaşır.

Son olarak ve özellikle, Durkheim'ın kutsalla toplumsal bir tutması da haksız ya da yersiz bir önermedir ki bu, şimdi varolan toplumların tanrısallaştırılması gibi bir sonuç doğurur. Toplumun kişiyi koruduğu ve genel olarak ona yardım ettiği doğrudur; fakat toplumun onu çoğu kez sömürdüğü, zulüm altında tuttuğu, ölüme yolladığı da doğrudur. İnsan kendisi kadar sıradan kimselerden oluşan bu kusurlu Devletleri hangi büyük zorunluluk karşısında tanrısallaştırabilir? O Devletler ki çok dayanıksız ve kırılgan nesnelerdir ve en süreklisi bile yokolmaya mahkûmdur! Bunlar çok zavalı tanrılar olur doğrusu!..

Biz de Salomon Reinach ve Durkheim gibi burada başlangıç noktası olarak ilkel dinlerin incelenmesiyle işe başlayacağız. Ancak dikkati her şeyden önce tabu düşüncesi ya da totem fikri üzerine toplamaktan çok "mana" kavramını ön plana alacağız: "Mana" hem maddi, hem manevi, niteliği belirsiz ve her yana yaygın bir güçtür; Durkheim'a göre mana, "kişilikdışı bir tanrı"dır.

Daha önce bütün dinler hakkında yaptığımız inceleme ile ilgili bir sonuca varmak gerekirse denebilir ki, bu dinlerin hepsinde doğrudan doğruya ya da dolayısıyla, kendine özgü biçimde ya da onu kişileştiren kalıntılar, simgeler, tasvirler biçimi altında hep, bu "mana" düşüncesine rastlanmaktadır.

İnsanlığın daha başlangıçta bu kadar soyut bir kavramı zihninde canlandıramayacağı yolunda yapılacak bir itiraz, olaylar karşısında ayakta duramamaktadır; hem zaten söz konusu olan açık, belirli bir düşünceden çok derin bir duygudur; bu duyguya göre *sonlu varlığın dar yaşamı, sonsuz bir Gerçeğin egemenliği altındadır*.

Totemlere olan inanç, mana'dan çıkmışa benzemektedir. Van Gennep'e göre Totem, "yaygın haldeki büyü ve dinsel gücün, belki de pek ilkel, cisimlenme biçimidir ve bunun tüm dinlerde varolduğu yadsınamaz bir olaydır." Bir klanın üyeleri belirli bir hayvan ya da bitki çeşidini –itiraf edelim ki– bize her zaman açıkça görünmeyen nedenlerle, en çok mana toplar türden saymaktadırlar: "Bu ya insanın kendi öz gücünü özellikle bu hayvanlarla bu bitkileri yemesine borçlu olmasından; ya hayvanın, insanın hiçbir zaman erişemeyeceği, daha çevik ve daha güçlü olmak gibi, bedensel olanaklara sahip görünür olmasından ya da gizemli güçlere sahip görünmesinden ileri gelir.

"Kişileşmiş mana" ise Durkheim'a göre can; Mısır uzmanı Moret'ye göre de Mısırlıların *ka*'sıdır. Canla birlikte, beden ölümünden sonra da yaşayan ruh düşüncesi belirmiştir; bu düşünce ise toplumların çoğunda ve özellikle Çin'de, Japonya'da, ölümlere tapınışa yol açmıştır. Şu da doğaldır ki evrimin bu anında ilkel insan dış alemin içine kendininkine benzer çok sayıda canlar yerleştirmiş ve insan canları üstünde nasıl etki yapıyorsa, bu canlar üzerinde de etki yapacağını ummuştur: Bundan da Animizm (canlılık) ve onun doğal sonucu olan büyücülük doğmuştur.

İnsan mana'da bir düzen ilkesi bulduğu zaman, Çinlilerin *Tao*'su ortaya çıkar. Evrendeki düzensizlik insanların ya da önderlerinin kötü hal ve gidişlerinden ileri gelmektedir: Böylece dine ahlâksal kaygılar da girmiş olur.

Mana insana duyulur, hissedilir düşlerden oluşmuş gibi görüldüğü zaman, Hinduların *âtman-brahman*'ı ortaya çıkar. Yaşamların tümü daha önce yapılmış eylemlerle açıklandığı zaman bu, Veda'daki *karman*'dır. Böylece ahlâk, dinsel metafiziğin ta içine girmiş olur. Budist için karman ya da karmanların tümü, bu dışöz (in-substantiel) dünyanın yapılmış olduğu kumaştır.

Düzen altına alınmış ve kişileşmiş mana, çoktanrıci anlayıştaki tanrıların tümüdür; bunlar Animizminkilere göre daha az sayıdadırlar ama daha güçlüdürler. Karşımıza ilkin tanrıçalar, daha doğrusu bir tanrıça çıkar ki bu henüz kişilikdışı manaya pek yakındır; Toprak-Ana'dır, Evrensel ana'dır; Çin'de saygı görür; Bengal körfezinden Akdeniz kıyılarına dek kendisine tapınılır. Çeşitli kalıplara gir-

miş olarak hep ona rastlanır: Hindistan'da Aditi; İran'da Anâhita, Babil'de İhtar, Frikyâ'da Kibele, Filistin'de ve Fenike'de Astarte'ler ve Baalat'lar, Cermenlerin Nerthus'u, Keltlerin Matre'leri, Yunanlıların Gaia'sı ve bütün tanrıçaları, Latinlerin Bona Dea'sı hep odur.

Ana Toprak'a pek yakın olan bu tanrıçaların az ilerisinde, bunların kimileri ile çok sıkı birlik halinde olarak, bitki tanrıları bulunur ki bunlar da Temmuz, Attis, Adonis ve Baal'lerdir.

Mısır'ın Oziris'i de bunlara yakın sayılabilir.

İnsan toplumlarında erkek kadına üstün duruma geldikçe, erkek tanrılar daha çok önem kazanmaya başlarlar. Bunlar Hinduların Siva'sı ile Vişnu'su, Babillilerin Marduk'u gibi doğa tanrılarıdır; Mısır'da, Hindistan'da, Japonya'da, İran'da, Babilonya'da, Keltlerde, Yunanistan'da, özellikle gök, güneş, yıldızlar tanrısıdır.

Soyutlamadaki ve tek olan bu Evrenin izahındaki ilerleme, tanrıları bir tek Tanrı'da birleştirmeye yol açar. Çoktanrıçılıktan Tektanrıçılığa geçmiş –bazen Mısır'da, IV. Amenhotep zamanında olduğu gibi– âni bir ilgi kesme biçiminde olur. Ancak daha sık olarak, bir geçiş dönemi hazırlanır. Bouché-Leclercq'in dediği gibi "ötedenberi tektanrıçılık diye adlandırılan nesne, *hiyerarşiye tâbi çoktanrıçılık*'tan başka şey değildir; bunda, alt basamaktaki ruhlar tanrılık niteliğini, "Kaadir-i Mutlak"ın hizmetkârlığı niteliğiyle değiştirmişlerdir. Nitekim İran'da Zerdüş de daha önceki tanrıları yüce tanrı Ahura Mazda'dan aşağı basamakta tutunca bu, böyle olmuştur. Babilonya'da da Buhtnasr'ın Marduk'u ile bu çözüm biçimine yaklaşılmaktadır. Ya da halk çoktanrıçılığın bir şekli olan bir "tek tanrıya tapınış"ı (Monalatrie) uygular; bir tek tanrıya tapınır ama, başka kavimlerin de kendi öz tanrılarına sahip olduklarını kabul eder. Ancak yavaş yavaş kendi tanrısının bütün evrenin ve bütün insanlığın tanrısı olduğunu düşünmeye başlar; tek tanrıya tapınıştan tektanrıçılığa geçer: Nitekim Hristiyan ve Müslüman tektanrıçılığının öncüsü olan Yahudi tektanrıçılığı da başlangıçta böyle olmuştur.

Tinsellik (spiritualité) de son bir ilerleme daha kaydedildiği olur. Kimi dinci insanlar için engin evrenin varlığını anlatmak üzere kişisel bir tanrı düşüncesini ileri sürmeye gerek yoktur; birkaç kutsal gerçek buna yeter. Nitekim Budizm için de bu böyledir.

Yukarıdaki kuram en ilkel tapınışlarla en yüksek dinleri birleştiren bağı anlama olanağını vermektedir; aynı zamanda bu kuram, insanlara bir dinsel biçimden ötekine, en saf düşüncelerden en felsefi görüşlere geçme olanağını vermiş olan evrime de ışık tutmaktadır.

Kuram, dinsel yaşamın en önemli belirtilerini de anlatacak ni-

teliktedir. İlkel Totemizmden itibaren meydana çıkan kurban kesme adeti ve kurban şöleni, insana benliğini mana ile doldurma olanağını vermektedir. Kurban biçiminde yapılan sungu, insanın gereksinim duyduğu tanrıları beslemekte, ya da onları iyicil hale getirmektedir. Bâbil'deki tapınışlardan birinin çok dikkate değer formülüne göre, her zaman için söz konusu olan yaşama yaşam eklemek'tir. – "Elle yapılan tapınışlar"a "sözlü tapınışlar" eklenir ki bunlar, dualardır; başlangıçta bu dualar "sözlerin, nesnelerin özlerine katıldıkları; bu nesnelerin kendilerini ya da hiç değilse onların yaşam özleri oldukları" düşüncesiyle açıklanır. – Tabu'lara saygı gösterilmesi, ruhların ya da tanrıların öfkelenmelerini önler; tanrıların bekçileri oldukları ahlâk yasalarına ve toplumun yasalarına boyun eğmek de aynı sonucu doğurur. – Efsanelerle dogmaları somut hale sokarlar. Efsanelerle tapınış yöntemleri bayramların özünü oluştururlar, bu bayramlar da inananları, tanrılara ayrılmış tapınaklarda bir araya toplarlar.

Gönüllerde egemen olan, insanın kendisinden çok yüksek bir Gerçek'e beslediği bağımlılık duygusudur. Bu duygunun yanısıra bazen korku, bazen de minnet ve sevgi vardır.

Sonlu ve dışkutsal olan yaşam, kutsal Sonsuzlukla temas edince vecde gelir. İşte din, bu temel veri üzerinde durmaktadır.

Din duygusunda *sonsuzluk duygusu*, dinde *sonlu ile sonsuz arasında kurulmuş bir bağ* görüldüğü anda, dinsel yaşamda da her şey açıklanmış olur.

*

Hatta hiçbir din ve mezhebin kilisesine bağlı olmamaya önem veren düşünürlerin felsefeleri bile, bu felsefeler sonlu ile sonsuz arasındaki bir ilişki düşüncesini ortaya attıklarında, dinsel bir nitelik edinirler. Nitekim Spinoza (1632-1677) nın felsefesi böyledir: Buna göre kişilikdışı bir tanrı, –mekânın sonsuz dünyası, düşüncenin sonsuz dünyası, bütün sonsuz dünyalar ve bir ruhla bir bedenden yapılmış olmakla birlikte, yine de tanrılığa şu ya da bu biçimde katılan bizler– gibi varolan ne varsa hepsini kendi içinde toplar.

Görünüşe göre bu yüce metafizik mucizeli biçimde genişlemiş, ışıklı biçimde berraklaşmış olarak bize, Totemizm ile Animizmin ana düşüncesini göstermektedir; ve insan Avrupa felsefelerinin en derininden, en cömertinden yola çıktığı zaman bile, şu şaşırtıcı sonuçla karşılaşmaktadır: Mana'ya dönüş.

Herhalde şu var ki kimi düşünürlerin ve özellikle Spinoza'nın etkisi altında kalmış XIX. yüzyıl Alman filozoflarının birkacında, ta-

rihsel düşüncelerden sıyrılmış bir din görüşüne oldukça benzeyen bir görüşle karşılaşmaktadır.

Schelling (1775-1854) e göre "din, bizim varlığımızın Varlık'la olan mutlak bir birleşmesidir." Bundan şu güzel sonuç çıkmaktadır: "Din, varlığımızdaki her karşıtlığa ve varlıklardaki her çelişkiye son veren nesnedir."

Schleiermacher (1768-1834) e göre "din, bağımlılığımızın mutlak duygusundan ibarettir."

Max Müller (1823-1900) e göre "din, kavranılmayanı kavramak, anlatılamayanı anlatmak için yapılmış bir çaba. Sonsuzluğa yönelen bir özleştir." Aynı zamanda din "ruhun bir yetisidir ki, duyulardan ve akıldan bağımsız olarak, insanı Sonsuzu kavrayacak hale getirir." Çünkü "sonlunun ötesinde, sonlunun ardında, sonlunun altında, sonlunun üstünde, sonlunun kendi içinde Sonsuz hep vardır."

Din böyle anlaşıncı, onun bir hayal üzerine kurulu olup olmadığı insanın kendine soracağı gelir. Her bilimin tek sağlam temeli olan deney, karşımıza hep sonlu veriler çıkarmamakta mıdır? Felsefesi, kendisinin büyük ilhamcısı olan Spinoza ile aynı dinsel niteliği taşıyan Fransız düşünürü Jean Jaurès (1859-1914), bu itiraza şu yanıtı vermektedir: Bilim sonsuz varlığı kavrayamaz, "çünkü o, her yerde vardır." Bilim ancak belirlediğini kavrar, ancak soyutladığını belirler, Tanrıyı ise dünyadan soyutlayamaz çünkü o, dünyanın içten ve ayrılmaz gerçeğidir.

Belki de özel nitelikte bir deney, yani duygun deneyden ayrı ve -Descartes (1595-1650) dan Bergson (1859-1941) a değin herkesin sezgi diye adlandırdığı derinliğine bir deney her birimize, bu sonsuzun ne olduğunu anlama olanağını verecektir: O sonsuz ki, ilkel insanlar mana'yı kavradıkları anda bunu hissetmişlerdir ve en yüksek felsefeler bile bunun varlığını bize doğrulamaktadır.

Ben varım. Varlığa katılıyorum. Demek ki kendiliğimden var değilim. Ne yalnız ana-babam, büyükanamla büyükbabam, atalarım; hatta ne de tüm insanlık ve tüm hayvanlık dolayısıyla varolmuş değilim. Yaşamın tüm güçleri maddenin tüm kudretleri bende birleşiyor. Bir güneş, bir samanyolu, bir Evren olmasaydı ben de varolamazdım. Ben, evrensel yaşamın bir ürünüyüm. Varlığımın derinliğinde Varlık'ı buluyorum; bu Varlık benim dar kişiliğimi her yandan sarmakta ve onu mucizeli biçimde aşmaktadır; bu Varlık ezelden beri benden önce gelmekteydi ve yüzyılların sınırsız akışı boyunca benden sonra gelecektir; bu, Sonsuz Varlıktır.

Sonlu Varlığın sözcüğün tüm anlamıyla, kendisinden çıkmış olduğu Sonsuz Varlığa bağımlı olması; Onun önünde eğilip Ona ta-

pınması; Onu evlatça bir sevgiyle sevmesi; Onda Evrensel Yaşamın tüm yönlerini (hiç değilse öldürme, savaş gibi yönler dışında) sevmesi akla uygundur, doğaldır.

Bu bağımlılık ve bu sevgi, dinin temelidir; burada bağımlılık daha çok en ilkel dinleri; sevgiyse en yüksek dinleri nitelemektedir.

*

Acaba nasıl oluyor da sonlu varlıklar olan insanlar bu sonsuzluk duygusuna yükselebiliyorlar? *Dinsel duygunun kökü* nedir?

Çağdaş ruhbilim, karmaşık eğilimlerin tinselleştirilmiş ve sosyalleştirilmiş ilkel eğilimlerden çıkma olduklarını kabul etmektedir.

İlkel eğilim hayvanla küçük çocuğun biyolojik ve psikolojik etkinliğine yön veren ve tatmin edildiği zaman zevk, tatmin edilmediği ya da engellendiği zaman acı yaratan kör bir güçtür.

İnsanda bu eğilim, edinilen deneyimlerin tümüyle zenginleşir: Tadılan zevkler, duyulan acılar, bu zevkle acılar üzerine olan düşünceler, bu deneyimin esasını oluşturur. Eğilim ilkin doğal bir hal iken, sonradan edinsel bir hal durumuna girer.

Eğilim zekânın işe karışmasıyla değişince entellektüelleşir, tinselleşir. Toplumun etkisi altında ve onun etkisiyle değişince sosyalleşir.

Ancak, din duygusu, tinselleşmiş ve sosyalleşmiş olan, hangi eğilimden çıkmadır? Bir Gotama'nın ya da bir aziz François d'Assise'in tinselleşmiş ruhunda; bir Konfüçyüs'un ya da bir Bossuet'nin sosyalleşmiş ruhunda hayvanı ya da küçücük bir çocuğu sevk ve idare eden, aciz ve hakir, doğal eğilimler bulunabilir mi? Din duygusunun kökünü, köklerini bulmaya çalışmak için, bunu çözümlemek yerinde olur.

İnsan, yaşamının bağlı olduğu engin Gerçeği her zaman tanımaya çalışmıştır. Onun karşısında daima bazıları kişisel, bazıları ortaklaşa, yani tapınışla ilgili olan davranışların yanısıra, bir takım heyecanlar duymuştur. Din daima ruha ve duyguya hitabetmiştir. Bir *kafa dini*, bir de *gönül dini* vardır.

Kafa dini insana, içinde yaşadığı evren hakkında –doğruluğunun ya da yanlışlığının burada önemi olmayan– bir bilgi verir. Dünyayı anlayıp kavrayarak onun üzerinde etki yapmak, organizmasını tehdit eden tehlikelerden kaçınmak ana gereksinimlerini gidermek, canını korumak için bu bilgi, insana çok gereklidir. Bilimde olduğu gibi dinde de aynı temel eğilimi bulmaktayız ki bu, varlığın kendi varlığında direşmesi (sebat etmesi), yani *korunma içgüdüsü*'dür.

Korunma içgüdüğü insanı yalnız bütün yaşamı boyunca gözetmekle kalmaz; aynı zamanda insanın ölümle yokoluş düşüncesi yüzünden acı çekmesine, bu düşünceye karşı baş kaldırmasına da yol açar. İnsan bu yokoluş düşüncesini nâhoş ve aşağılatıcı bularak reddeder. Dinlerin çoğunluğu varlığın tümünün ya da bir parçasının ölümünden sonra da yaşayacağını ileri sürerek bu kaygıyı yatıştırırlar.

İnsan yalnız pratik olarak evren üzerinde etki yapmaya zorunlu bulunduğu için dünyayı tanımaya çalışmaz? Böyle bir bilgi kendisine kafasını hoş biçimde işletme olanağını verdiği içindir ki bunu yapar. İnsanda, üstün hayvanlarla küçük çocuklarda zaten bulunan, bir eğilim vardır ki bu, sırf öğrenmiş olma zevki için öğrenmek arzusu, yani *merak*'tır. Kafa dini inanan kişiye evreni tanıdığı, onu köklerinde ve derin gerçeğinde anladığı izlenimini vererek bu ilkel eğilimi doyuma ulaştırır.

Gönül dinine gelince, onun ana belirtisi sevgidir: Kutsal varlıklara, Totemik hayvanlara, doğayı canlandıran ruhlara, koruyucu tanrılara, Tanrıya, Evrensel Yaşama olan sevgidir. Burada ortaya *sempati* çıkar ki kimileri bunun ilkel niteliğine, haksız olarak karşı çıkmışlardır. Bencillik yaşamın korunmasını sağlarken, *sempati* varlığı kendi benliğinden çıkmaya, psikolojik yaşamın kendi öz kişiliğinin daha da ötesine genişletmeye yönlendirir. *Sempati*, soylu varlıkların üzerinden aşarak, sonsuz Varlığa hitap edebilir. Mistik deneyin esası işte budur.

Böylece din, şu üç ilkel eğilimin tinselleşmesi ve sosyalleşmesi ile açıklanır ki bunlar: Korunma içgüdüğü, merak, *sempati*dir.

Totemizmden Hristiyanlığa dek daha önce incelediğimiz dinlerin herbirini bu bakımdan çözümlersek, bu üçlü olumlamayı da denetlemiş oluruz.

*

Özgür düşünceli bir insan dine ne gibi bir değer verebilir?

Biz burada dini ne tanrısal bir vahiyden çıkmış olarak, ne de sırf yığınların entelektüel ve sosyal bakımlardan köleliğini tek amaç edinen yalın bir boş inançlar ve aldatmacalar topluluğu olarak ele alacağız.

Din, insani bir olaydır; her zaman için bazen iyi, bazen kötü etkileri olmuştur ve olacaktır.

Evreni az çok tanımayı amaç edinen din, uzak bir geçmişte insan düşüncesinin ilerlemesine geniş ölçüde yardım etmiştir.

Görünüşe göre düşüncemize ilk sınırlarını ve ilk yasalarını ver-

miş olan, Totemizm olsa gerek; daha önce gördüğümüz gibi, sanat yaşam kökünde de Totemizm ile Animizm vardır.

Çeşitli toplumlarda, örneğin Mısır'da, Babilonya'da, din, ilgi çeken bilimsel araştırmalar yapılmasına birçok kere yol açmış ya da bu araştırmaları kolaylaştırmıştır.

Doğaya egemen bir tek Tanrı yolundaki Yahudi-Hristiyan düşüncesi, bilimin genel yasalarına bağımlı bir evren görüşünün doğmasına yol açmıştır.

Fakat pozitif ilim dinden gittikçe daha çok ayrılmıştır. Bunun üzerine de din, bilimin ilerlemelerine karşı durmuştur.

Din –örneğin Hristiyan dini– zekâyâ hitap ederek kendisini bir *gerçek* gibi, "Gerçeğin ta kendisi" gibi ortaya koymuştur: Tanrı üzerine, dünya üzerine, insanlık üzerine gerçek hep ondadır. Bu gerçek, entellektüel yaşamla ahlâksal yaşama egemen olma savındadır. İnsan da onu kabule zorunlu sayılır. Sonunda bunun böyle olacağına inanacağı umulur. Fakat inandırma yolunun etkisiz olduğu anlaşılınca, düşünceleri değiştirmek için güce başvurmak, zor kullanmak meşru sayılır. Çünkü yanlış yapma özgürlüğü diye bir şey bulunmamalıdır. Gerçek, yanlış güç kullanarak yoketmek hakkı da dahil, tüm haklara sahiptir.

Böylece de kafa dini mantıksal olarak hoşgörmezlikle sonuçlanır; bu hoşgörmezliğin işlediği cinayetleri ise bize tarih göstermektedir: Brahmanlar Budizmi ezerek; Zerdüşth rahipleri Manileri kovuşturarak; Hristiyan kilisesi bütün hasımlarına zulüm ve baskı yaparak cinayetler işlemişlerdir.

Zihinlere egemen olmak için tüm güçleri kullanmak üzere, hoşgörmez kiliseler güç sahiplerine yaklaşmışlar, âcizlerin zararına olarak onların çıkarlarına hizmet etmişlerdir: İşte bu bakımdandır ki dine, Karl Marx'ın bir formülüne uygun olarak, "ulusların afyonu" denebilmiştir.

Güç sahipleri arasında örgütlü ve silâhlı Devletler vardır; kiliselerin baskı, sömürme, savaş yoluyla yoketme gibi işler için onlarla birlik oldukları görülmüştür.

Zaten kimi dinler esaslarında, belirli bir topluma bağılıdır ki böylelerine ulusal dinler denir. Tarih bunların öğütledikleri ya da göklere çıkarttıkları yolsuzlukları ve cinayetleri bize öğretmektedir: Yehova İsraililere Mısırlıları aldatmalarını, onların mallarını çalmalarını öğütlemektedir; Asurlular tanrılarına saygı göstermiş olmak için korkunç öldürmelere girişmişlerdir; Japon Şintoizm'i komşu ülkeleri baskı altında tutan bir emperyalizmle sonuçlanmıştır; kimi Alman yöneticilerinin eski ulusal tanrılarını uluslararası Hristi-

yanlıktan üstün tutmaları yüzünden kollektif bir övünme başlamıştır ki bu, uluslar arasındaki barış bakımından hiç de elverişli bir şey değildir.

Zaten uluslararası dinlerin ulusal amaçlar için kullanıldıkları ve rahiplerin, başka insanların öldürülmesini sözde "Tanrı böyle istiyor" diyerek haklı göstermeye kalkıştıkları ötedenberi görülegelmıştır. Henri Bergson bu konuda şöyle diyor:

"Savaş halindeki uluslar Tanrının kendilerinden yana olduğunu savunmaktadırlar; böylece de bu Tanrı, putataparlığın ulusal tanrısı haline gelmiş olmaktadır; oysa onların sözünü ettiklerini sandıkları tanrı bütün insanların malıdır ve herkes yalnızca onu görebildiği anda bu, savaşın hemen ortadan kalkmasına yol açacaktır."

Çağdaş düşünceli bir insanın inançtan doğan dinsel hoşgörmezliği –her türlü kanıtın dışında kalan– sözde bir yüce Gerçek olarak kabul etmesi olanaksızdır, olanaksız olsa gerektir; keza, her ulusal dinin yarattığı "sürü gururu"nu, "kollektif biçimde kendine hayranlık"ı kabul etmek de olanaksızdır ve bu hal, kaçınılmaz biçimde savaşa ve Varlığın dinsizce yokedilmesine yol açar.

Din, tüm bilgi alanını bilime, bilimlere bırakmak zorundadır. Gerçek, bilginin, bilgilerin ürünü; bilimsel biçimde yönetilen bir düşüncenin ürünüdür. Zekâyı, bütün zekâları ancak bilim doyuma ulaştırır. Bütün düşüncelerin anlaşmasını, gerçeğin doğmasına yol açan *zihin yakınlaşması*'nı o gerçekleştirir. Bu gerçek ise hiçbir ulusun sınırları içinde kapanıp kalmış değildir: Gerçek, uluslararasıdır, insancadır.

Kafa dini artık kesin olarak iflâs etmiş bulunmaktadır.

*

Ancak kafa dininin böylece mahkûm edilmesi, gönül dininden vazgeçildiği anlamına gelmez.

Din artık bir bilgiye benzeyemez hale gelmiştir. Olsa olsa o, bir dostluğa benzetilebilir: Yani belirli sayıda insanların büyük bir bilgiye ya da büyük bir azize karşı besledikleri dostluk olabilir.

Yaşam, yaşamdan doğar; her birimizdeki ahlaksal yaşam da, bizden önce yaşamışların ahlaksal yaşamından doğar. "Ahlâksal önermelerden meydana gelme bir gelenek" çağlar boyunca bilinçten bilince geçer; çeşitli toplumlarda bu, tıpatıp aynı değilse bile, yine de birbirine benzer yanları vardır.

İnsan kendi çevresinin geleneği içinde *canlı örnekler* de bulabilir, ki Danimarkalı filozof Höffding'e göre bunlar "din kurucuları,

kahramanlar, yasa koruyuculardır ve bir, ya da birbiri ardınca birkaç kuşak, gerçek insanlığın en yüksek ifadesi olarak, gözlerini bunlara çevirirler." Hatta bunlara Spinoza gibi büyük düşünürlerle Beethoven gibi büyük sanatçıları da ekleyebiliriz.

İnsan kendi çevresinin geleneği içinde *canlı örnekler* de bulabilir. Danimarkalı filozof Höffding'e göre bunlar "din kurucuları, kahramanlar, yasa koruyuculardır ve bir, ya da birbiri ardınca birkaç kuşak, gerçek insanlığın en yüksek ifadesi olarak, gözlerini bunlara çevirirler." Hatta bunlara Spinoza gibi büyük düşünürlerle Beethoven gibi büyük sanatçıları da ekleyebiliriz.

Bir insanın, kendi tercihini başkasına zorlamaksızın, pek güzel Akhnaton'u ya da Zerdüşt'ü, Buda'yı ya da Konfüçyüs'ü, İsay'a'yı ya da İsa'yı sevmeye hakkı vardır.

Bu insanlar maddesel biçimde yaşamış, ya da yalnızca düşünsel bir yaşam sürmüş olabilirler ama ne önemi vardır bunun: Hoş bir varlığı sevmeden önce onun şöluk aldığı, terlediğinin, yiyip içtiğinin, hazmettiğinin, yedikleriyle içtiklerinin artıklarını çıkardığının kanıtlanmasını istemekte ne gibi bir kabalık ve ne gibi bir sevgi noksanlığı bulunabilir?..

Kimi insanların böyle bir dostluğa ahlâksal yaşamlarını bağlamaya, buna inanmaya ve bunun tanrısal bir Örnek tarafından ilham edildiğini söylemeye hakları vardır. Ayrıca bunların, bu olağanüstü örnek tarafından yardım gördüklerini içlerinde duymaya; başka insanları, tüm İnsanlığı, Evreni, mutlak Gerçeği daha iyi sevmek için onun tarafından teşvik görmeye de hakları vardır.

İnsan yaşamının bu doruklarında ahlâksal yaşamlarını bağlamaya, buna inanmaya ve bunun tanrısal bir Örnek tarafından ilham edildiğini söylemeye hakları vardır: ayrıca bunların, bu olağanüstü örnek tarafından yardım gördüklerini içlerinde duymaya; başka insanları, tüm İnsanlığı, Evreni, mutlak Gerçeği daha iyi sevmek için onun tarafından teşvik görmeye de hakları vardır.

İnsan yaşamının bu doruklarında ahlâkla din rastlaşırlar, birbirlerinin içine girerler. İyilik, sevgiyi bencillığe üstün tutmaktan ibarettir. Söz konusu olan, kendi varlığımızı Varlığa bağımlı kılmaktır. Ahlâk, doğamızın mutlak Doğa ile anlaşma haline gelmesidir. Sonlu kişi ile sonsuz Evren arasındaki normal bağ, budur. Dinin hep sonlu ile Sonsuz arasında bir bağ olduğu doğru ise, ahlâk da dinle birleşir.

*

Bu bilgiye benzemekten çıkan din, belki bir dostluğa benzeye-
bilecektir... Fakat niçin bu dostluğu "canlı örnekler" den yalnız bir
tekine ayırmalı? Neden bu dostluğu insan ahlâkının tüm yüksek
temsilcilerine karşı beslemeli? Dinlerden kimisi mutlak gerçeği yal-
nız kendilerinin vahyettikleri savında bulununca birbirleriyle çelişi-
yorlar, birbirleriyle bağdaşamıyorlar; fakat kollektif bir dostluk ve
duygusal bir gelenek olarak bunlar, pek güzel insan bilincinde bir-
birlerine karışabilirler: Tıpkı geniş bir gönülde çeşitli dostlukların
yer edişleri gibi.

Burada söz konusu olan, çok değişik öğretilerden alınmış ve
yanlış anlaşılmış bir takım entelektüel formülleri birbirine karıştıran
belirsiz bir sinkretizmi önermek değildir; söz konusu olan, gönlünü
kişisel varlığın Evrensel Varlığa eriştiği noktaya yeniden koyabil-
mektedir. İşte o zaman büyük tarihsel dinlerin ve aynı zamanda kimi
büyük felsefelerin, çoğu zaman, ayrı ayrı formüller ve mecazlarla,
Sonsuza karşı olan aynı özleyişi ifade ettikleri ya da simgeleştirdik-
leri anlaşılacaktır.

O zaman da bugünkü günde bilinci tam anlamıyla doyuma
ulaştırabilecek tek dinin, bir *Evrensel Din* olduğu anlaşılacak, özel
dinlerin hepsi buna, kendi hesaplarına yardımda bulunacaklardır.
Nitekim daha önce de görmüş olduğumuz gibi, İran'da Mani'nin,
Hindistan'da Ekber'in ulaşmak istedikleri amaç bu olmuştur. Bugün
de Bahailer aynı amacı gütmektedirler. Ramakrişna gibi kimi Hin-
dular hem Krişna'ya, hem Buda'ya, hem İsa'ya saygı beslemektedir-
ler. Annam'daki Kaodaist'ler kendi dinsel tasvirleri üzerinde insan-
lığın başlıca kutsal varlıkları olan Buda'yı, Konfüçyüs'ü, İsa'yı bir
arayaya getirmektedirler.

Bu Evrensel Din'e koşut olarak bir de *dünyalar ölçüsünde ahlâk*
bulunacak, tüm ulusların en iyi geleneklerini içinde toplayacak
ve sonunda bütün insan bilinçleri için geçerli olan kurallara ulaş-
acaktır.

Daha önce incelediğimiz dinlerin en yüksek özleyişlerini yaşa-
mında gerçekleştirmiş bir kimseyi ülküsel insan saymak mümkün
değil midir? Öyle bir insan ki Şinto kuralına göre temiz olacak; İslam
dininin bir inanamı gibi içki içmeyecek, Konfüçyüs usulünce nazik,
Zerdüşt anlayışına göre içten ve vefalı; Druide'lerin formülüne uy-
gun olarak yiğit olacaktır; Çin, Japon, Roma ahlâklarının istediğince
atalarını minnetle anacak, ana-babasına sevgi gösterecek ve tüm
öteki aile görevlerini yerine getirecektir; Oziris'e inanan bir kimse
gibi yakınındaki hiç kimseyi mutsuz etmemek çaresini araştıraca-
ktır; İsa'nın sözüne uyarak, kendisi gibi soydaşını da sevecektir;

insanlar ve uluslar arasında barışı korumak için Çinli bilgelerin sevgisine, yeryüzünde adaleti gerçekleştirmek için de Yahudi peygamberlerin tutkusuna sahip olacaktır; Budist ülküsüne göre hiçbir varlığa kötülük etmeyecektir; Evrenin güzelliğini Yunanlılar gibi sevecek; Brahman düşüncesine uygun olarak, tüm canlıların, tüm nesnelerin, tüm gerçeklerin esasında eş ve kardeş olduklarını hissedecektir.

İnsan özleyişlerinin en yüksekleri arasındaki bu yakınlaşmalar sayesinde, insanlık olağanüstü ilerlemeler yapabilecektir. Büyük Hintli Rabindranath Tagore (1861-1941), *Upaṇiṣad*'ların gizemli bir formülünü de kullanarak, şöyle demişti: "*İnsanın Sonsuz kişiliği* ancak bütün insan ırklarının görkemli bir uyumu içinde meydana gelebilir." Bu bilge insan bunu söylerken, belki böyle yüce bir geleceğin müjdeciliğini yapmaktadır.

BİTİRİRKEN

Özel dinlerin tarihsel incelenişi bizi *Evrensel Din*'e götürmek gibi bir sonuç doğurmuşa benzemektedir; ancak bu din daha şimdiden bilinçlerde yer etmiş olmakla birlikte açıktan açığa ifade edilmemekte, daha çok için için hissedilmektedir.

Bu din, kendisini gönülden gönüle daha rahat ulaştıracak olan anlatım biçimini belki de günün birinde bulacaktır.

Böyle bir din, Evrenin enginliğini gözlemleyecektir; insanda, sonlu kişiliğini çıkar gütmeyen bilgi, cömertçe davranışlar ve sevgi ile alabildiğine genişletmek gereksiniminin bulunduğunu keşfedecektir. Böyle bir din insanı Evrenle birleştirecektir. Bunu da tüm gerçeğin anlaşılması demek olan bilgi, tüm güzelliklerle temasa gelince kurtarıcı bir sevinç halini alan sanat ve özellikle sevgi insanların, varlıkların, nesnelerin tümüne beslenen sevgi— sayesinde yapacaktır. Özgürlüklerin barış yoluyla anlaşması demek olan merhametli bir adaletle, insanları kendi aralarında birleştirecektir. İnsan yaşamının doruğuna, Evrensel Yaşamın doruğuna kişinin cömert ve sevinçli çalışmasını koyacaktır: O çalışma ki, bununla kişi, insanlar arasında adalet ve barışı gerçekleştirmeye çalışarak Evreni sevip anladığını ifade eder.

Bu evrensel din belki günün birinde gönüllerin o sonsuz din gereksinimini giderecek bir kurum halinde örgütlenecektir. Eskiden kendi kiliselerini sevmiş ve orada manevi yaşamları için artan bir güç edinmiş olan kimseler sonradan herhangi bir tapınışa inanmayınca, katılamayınca bazen bir sıra hissi duyarlar. Bu gibiler, *Evrensel Din*'in tüm inananlarını birleştiren *Yeni Kilise*'ye kabul edilmekle mutluluk duyacaklardır.

Eğer geçmişin güzel tapınaklarını inananlar bırakır da buraları boş kalırsa, yeni dinin salikleri belki buralarda, ya da çağdaş sanatçılar tarafından yaratılacak yeni yapılarda, *İnsanlık Tapınakları*'nda toplanacaklardır. Tapınış belki —sanat yapıtları daha bol olmak koşuluyla— bazı liberal protestan kiliselerinde, ya da pozitivist kilise- de rastlanan tapınışa benzer bir biçim edinecektir. Hristiyan ilâhile-

rine benzer, fakat aptalca yanları hariç ilâhiler; ya da hınçlı yanları hariç sosyalist şarkılar okunacaktır. En yüce şarkı ise bir insanın ruhundan fışkıran müzik yapıtlarının en soylusu, yani Beethoven'ın *Dokuzuncu Senfoni'sinin Finale'si* olacaktır.

Bir vaiz konuşmasına tema olarak Buda'nın ya da Konfüçyüs'ün, Zerdüş'tün, ya da İsa'nın şu ya da bu sözünü; bir Japon ahlâkçısının, bir İsrail peygamberinin, bir Yunan filozofunun, bir Müslüman velisinin şu ya da bu düşüncesini alacaktır.

Mısır'ın *Ölüler Kitabı*'nın "hiç kimseyi ağlatmadım" diyen parçası; Brahmanların : "Sen busun" sözü; Buda'nın: "Hınca hınç karşılık verirse hınç nasıl biter?" tümcesi; I. İşaya'nın: "Uluslar artık savaşı öğrenmeyecekler," diyen, II. İşaya'nın "yeni bir gökle yeni bir yer" müjdeleyen metinleri; İsa'nın zina yapan kadını bağışlayışı; Bahailerin: "Tüm insanlar aynı denizin damlaları, aynı ağacın yapraklarıdır" formülü; ya da yalnızca, Japonların bir lirik dramında bulunan "kör bir dilenci de hiç olmazsa çiçeklerin kokusunu duyar..." biçimindeki, tevekkülle dolu öğüdü ve sevinç özlemiyle dolu çağrısı üzerine kim bilir ne güzel vaızlar yapılacaktır...

İnsan bir dini ancak daha yüksek bir din için bırakmalıdır. Bir inancın getirdiği avuntulardan ve cezabelerden ancak daha yüreklen-dirici ve daha soylulaştırıcı bir inancı benimsemek için vazgeçilmelidir.

Esasları tüm özel büyük dinlerden alınacak olan Evrensel Din bunların her birinden yüksek; gerçeğe saygı bakımından, geniş bir zekâ ve anlayış bakımından, adil ve barışçı bir zihniyet bakımından ve son olarak engin bir sevgi bakımından yüksek bir inanç olabilir.

SON

İÇİNDEKİLER

Çevirenin Önsözü	5
Başlarken	7
I- Ongunculuk (Totemizm)	11
II- Canlıcılık (Animizm)	24
III- Mısır'ın dini	32
IV - Hindistan dinleri (Vedizm, Brahmanizm, Hinduizm, Jainizm, Budizm)	47
V - Çin'deki Dinler (Kinizm, Konfüçyanizm, Taoizm, Çin Budizmi)	78
VI- Japon Dinleri (Şintoizm, Japon Konfüçyanizmi Japon Budizmi)	87
VII- İran'ın dinleri (Mazdeizm "Zerdüştlük" Parsîlik, Mithraizm, Mânîlik)	94
VIII- Batı Asya dinleri (Sümerlerin dini, Asur-Babilonyalıların dini, Hititlerin dini, Frikya'nın dini, Fenike'nin dini)	105
IX - Yahudilik (Musevilik)	117
X - Kuzey ve Batı Avrupa'nın dinleri (Cermenlerin dini, Keltlerin dini)	142
XI - Yunanistan'ın dini	150
XII- Roma'nın ve Roma İtalya'sının dini	161
XIII- Hristiyanlık	169
XIV - Din duygusunun niteliği, kökü ve değeri	197
Bitirirken	211